محشیٰ

عِلمُ الصِّیغہ

سابقہ مطبوعہ نسخوں کی اغلاط سے مبرا

تصنیف

حضرت مولانا مفتی **محمد عنایت احمد** صاحب رحمہ اللہ

بتحشیہ

حضرت مولانا سید **محمد علی** صاحب کانپوریؒ

قدیمی کتب خانہ
مقابل آرام باغ۔ کراچی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

اس نسخہ کی کتابت کے جملہ حقوق بحق قدیمی کتب خانہ محفوظ ہیں

علم الصیغہ

محشّٰی

سابقہ مطبوعہ نسخوں کی اغلاط سے مبرّا

تصنیف

حضرت مولانا مفتی محمد عنایت احمد صاحب رحمہ اللہ

بتحشیہ

حضرت مولانا سیّد محمد علی صاحب کانپوری رحمہ اللہ

* * *

قدیمی کتب خانہ
مقابل آرام باغ۔ کراچی

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذِيْ بِيَدِهٖ تَصْرِيْفُ[1] الْاَحْوَالِ وَتَخْفِيْفُ الْاَثْقَالِ وَالصَّلٰوةُ وَالسَّلَامُ عَلٰى سَيِّدِ الْهَادِيْنَ اِلٰى مَحَاسِنِ الْاَفْعَالِ وَعَلٰى اٰلِهٖ وَصَحْبِهِ الْمُضَارِعِيْنَ[2] لَهٗ فِي الصِّفَاتِ وَالْاَعْمَالِ ط

اَمَّا بَعْدُ[3] میگوید بندۂ نیازمند بارگاہ رب صمد المعتصم[6] بذیل سید الانبیاء
محمد عنایت احمد غفر لہ الاحد کہ ایں رسالہ ایست در علم صرف کہ بپاس خاطر شفیق محسن
بکشائش کند او را خدا
مجمع محاسن حافظ وزیر علی صاحب بجزیرہ انڈمین بمعرض تحریر در آمد و ورود حقیر دراں
جزیرہ ایست از دریائے شور
جزیرہ از نیرنگ تقدیر بودہ وکتابے از ہیچ علم نزد خود نداشت ایں رسالہ را بوضعی نگاشت
کہ بجائے میزان و منشعب و پنج گنج و زبدہ و صرف میر بکار آید و بر فوائد دیگر ہم مشتمل
باشد نَفَعَ[7] اللّٰهُ بِهِ الطَّالِبِيْنَ وَرَزَقَهُمْ وَاِيَّايَ اتِّبَاعَ سُنَّةِ سَيِّدِ الْمُرْسَلِيْنَ
صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلٰى اٰلِهٖ اَجْمَعِيْنَ رسالہ مشتمل است بر یک مقدمہ[4] و چہار باب و خاتمہ۔

---

[1] تصریف در لغت بمعنی تغیر و تحویل ست یعنی گردانیدن چیزے از حالی بحالی و در اصطلاح صرف عبارتست از گردانیدن اصل واحد بسوئے صیغ مختلف برائے حصول معانی متفاوت زیرا کہ معانی متفاوت بدون اختلاف صیغ حاصل نتواند شد و درینجا مراد معنی لغوی ست نہ اصطلاحی و مخفی نماند کہ مصنف در خطبہ رسالہ الفاظ مناسبہ و مستعملہ علم صرف را رعایت فرمودہ تا دلیل باشد برانکہ ایں رسالہ در علم صرف است و ایں صنعت را در اصطلاح علم بلاغت براعت استہلال گویند۔

[2] مضارعت مصدر از باب مفاعلت معنی آں بچیزے شبیہ و مانند بودن و شریک بودن از منتخب و صراح و درینجا مراد معنی اول ست و لازم نمی آید از مشابہت مساوات آل و اصحاب باں حضرت زیرا کہ مقررات علم بدیع ست کہ مشبہ بہ از مشبہ افضل میباشد۔

[3] باید دانست کہ داب متقدمین بودہ کہ در صدر تصانیف خود امورے چند مذکور میگردند و آنرا بروس ثمانیہ موسوم گردانیدہ اند اول غرض وضع و تدوین آں علم و سبب تصنیف کتاب کہ علم مذکور را بکدام غرض وضع کردہ و بتدوین آوردہ اند دوم ۴ منفعت و غایت آں برائے دیگر محصلین تا مبتدی را بادراک منفعت و غایت آں رغبت بتحصیل آں علم و میل بمطالعہ کتاب پدید آید و بدیں غرض تحمل مشقت برخود روا دارد چنانکہ غرض از علم تصریف محافظت است مر ابنیۂ کلمات عرب را غایت مصنف ازیں تصنیف جامعیت و ایجاز و اختصار ایں رسالہ است کہ طبائع ابنائے ایں زماں ایجاز و اختصار را طالب اند سوم وجہ تسمیہ علم و کتاب بچہ مناسبت ایں علم را بدیں تسمیہ خاص کردند کہ بدیں واسطہ مجملا از احوال آں علم آشنائی پیدا آید چہارم ذکر نام مؤلف کہ کدام کس ست در میان علما و بچہ پایہ موصوف تا قلب متعلم بمعرفت حالش تسکین پذیرد و با قوالش اعتقاد و وثوق گیرد و ایں معنی نظر بحال مبتدئین است و الا عند المحققین معرفت احوال رجال از حیثیت اقوال ست و بس نہ بالعکس ولنعم ما قال امیر المؤمنین کرم اللہ وجہہ لا تنظر الی من قال و انظر الی ما قال پنجم ذکر جنس علم کہ ایں علم از کدام جنس است از علوم معقول یا منقول فروع یا اصول ششم ذکر مرتبہ آں علم کہ بر کدام علم آنرا تقدیم باید کرد و از کدام علم مؤخر باید داشت چنانچہ مرتبہ علم تصریف بعد وقوف مسائل لابدیہ اسلام بر تمام علوم مقدم است زیرا کہ بدون علم تصریف در لغت عرب آشنائی میسر نتواند آمد و علم قرآن و حدیث موقوف ست بر دریافت لغت عرب ہفتم تقسیم کتاب بفصل و باب تا جویندہ مطالب خود را ازاں باب و فصل دریابد ہشتم نحو تعلیم کہ بداں طریق و آئین مطالب علم ذہن نشین مبتدئین سازند فقط و متاخرین بنظر طوالت کلام بیان اکثر ایں امور را متروک ساختہ و بر بعض آں اکتفا ورزیدہ اند چنانچہ مصنف نیز بہ بعضے ازاں اشارت فرمودہ۔

[4] مقدمہ ماخوذ است از مقدمۃ الجیش کہ طلیعہ لشکر را گویند و در اصطلاح عبارت است از امورے کہ موقوف علیہ مسائل آں علم باشد یا از امورے کہ در عنوان علم یا کتاب مذکور شود تا مبتدی را بادراک آں در فہم مطالب بصیرتی رو نماید و آں موضوعات و مبادی است موضوع عبارت است از الفاظ و معانی کہ دراں علم از احوال و عوارض آں بحث باشد چنانکہ موضوع علم تصریف اسم و فعل و حرف است و مبادی عبارت ست از حدود و تعریف موضوعات کہ ہر واحد را از غیر آں متمیز گرداند و بیان موضوعات و مبادی بیشتر لابد و اہم است زیرا کہ تا وقتیکہ شارع علم موضوعات آں علم را از یکدیگر تمیز نخواہد کرد مطلوب خود را از دیگر علوم چگونہ تمیز تواند ساخت و نیز مخفی نماند کہ اجزاء علوم سہ است کہ موضوعات و مبادی کہ مصنف آنرا باحسن وجوہ در مقدمہ یاد فرمودہ و مسائل کہ تفصیل آں در ابواب ذکر خواہد یافت۔

[5] ترجمہ ہمہ ستائش ثابت است مر خدائے را کہ در دست اوست تغیر دادن احوال مخلوق و سبک گردانیدن بارہائے بندگان و درود و سلام نازل باد بر سرور راہنمایندگان بسوئے کارہائے نیک و بر آل و اصحاب او کہ مشابہ اند او را در خصلتہا و عملہا۔

[6] چنگ زنندہ بدامان سرور انبیا رہ۔

[7] فائدہ بخشد بایں رسالہ طالباں را و روزی کند ایشان را و مرا پیروی سرور پیغمبران رحمت خدا نازل باد بر وی و بر آل او ہمہ۔

مُقدّمہ

در تقسیم کلمہ و اقسام آں کلمہ کہ لفظ موضوع[1] مفرد[2] را گویند بر سہ قسم است فعل[3] و اسم[4] و حرف ○ فعل آں کہ دلالت کند بر معنے[5] مستقل بایکے از ازمنہ ثلثہ ماضی و حال و استقبال چوں ضَرَبَ و یَضرِبُ ○ و اسم آنکہ دلالت کند بر معنی مستقل نہ بایکے از ازمنہ ثلثہ[6] چوں رَجُلٌ و ضَارِبٌ ○ و حرف آنکہ دلالت کند بر معنے غیر مستقل کہ بے ضم کلمہ دیگر فہمیدہ نشود چوں مِنْ و اِلیٰ ○ فعل باعتبار معنی و زمانہ بر سہ قسم است ماضی و مضارع و امر ○ ماضی آنکہ دلالت کند بر وقوع معنی در زمانہ گذشتہ چوں فَعَلَ کرد آں یکمرد در زمانہ گذشتہ ○ و مضارع آنکہ دلالت کند بر وقوع معنے در زمانہ حال یا آیندہ چوں یَفعَلُ میکند یا خواہد کرد آں یکمرد بزمانہ حال یا آیندہ ○ و امر آنکہ دلالت کند بر طلب کاری از فاعل مخاطب بزمان آیندہ چوں اِفعَلْ بکن تو یکمرد بزمانہ آیندہ ○ ماضی و مضارع اگر نسبت فعل دراں بفاعل یعنی کنندۂ کار باشد معروف باشد چوں ضَرَبَ زد آں یکمرد و یَضرِبُ می زند یا خواہد زد آں یکمرد ○ و اگر بمفعول باشد یعنی آنکہ کار برو واقع شدہ باشد مجہول بود چوں ضُرِبَ زدہ شد آں یکمرد و یُضرَبُ زدہ میشود یا زدہ خواہد شد آں یکمرد [فائدہ] و امر مذکور نمیباشد مگر معروف ○ ماضی و مضارع معروف و مجہول اگر دلالت بر ثبوت کارے کند اثبات باشد چوں نَصَرَ یَنْصُرُ ○ و اگر بر نفی دلالت کند نفی باشد چوں مَاضَرَبَ وَلَایَضْرِبُ ○
مثال معروف و مجہول ہر دو ؛ مثال معروف و مجہول ہر دو ؛
و فعل باعتبار تعداد حرف اصلی[7] بر دو قسم است ○ ثلاثی و رباعی ثلاثی آنکہ سہ حرف اصلی

---

[1] لفظ موضوع بامعنی پس لفظ مہمل یعنی بے معنی مثل جَسَق کلمہ نباشد و بسبب قید مفرد معلوم شد کہ مرکب را کلمہ نگویند پس غلام زید را کلمہ نخواہند گفت ؛ من المصنف رح

[2] مفرد بدانکہ کلمات عرب یا مفرد میباشد یا مرکب مفرد آنکہ جزو لفظ آں بر جزو معنی دلالت نکند چنانکہ لفظ زید یا قام و مرکب بعکس آں و مثل عبد اللہ اگرچہ علم باشد نزد اہلِ تصریف و نحاۃ داخل مرکب است ؛ محمد علی کانپوری رحمہ اللہ

[3] نحویاں در تقسیم اسم را مقدم کنند کہ غرض نحوی یعنی بیان اعراب و بنا زیادہ تر باسم متعلق است و ہم بنظر شرافت اسم و محققان صرف فعل را مقدم کنند کہ غرض صرفی یعنی تصریف بسوئے صیغہا زیادہ تر بفعل متعلق ست ؛ من المصنف رحمہ اللہ

[4] اسم یا مشتق از سمو است بمعنی علو کہ اسم در مرتبہ از ہر دو قسم خود شریف و عالی است زیرا کہ کلام بدون اسناد حاصل نمی شود و اسناد عبارت است از منسوب گردانیدن چیزے بچیزے و اسم ہم مسند میباشد و ہم مسند الیہ چنانکہ زید عالم و در فعل امر ثانی مقصود است لیکن باشتراک اسم افادۂ کلام میدہد چوں ضرب زید و در حرف ہر دو امر معدوم یا مشتق از وسم یعنی داغ کردن و علامت کہ اسم بمنزلہ وسم است بر مدلول خود لیکن محققین شق ثانی را مرجوح شمردہ اول را ترجیح دادہ اند و حرف بمعنی طرف است چونکہ ایں قسم از اسم و فعل بر طرف واقع است لہذا بحرف موسوم گردانیدند ؛ از مولانا محمد علی کانپوری رحمہ اللہ

[5] معنی مستقل آنکہ بے ضم کلمۂ دیگر فہمیدہ شود چوں رجل و ضرب بخلاف غیر مستقل کہ بے ضم کلمۂ دیگر بفہم نیاید مثلاً معنی من و الی بے آنکہ لفظ البصرۃ یا غیر آں باں منضم سازند بفہم نیاید ظاہر ست کہ لفظ از یا در یا تا تنہا فائدہ نہ بخشند بخلاف رجل کہ بمعنی مرد است یا ضرب بمعنی زد کہ فہم معنی آں بر ضم کلمۂ دیگر موقوف نیست ؛ من المصنف رح

[6] ایراد مثالین اشارت ست بآنکہ اسم بر دو قسم است یکے جامد دوم مشتق ؛ مولانا محمد علی کانپوری رحمہ اللہ

[7] حرف اصلی آنکہ بمقابلہ فا و عین و لام در وزن افتد و در جمیع متصرفات کلمہ یافتہ شود و آنکہ نہ چنیں باشد زائد است مثلاً در ینصر کہ بر وزن یفعل است یا زائد است و نَ صَ رَ اصلی و در ضارب الف زائد است و ضَ رَ بَ اصلی و نَ صَ رَ در جمیع متصرفات نصر و ضَ رَ بَ در جمیع متصرفات ضرب یافتہ میشود ؛ من المصنف رح

دروباشد چون نَصَرَ[1] وَيَنْصُرُ ○ ورباعی آنکه چار حرف اصلی دراں باشد چون بَعْثَرَ
بروزن فعلل ؛
يُبَعْثِرُ ○ وهریکے ازیں هر دو یا مجرد باشد که جز حروف ثلثه[2] یا اربعه اصلی زیادتی در ماضی
بروزن یفعلل ؛
نداشته باشد ○ یا مزیدفیه[3] که دراں در ماضی زیادت بر حروف اصلی باشد ○ مثال ثلاثی مجرد
نَصَرَ يَنْصُرُ مثال ثلاثی مزیدفیه اِجْتَنَبَ اَكْرَمَ ○ مثال رباعی[4] مجرد بَعْثَرَ مثال رباعی
بروزن فعل یفعل ؛ پرهیز کرد ؛ گرامی داشت ؛ برانگیخت ؛
مزیدفیه[5] تَسَرْبَلَ اِبْرَنْشَقَ[6] ○ وفعل باعتبار اقسام حروف بر چهار قسم است صحیح ومهموز
ومعتل ومضاعف ○ صحیح[7] آنست که در حروف اصلی وی همزه وحرف[8] علت ودو حرف
یک جنس نباشد ○ حرف علت واو والف ویارا گویند که مجموعه آں وای باشد امثله که گذشته
همه از صحیح بوده ○ مهموز[9] آنکه در حروف اصلی وی همزه باشد پس اگر بجائے فا باشد آنرا مهموز فا
گویند چون اَمَرَ واگر بجائے عین باشد مهموز عین چون سَأَلَ واگر بجائے لام باشد مهموز لام
فرمود ؛ خواست ؛
چون قَرَءَ ○ معتل آنکه در حروف[10] اصلی وی حرف علت بود ○ اگر یک باشد آنرا سه
خواند ؛
قسم ست معتل فاکه آں را مثال گویند چون وَعَدَ وَيَسَرَ ○ ومعتل عین که آنرا اجوف گویند
وعده داد ؛ نرم ومطیع شد ؛
گفت ؛ فروخت ؛
چون قَالَ وَبَاعَ ○ ومعتل لام که آنرا ناقص گویند چون دَعَا وَرَمٰی ○ واگر دو حرف
اصله قول وبیع وذکر دو مثال اشارتست بآنکه معتل یاواوی باشد یا یائی ؛ خواند ؛ تیرانداخت ؛
علت باشد آنرا لفیف گویند ○ وآں بر دو قسم است مقرون که هر دو حرف علت متصل

---

[1] بدانکه مصنف در مثال لفظ نصر ینصر آورد و لفظ فعل یفعل که موزون به است ذکر نه کرد تا تنبیه باشد بر آنکه عبارت از حروف اصلی در اصطلاح قوم هیئة ترکیبیه کلمه فعل است که حاصل شود از ترتیب حرکات و سکنات و تعداد حروف نه عین حروف فا و عین و لام زیراکه حروف مذکور در مواد دیگر صیغ غیر موجود است پس معلوم شد ازیں قول که نصر بروزن فَعَلَ و ینصر بروزن یفعل است همیں که بر صیغتے که کلمه فعل یفعل موصوف ست نصر ینصر نیز بهماں صفت موصوف **سوال** فا و عین و لام را چرا به تخصیص وزن قرار دادند **جواب** زیراکه غرض اهم در علم صرف معرفة حروف اصلی و مزیدفیه و تغیرات ست که بواسطه اختلاف حرکات و سکنات و تعداد حروف که در الفاظ پدید آید و ظهور ایں معنی بیشتر در فعل ست یا در اسمائیکه متصل اند به فعل در صفت اشتقاق مثل اسم فاعل و مفعول و صفه مشبه و آله و ظرف که ماده مشترک در جمیع اینها موجود می باشد در اسم صریح تغیر بغایت اقل است مثل جعفر و رجل پس ماده فا و عین و لام را که مناسب ماده لفظ فعل است وزن قرار دادند ؛ ازرضی

[2] بنائے فعل را بر ثلاثی و رباعی مقصور گردانیدند بنا بر آنکه اگر بنائے فعل خماسی می آید در حال لحوق حروف مضارع بر آں و علامت اسم فاعل و مفعول و ضمائر مرفوع که بمنزله جزو کلمه است در کلمه نهایت ثقل راه می یافت ؛ ازرضی

[3] بدانکه زیادت بر دو قسم است یکے بتکرار حرف اصلی چون تکرار عین در قَطَّعَ و تکرار لام در جَلْبَبَ درین صورت در موزون به آں هم حرف مذکور مکرر گردانیده شود تا تنبیه باشد بر اینکه عین یا لام درین باب مکرر گردیده است و گفته شود قطّع بروزن فعّل و جَلْبَبَ بروزن فعلل است دوم بزیادت حرف غیر اصلی چون همزه در اکرم و تا در تفعّل پس حروف مذکور بعینه باسم خود تعبیر کرده شود چنانکه ذر اصول ؛

[4] وزن رباعی مجرد حاصل میشود بتکرار لام چون بعثر که وزن آں فعلل است **سوال** در وزن بالخصوص لام را چرا مکرر کردند و فا و عین را مکرر نگردانیدند **جواب** زیراکه الحاق در آخر میباشد و لام متصل آخر بود لهذا لام را مکرر گردانیدند و تکرار لام عبارت است از هیئات حرکت و سکون حرف رابع نه عین حرف لام چنانکه در حاشیه سابق در وزن ثلاثی وضوح یافت و همیں فرق ست درمیان حروف زوائد و اصلی که ماده زوائد بعینه در جمیع موزونات برقرار ماند چون قائل بروزن فاعل ؛ مولانا محمد علی کانپوری رحمه الله

[5] تسربل پیراهن پوشید ؛ کذا فی الصراح

[6] ابرنشق ای شادماں شد و ابرنشق الشجر ای غنچه برآورد ؛ کذا فی الصراح

[7] صحیح بمعنی تندرست چون کلمات صحیح همه سلامت باشد از اعلال و تغیر لهذا بصحیح مسمّی شده ؛ منه

[8] چونکه بیشتر ایں حروف بر زبان اهل علت یعنی بیماراں جاری میشود لهذا بحروف علت مسمّی شده ؛ من المصنف

[9] مهموز مشتق ست از همزه و معتل از علت پس وجه تسمیه هر دو ظاهر شده و معتل فا را مثال بایں جهت گویند که مثل صحیح است بسبب قلت اعلال دراں و اجوف بمعنی کاواک و شکم خالی است چونکه در وسط معتل عین حرف علت میباشد که وجود آں کالعدم است پس معتل عین بمنزله شکم خالی است لهذا باجوف مسمّی شده و ناقص بمعنی کم است چونکه کمی اشیاء باعتبار انتها میباشد و معتل لام بسبب بودن حرف علت در آخرش گویا کم است از دیگر اقسام لهذا بناقص مسمّی شده و مشهور این است که ناقص بمعنی دم بریده است و معتل لام بسبب بودن حرف علت در آخرش بمنزله دم بریده است مگر ناقص بما در لغت بمعنی دم بریده دیده نشده لفیف بمعنی پیچیده است چونکه معتل بدو حرف گویا در حروف علت پیچیده است لهذا بلفیف مسمّی شده و وجه تسمیه بمقرون و مفروق ظاهر است ؛ من المصنف

[10] قید حروف اصلی بنا بر احتراز است از مثل حوقل و بیطر که واو و یا در ایں جا علامت الحاق است و یا در یضرب علامت مضارع ؛ مولانا محمد علی کانپوری رحمه الله

باشد چوں طَوٰی (نورد؛) او مفروق اگر منفصل باشد چوں وَقٰی ○ مضاعف[1] آنست که در حروف اصلی وی دو حرف یک جنس باشد چوں فَرَّ (قرار گرفت؛) و زَلْزَلَ پس کل اقسام ده باشد یک صحیح و سه مهموز و پنج معتل و یک مضاعف صرفیاں بسبب کثرت مباحث صرفیه هفت را اعتبار کرده اند که دریں بیت مذکور اند بیت صحیح است و مثال است و مضاعف ؛ لفیف و ناقص مهموز و اجوف ؛ ○ اسم[2] بر سه قسم است مصدر و مشتق و جامد ○ مصدر آنکه دلالت کند بر کاری و در آخر معنی فارسیش دن یا تن باشد چوں اَلضَّرْبُ زدن وَ الْقَتْلُ کشتن ○ و مشتق آنکه بر آورده شده باشد از فعل[3] چوں ضَارِبٌ (زننده؛) و مَنْصُوْرٌ ○ و جامد آنکه نه مصدر باشد و نه مشتق چوں رَجُلٌ و جَعْفَرٌ[4] مصدر و مشتق مثل فعل خود ثلاثی و رباعی مجرد و مزید فیه میباشد[5] و هم باقسام ده گانه صحیح وغیره منقسم میشود ○ و جامد باعتبار تعداد حروف یا ثلاثی میباشد[6] مجرد چوں رَجُلٌ و مزید فیه چوں حِمَارٌ یا رباعی مجرد[7] چوں جَعْفَرٌ و مزید فیه چوں قِرْطَاسٌ (کاغذ؛) یا خماسی[8] مجرد چوں سَفَرْجَلٌ و مزید فیه[9] چوں قَبَعْثَرٰی (شترفربه؛) و باعتبار انواع حروف باقسام ده گانه منقسم میشود ○ چوں فعل تصریفات بسیار میدارد

---

[1] مضاعف بمعنی دو چنداست بسبب تکرار حرف اصلی دراں بمضاعف مسمّٰی شده ؛ من المصنف رح [2] این تقسیم بر مذهب بصریان ست باتباع دیگر مصنفین نوشته شده و نه بر مذهب تحقیق که مذهب کوفیین است مصدر هم از مشتقات است پس اسم دو قسم ست و بس جامد و مشتق ؛ من المصنف رح [3] قوله از فعل اشعار ست بدین معنی که حسب مذهب کوفیین عند المصنف فعل اصل و ماخذ اشتقاق ست بلکه مصدر نیز در مشتقات داخل چنانچه حاشیهٔ سابق مصنف دال و مؤید این دعوی ست و مذهب صاحب فصول اکبری مبنی بر مذهب بصریین و تفصیل اسمائے مشتقه در رساله ذکر خواهد یافت ؛ مولوی محمد علی رحمه الله [4] جعفر نهر صغیر و کبیر واسع یا نهر بزرگ یا کلاں تر از جدول و ناقه بسیار پر شیر کذا فی القاموس ؛ [5] اسم و فعل رباعی معتل و مضاعف و مهموز و اسم خماسی نمی آید و مضاعف معتل فا بر سبیل قلت و مضاعف رباعی از لفیف مقرون می آید چوں زَلْزَلَ ؛ مولوی محمد علی رحمة الله علیه [6] اسم ثلاثی مجرد را ده بنا ست فَعْلٌ بفتح و سکون عین چوں فَلْسٌ بمعنی پشیز و فَعَلٌ بفتحتین چوں فَرَسٌ بمعنی اسپ و فَعِلٌ بفتح فا و کسر عین چوں کَتِفٌ بمعنی شانه و فَعُلٌ بفتح فا و ضم عین چوں عَضُدٌ بمعنی بازو و فِعْلٌ بکسر فا و سکون عین چوں حِبْرٌ بمعنی عالم و صالح و فِعَلٌ بکسر فا و فتح عین چوں عِنَبٌ بمعنی انگور و فِعِلٌ بکسرتین چوں اِبِلٌ بمعنی شترها و فُعْلٌ بضم فا و سکون عین چوں قُفْلٌ که معروف است و فُعَلٌ بضم فا و فتح عین چوں صُرَدٌ که جانوریست بزرگ که گنجشکان را شکار میکند و فُعُلٌ بضمتین چوں عُنُقٌ بمعنی گردن و مزید فیه وے محصور نیست ؛ من المصنف رح [7] رباعی مجرد را پنج وزن معروف ست فَعْلَلٌ بفتح فا و سکون عین و فتح لام اولی چوں جَعْفَرٌ بمعنی نهر صغیر و کبیر و فِعْلِلٌ بکسر فا و سکون عین و کسر لام اولی چوں زِبْرِجٌ بمعنی آرائش و زر و فُعْلُلٌ بضم فا و لام اولی و سکون عین چوں بُرْثُنٌ بال و چنگال مرغان شکاری و فِعْلَلٌ بکسر فا و سکون عین و فتح لام اولی ... قِمَطْرٌ آنچه در وے کتاب نهند و مزید فیه رباعی بسیار است ؛ من المصنف رح [8] خماسی مجرد را چار وزن ست فَعَلَّلٌ بفتح فا و عین و سکون لام اولی و فتح لام ثانیه چوں سَفَرْجَلٌ بمعنی به و فُعَلِّلٌ بضم فا و فتح عین و سکون لام اولی و کسر لام ثانیه چوں قُذَعْمِلٌ شترفربه و فَعْلَلِلٌ بفتح فا و لام اولی و سکون عین و کسر لام ثانیه چوں جَحْمَرِشٌ اے پیرزن و فِعْلَلٌّ بکسر فا و سکون عین و فتح لام اولی و سکون لام ثانیه چوں قِرْطَعْبٌ شی قلیل ؛ من المصنف رح [9] مزید فیه خماسی پنج است فَعْلَلُوْلٌ بفتح فا و لام اولی و سکون عین و ضم لام ثانیه و زیادت ۳ چوں دِرْهَمٌ و فِعَلْلٌ بکسر فا و فتح عین و سکون لام اولی چوں ۴ واو میان لام ثانی و ثالث چوں عَضْرَفُوْطٌ بهندی با مهنی نامند و فُعَلِّیْلٌ بضم فا و فتح عین و سکون لام اولی و کسر لام ثانیه و زیادت یا میان لام ثانی و ثالث چوں خُزَعْبِیْلٌ بمعنی شی باطل و فِعْلَلُّوْلٌ بکسر فا و سکون عین و فتح لام اولی و ضم لام ثانیه و زیادت واو میان لام ثانی و ثالث چوں قِرْطَبُوْسٌ بلا و ناقه بزرگ و فَعَلَّلٰی بفتحتین و سکون لام اولی و فتح لامین اخیرین و زیادت الف مقصوره بآخر چوں قَبَعْثَرٰی شترفربه و فَعْلَلِیْلٌ بفتح فا و لام اولی و سکون عین و کسر لام ثانیه و سکون یا زائده بین اللام الثانیة و الثالثة چوں خَنْدَرِیْسٌ بمعنی شراب کهنه ؛ من الصراح

واسم کم و حرف مطلقاً ندارد لہذا نظر صرفی بیشتر متعلق بفعل ست۔

باب اوّل در بیان صیغ مشتمل بر دو فصل

فصل اوّل در گردانہائے افعال ○ فعل ماضی معروف ثلاثی مجرد بر سہ
وزن آید فَعَلَ چوں ضَرَبَ و فَعِلَ چوں سَمِعَ و فَعُلَ چوں کَرُمَ ○ و مضارع
زد آں یک مرد — شنید آں یک مرد — گرامی شد آں یک مرد
معروف فَعَلَ گاہے یَفْعُلُ آید چوں نَصَرَ یَنْصُرُ و گاہے یَفْعِلُ چوں ضَرَبَ یَضْرِبُ
یاری میکند و خواہد یاری کرد آں یک مرد
و گاہے یَفْعَلُ چوں فَتَحَ یَفْتَحُ ○ و مضارع فَعِلَ یَفْعَلُ آید چوں سَمِعَ
میکشاد و خواہد کشاد
یَسْمَعُ و گاہے یَفْعِلُ چوں حَسِبَ یَحْسِبُ ○ و مضارع فَعُلَ یَفْعُلُ آید
می پندارد و خواہد پنداشت آں یک مرد
و بس چوں کَرُمَ یَكْرُمُ ○ و ماضی مجہول از ہر سہ وزن بر وزن فُعِلَ آید
○ و مضارع مجہول مطلقاً بر وزن یُفْعَلُ پس ثلاثی مجرد را شش[1] باب
حاصل شدہ ○ اولاً بیان صیغ افعال و اسمائے مشتقات کردہ میشود بعد
ازیں تفصیل ابواب نمودہ خواہد شد ○ ماضی را سیزدہ صیغہ[2] آید اثبات
فعل ماضی معروف فَعَلَ[3] فَعَلَا فَعَلُوْا فَعَلَتْ فَعَلَتَا فَعَلْنَ فَعَلْتَ

---

[1] مقتضی قیاس آں بود کہ مطابق حاصل ضرب سہ حرکت عین ماضی در سہ حرکت عین مضارع ابواب ثلاثی مجرد نہ می آید لکن مصنف رح شش باب فرمودہ بیانش آنکہ باب فعل یفعل بضم عین ماضی و کسر عین مضارع در کلام عرب غیر مستعمل ست و فَضِلَ یَفْضُلُ بکسر عین ماضی و ضم عین مضارع و کَادَ یَكَادُ بفتح عین ماضی و فتح عین مضارع اگرچہ مستعمل ست لیکن چونکہ نظیر آں در کلام عرب یافتہ نشدہ لہذا کدام باب جداگانہ برائے آں وضع نکردند و آنرا از باب تداخل شمردند و معنی تداخل آنکہ ماضی آں از باب دیگر و مضارع از باب دیگر مستعمل باشد و صاحب فصول اکبری کاد یکاد را از باب سمع یسمع نوشتہ و در صراح است فضل یفضل بکسر عین ماضی و فتح عین مضارع و لغت دیگر دراں نیز آمدہ است یعنی فضل یفضل بکسر عین ماضی و ضم عین مضارع و آں مرکب ست از دو باب یعنی از باب تداخل است و ہو شاذ لا نظیر لہ و سیبویہ گفتہ کہ ہر دو لغت صحیح ہست و ہمچنین حال نعم ینعم و مت تموت و کدت تکود و نیز صاحب صراح کود مکادۃ واوی بمعنی نزدیک شدن از باب سمع یسمع نوشتہ کقولہ تعالیٰ یکاد البرق یخطف ابصارہم و کید یائی را بمعنی بدسگالیدن از باب ضرب یضرب نوشتہ کقولہ تعالیٰ یکیدون کیدًا ازیلہ تحقیق ایں مقام در مطولات مرقوم است ؛

[2] صیغہ نام لفظ است لہذا ماضی را سیزدہ صیغہ اثبت و مضارع را یازدہ بسبب تعدد معنی صیغہ مکرر نشود پس فعلتما را کہ برائے تثنیہ مذکر حاضر و مؤنث حاضر ہر دو ست در ماضی و تفعل را کہ مشترک است در واحد مؤنث غائب و واحد مذکر حاضر و تفعلان را کہ مشترک است در تثنیہ مؤنث غائب و حاضر و مذکر حاضر دو صیغہ یا سہ صیغہ نتواں گفت ورنہ ہر دو صیغہ متکلم باید کہ شش قرار دادہ شود ؛ من المصنف رح

[3] فَعَلَ صیغہ واحد مذکر و ضمیر فاعل یعنی ہو در و مستتر است و الف در فَعَلَا و واو در فَعَلُوْا علامت تثنیہ و جمع مذکر غائب و کتابت الف در فعلوا جہت فرق میان واو عطف و واو جمع در مثل حضر و قتل و نیز برائے فرق درمیان واو جمع و واحد در مثل یدعو و لم یدعوا و تا در فَعَلَتْ علامت تانیث زیراکہ تا از مخرج ثانی است و مؤنث ہم در خلقت خود در درجہ ثانی ست و تا در فَعَلَتَا علامت تانیث و حرکت آں عارضی در حکم سکون ست و نون در فَعَلْنَ علامت جمع مؤنث و ضمیر فاعل و تا مفتوح در فَعَلْتَ ضمیر فاعل مخاطب و تا در فعلتما ضمیر فاعل و میم برائے دفع التباس بالف اشباع در مثل قول شاعر ع توفّی کلّ نفسٍ ما ضمنتنا۔ الف در ضمنتنا برائے اشباع است و تم در فعلتم ضمیر فاعل و واو جمع را حذف کردند زیراکہ واو بمنزلہ اسم است و در کلام عرب ۴ اسمے نیست کہ آخر او واو ما قبل مضموم باشد و تا مکسور در فعلت ضمیر مخاطبہ اختلاف حرکت جہت احتراز التباس صیغ و تا و نون مشدد در فَعَلْتُنَّ ضمیر مخاطبہ و در اصل فعلتمن بود میم را در نون براعاتِ قرب مخرج ادغام کردند و تا مضموم در فعلتُ ضمیر واحد متکلم چونکہ در صورت زیادت حروف الف و نون التباس با تثنیہ مذکر و جمع مؤنث غائب لازم می آید لہذا مثل دیگر اخوات آں تا را دراں زیادہ کردند و لفظ نا در فَعَلْنَا ضمیر تثنیہ و جمع متکلم و الحاق الف برائے احتراز است از التباس فعلن و صیغہ تثنیہ مذکر مخاطب و مخاطبہ را و متکلم را مشترک گردانیدہ جہت عدم التباس زیراکہ مخاطب و متکلم اکثر در نظر میباشد پس احتمال التباس نیست ؛ مولوی محمد علی رحمہ اللہ

فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ فَعَلْتِ فَعَلْتُنَّ فَعَلْتُ فَعَلْنَا بحرکات ثلٰثہ عین سہ صیغہ اولیٰ برائے مذکر غائب ست اول واحد دوم تثنیہ سوم جمع بعد ازاں سہ صیغہ مؤنث غائب ست بہمون وضع بعد ازاں سہ صیغہ مذکر حاضر است لیکن تثنیہ آں برائے مؤنث حاضر نیز آید بعد ازاں دو صیغہ مؤنث حاضر ست اول واحد و دوم جمع۔ بعد ازاں دو صیغہ متکلم ست اول برائے واحد مذکر و مؤنث ہر دو و دوم برائے تثنیہ مذکر و مؤنث و جمع مذکر و مؤنث ○ **اثبات فعل ماضی مجہول** فُعِلَ فُعِلَا فُعِلُوْا فُعِلَتْ فُعِلَتَا فُعِلْنَ فُعِلْتَ فُعِلْتُمَا فُعِلْتُمْ فُعِلْتِ فُعِلْتُنَّ فُعِلْتُ فُعِلْنَا ○ ما و لا بر ماضی برائے نفی می آید مگر شرط دخول لا بر ماضی ایں ست کہ بے تکرار نمی آید چوں فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلّٰی ○ **نفی فعل ماضی معروف** مَا فَعَلَ مَا فَعَلَا تا آخر ایضًا لَا فَعَلَ لَا فَعَلَا تا آخر ○ **نفی فعل ماضی مجہول** مَا فُعِلَ تا آخر لَا فُعِلَ تا آخر ○ مضارع را یازدہ صیغہ است **اثبات فعل مضارع معروف**[1] يَفْعَلُ يَفْعَلَانِ يَفْعَلُوْنَ تَفْعَلُ تَفْعَلَانِ يَفْعَلْنَ تَفْعَلُوْنَ تَفْعَلِيْنَ تَفْعَلْنَ اَفْعَلُ نَفْعَلُ بحرکات ثلٰثہ عین ○ سہ صیغہ اولیٰ برائے مذکر غائب است اول واحد دوم تثنیہ سوم جمع بعد ازاں سہ صیغہ مؤنث غائب ست بہمون وضع مگر دراں تَفْعَلُ برائے واحد مذکر حاضر نیز آید پس آں بجائے دو صیغہ است و تَفْعَلَانِ برائے تثنیہ مذکر حاضر و مؤنث حاضر

لہ مضارع آنست کہ یکے از حروف زوائد تین در اول آں باشد و معنی آں متضمن باشد بزمان حال و استقبال چنانکہ گفتہ شود یفعل الآن یا یفعل غدا و بعضے گفتہ اند کہ مضارع حقیقۃ موضوع برائے حال ست و مجازا در استقبال مستعمل و شیخ رضی فرمودہ کہ ایں مذہب اقوی ست زیرا کہ ہرگاہ لفظ مضارع از قرائن خالی باشد حمل کردہ شود در حال نہ بالعکس وہمین ست صفت حقیقت و مجاز و مذہب بعضے بالعکس زیرا کہ زمان حال در غایت خفا واقع است حتی کہ عقلا را در وجود و عدم آں اختلاف رو دادہ بلکہ حکما بعدم آں قائل گردیدہ اند و تفصیل ایں مقام در کتب مطولہ مثل رضی وغیرہ در مقام خود مذکور **سوال** فعل مستقبل را بمضارع چرا تشبیہ کردند **جواب** زیرا کہ مضارع در لغت بمعنی مشابہت ست و مضارع باسم بچند وجوہ مشابہت دارد یکے مشابہت در وزن باسم فاعل یعنی در حرکات و سکنات و تعداد حروف دوم دخول لام ابتدا بر مذہب بصریین چوں لَيَخرج و اِنَّ زیدًا لَخارج سوم اسم اولا مبہم میباشد چوں رجل و بعد ازاں بدخول لام تعریف اختصاص میباید ہمچنین مضارع مبہم میباشد در صلاحیت حال و استقبال بعدہ بدخول سین و سوف مختص بزمان حال میگردد مثل قولہ تعالیٰ سیعلم الکفار و سیقول الذین چہارم صحت وقوع آں در مقام اسم فاعل چوں مررت برجل یضرب ضارب وعند البصریین وجہ معرب گردانیدن مضارع ہمین مشابہت ست وعند الکوفیین مضارع معرب بالاصالت ست نہ بوجہ مشابہت اسم بلکہ توارد معنی مختلفہ در مضارع مقتضے اعراب ست زیرا کہ تعیین معانی بدون اختلاف اعراب صورت نمی بندد چوں لَا تَضْرِبُ کہ رفع آخر دراں دلیل است بر آنکہ لاتضرب صیغہ نفی است نہ صیغہ نہی ہمچنین سکون ب لاتضرب دال ست بر آنکہ لاتضرب صیغہ نہی فعل ست نہ بالعکس و در صورت عدم اختلاف اعراب لامحالہ در معانی توارد راہ می یافت و تعیین معنی واحد صورت نمی بست و اعراب مضارع سہ است رفع و نصب و جزم و آخر مضارع در حال تجرد از نواصب و جوازم در پنج محل مرفوع باشد و در باقی صیغ سوائے یفعلن و تفعلن کہ از مبنیات ست عوض رفع نون اعرابی در آید ازیں جہت آنرا نون اعرابی خوانند زیرا کہ بسبب لحوق ضمائر بمنزلہ اوسط کلمہ واقع باشد و اعراب در وسط کلمہ ممنوع است ۱۲ رضی وغیرہ عہ ۵ قولہ بحرکات ثلثہ یعنی ماضی مفتوح العین و مضموم العین و مکسور العین در موزونات بہر سہ وزن آید لیکن موزون بآں یعنی لفظ فعل سوائے مفتوح العین مستعمل نیست و آنکہ بحرکات ثلثہ جا بجا ارقام یافتہ جہت مراعات وزن ست و جہت استعمال قولہ تعالیٰ الم تر کیف فعل ربک و یفعل اللہ ما یشاء

نیز آید پس آں بجائے سہ صیغہ است و تَفْعَلُوْنَ صیغہ جمع مذکر حاضر ست و تَفْعَلِيْنَ واحد مؤنث حاضر و تَفْعَلْنَ جمع مؤنث حاضر و اَفْعَلُ واحد مذکر و مؤنث متکلم و نَفْعَلُ تثنیہ و جمع مذکر و مؤنث متکلم مع الغیر ○ **اثبات مضارع مجہول** يُفْعَلُ يُفْعَلَانِ يُفْعَلُوْنَ تُفْعَلُ تُفْعَلَانِ يُفْعَلْنَ تُفْعَلُوْنَ تُفْعَلِيْنَ تُفْعَلْنَ اُفْعَلُ نُفْعَلُ ○ **نفی مضارع معروف**[1] لَا يَفْعَلُ الخ مَا يَفْعَلُ الخ ○ **نفی مضارع مجہول** لَا يُفْعَلُ الخ مَا يُفْعَلُ الخ ○ **ذکر لن** چوں لن[2] بر مضارع داخل شود در يَفْعَلُ و تَفْعَلُ و اَفْعَلُ و نَفْعَلُ نصب کند و از يَفْعَلَانِ تَفْعَلَانِ يَفْعَلُوْنَ تَفْعَلُوْنَ تَفْعَلِيْنَ نون اعرابی را ساقط کند و در يَفْعَلْنَ و تَفْعَلْنَ ہیچ عمل نکند و مضارع مثبت را بمعنی نفی تاکید مستقبل[3] گرداند ○ **نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف** لَنْ يَّفْعَلَ لَنْ يَّفْعَلَا لَنْ يَّفْعَلُوْا لَنْ تَفْعَلَ لَنْ تَفْعَلَا لَنْ يَّفْعَلْنَ لَنْ تَفْعَلُوْا لَنْ تَفْعَلِيْ لَنْ تَفْعَلْنَ لَنْ اَفْعَلَ لَنْ نَّفْعَلَ **نفی تاکید بلن در فعل مستقبل مجہول** لَنْ يُّفْعَلَ لَنْ يُّفْعَلَا لَنْ يُّفْعَلُوْا لَنْ تُفْعَلَ لَنْ تُفْعَلَا لَنْ يُّفْعَلْنَ لَنْ تُفْعَلُوْا لَنْ تُفْعَلِيْ لَنْ تُفْعَلْنَ لَنْ اُفْعَلَ لَنْ نُّفْعَلَ ○ **ذکر ان و کی و اذن** اَنْ[4] و کَیْ[5] و اِذَنْ[6] ہم مثل لن عمل کند اَنْ يَّفْعَلَ و

---

[1] بدانکہ ما و لا ہر دو موضوعست برائے نفی و فرق میان ہر دو آنکہ لا موضوع است برائے تعمیم نفی در زمان حال و استقبال ہر دو وگاہے زائد ہم باشد در مقام قسم چوں قولہ تعالیٰ لا اقسم بہذا البلد و ما بالخصوص برائے نفی حال و استعمال آں در مضارع بر سبیل قلت ؛ صراح وغیرہ

[2] لن موضوع است برائے نفی مستقبل و معنی آں ہرگز عند الفرا اصل آں لا بودہ الف را بخلاف قیاس بنون بدل کردند و عند الخلیل اصل آں لا آن بود ہمزہ را برائے تخفیف و الف را بالتقائے ساکنین حذف نمودند و عند السیبویہ لن بر سہ حرف نفی ست نہ مبدل نہ مخفف ؛ صراح وغیرہ

[3] بعض لن را برائے تابید نفی مستقبل گویند بدلیل قولہ تعالیٰ ان الذین کفروا و ماتوا وہم کفار فلن تقبل توبتہم ای مردمانیکہ کافر شدند و مردند در حال کفر پس ہرگز نہ پذیرفتہ خواہد شد توبہ ایشاں کہ عدم قبول توبہ ابدا و دواما برائے کفار ثابت است نہ منقطع بزمان و مذہب جمہور آنکہ لن در مستقبل مفید تاکید نفی ست نہ برائے تابید زیراکہ بفرض تابید تعارض واقع میشود درمیان قولہ لن ترانی و میان دیگر آیات و احادیث کہ دال اند بر حصول رؤیت الٰہی یوم قیامت و ایں عقیدہ از عمدہ عقائد اہل سنت و جماعت ست و جواب از قول اول آنکہ تابید عدم قبول توبہ از کفار از جائے دیگر ثبوت یافتہ نہ از آیۂ مذکور کذا فی شرح فصول الاکبری ؛

[4] اَن مخففہ مفتوحہ معنی آں کہ بر ماضی و مستقبل ہر دو داخل شود و عمل آں در مستقبل است و متضمن معنی مصدر باشد و بدیں جہت آنرا مصدریہ گویند و دخول آں مختص است بافعال متصرفہ چوں اریدان تقوم ای ارید قیامک و بدانکہ ان مصدریہ بعد شش حروف مقدر باشد و عمل خود کند یکے حتی چوں مررت حتی ادخل البلد ای حتی ان ادخل البلد دوم لام جحد چوں قولہ تعالیٰ ما کان اللہ لیعذبہم ای لان یعذبہم سوم او بمعنی الی ان او الا ان چوں لا آتیک او تعطینی حقی ای لا ان تعطینی حقی چہارم واو صرف چوں قول شاعر لا تنہ عن خلق و تاتی مثلہ ؛ عار علیک اذا فعلت عظیم ای ان تاتی مثلہ پنجم لام کی چوں اسلمت کی ادخل الجنۃ ای کی ان ادخل الجنۃ ششم بعد فا چوں اللہم اغفرلی فافوز و لا تواخذنی فاہلک ای ان افوز و ان اہلک و ان مذکور گاہی زائدہ باشد چوں قولہ تعالیٰ و ما لہم ان یعذبہم اللہ وگاہے مخفف از اِنّ مشددہ باشد و دریں حالت عمل آں ساقط شود و دخول آں اغلب بر اسماء میباشد و اگر در فعل واقع شود دریں صورت واجب ست کہ درمیان آں و میان فعل فصل آوردہ شود بحرف سین یا سوف یا قد یا حرف نفی و اخوات آں کہ موسوم بحروف تعویض اند چوں قولہ تعالیٰ علم ان سیکون لیعلم ان قد ابلغوا ؛

[5] کی مخففہ معنی آں تا و آں موضوع برائے تعلیل ست و ازیں جہت آنرا سببیہ گویند زیراکہ ماقبل آں سبب میباشد برائے مابعد آں چوں اسلمت کی ادخل الجنۃ زیراکہ اسلام سبب دخول جنت واقع است وگاہے داخل شود بر آں لام و گفتہ شود لکی وگاہے متصل شود بلا نفی کقولہ تعالیٰ لکیلا تاسوا اصل لکی لا ؛

[6] اذن بالکسر (بقیہ بر صفحہ ۹)

کَیْ یَفْعَلَ و اِذَنْ یَفْعَلَ را معروف ومجہول باید گردانید ○ ذکر لم ○ لَمْ[1] در یَفْعَلُ وتَفْعَلُ و اَفْعَلُ ونَفْعَلُ جزم کند ○ واز یَفْعَلَانِ وتَفْعَلَانِ و یَفْعَلُوْنَ وتَفْعَلُوْنَ وتَفْعَلِیْنَ نون اعرابی را ساقط گرداند ○ ویَفْعَلْنَ وتَفْعَلْنَ جمع مؤنث غائب وحاضر را بحال خود دارد ○ ومضارع را بمعنی ماضی منفی گرداند ○

بحث نفی جحد بلم درفعل مضارع معروف

لَمْ یَفْعَلْ لَمْ یَفْعَلَا لَمْ یَفْعَلُوْا لَمْ تَفْعَلْ لَمْ تَفْعَلَا لَمْ یَفْعَلْنَ لَمْ تَفْعَلُوْا لَمْ تَفْعَلِیْ لَمْ تَفْعَلْنَ لَمْ اَفْعَلْ لَمْ نَفْعَلْ ○

نفی جحد بلم درفعل مضارع مجہول

لَمْ یُفْعَلْ لَمْ یُفْعَلَا تا آخر ○ لَمَّا[2] ہم مثل لم عمل کند لفظاً[3] ومعنیً چوں لَمَّا یَفْعَلْ لَمَّا یَفْعَلَا تا آخر ○ مگر معنی لَمْ یَفْعَلْ نکرد ومعنی لَمَّا یَفْعَلْ ہنوز نکرد ○ واِنْ[4] ولام امر ولای نہی ہم مثل لم عمل کند ○ اِنْ یَفْعَلْ اِنْ یُفْعَلَا تا آخر معروف ومجہول باید گردانید ○ لام امر در جمیع صیغ مجہول می آید ودر معروف در غیر صیغ حاضر ولائے نہی در ہمہ صیغہا آید ○ حسب بیان محققین صیغہائے امر مجہول با لام را وہم صیغہائے نہی را متفرق کردن پسندیدہ نیست مثل بحث لم ابحاث اینہا را ہم باید داشت البتہ تفریق گردان امر معروف ضرورست چہ امر حاضر ازاں بے لام[5] آید وقسم ثالث فعل است پس صیغ امر علیحدہ نوشتہ

(بقیہ از صفحہ ۸) معنی آں ہرگاہ وآں موضوع است برائے جواب مکافات چنانکہ گفتہ شود آتیک الیوم پس گوئی اذن اکرمک وداخل نشود بر غیر مستقبل واگر آنرا از فعل مؤخر گرداند عمل آں باطل شود چوں اکرمک اذن ہمچنیں اگر در وسط کلمہ واقع شود وعلاقہ آں بما قبل خود باشد چوں انا اذن اکرمک وہرگاہ داخل شود بر آں حرف عطف پس عمل والغائے ہر دو جائز است ۔

[1] لم حرف نفی است برائے ماضی وداخل شود بر مستقبل وعامل جازم است وجزم از مختصات فعل ست چنانکہ کسرہ از مختصات اسم سوال لم مستقبل را چرا بمعنی ماضی میگرداند جواب لم مشابہت وارد بہ کلمہ شرط زیرا کہ ہر دو عامل جازم اند وحروف شرط ماضی را بمعنی مستقبل گردانند ومستقبل را بمعنی ماضی ہمچنیں لم مستقبل را بمعنی ماضی میگرداند ۔ کذا فی شرح فصول اکبری

[2] لما ولم ہر دو برائے نفی فعل مضارع است وآنرا بمعنی ماضی منفی گرداند لیکن فرق آنکہ لما مختص ست باستغراق یعنی احاطہ می کند جمیع ازمنہ ماضیہ را چوں ندم زید ولما ینفعہ الندم یعنی انتفائے ندامت مستمر است تا زمان تکلم وفی الصراح لما یمت ای ہنوز نمردہ است در جواب کسیکہ گوید قد مات فلان وگاہے معنی آں مثل معنی لم باشد چوں آتیک ولما اصل الیک ای لم اصل واصل لما لم ما بود بسبب اجتماع متجانسین ہر دو میم را در یکدیگر مدغم گردانیدند ۔

[3] لفظاً ومعنیً ای آخر را جزم کند ومعنیً ای مضارع را بمعنی ماضی منفی گرداند شاعر گوید ؎ ان ولم لما ولام امر ولای نہی نیز ۔ پنج حرف جازم فعل اند ای صاحب تمیز ۔

[4] بکسر اول وسکون ثانی حرف شرط است می آید بر دو جملہ کہ جملۂ اول را شرط وثانی را جزا گویند چوں اِنْ تاتنی اٰتک پس اگر ہر دو فعل مضارع باشد جزم علی سبیل الوجوب ست چوں اِنْ تَضْرِبْ اَضْرِبْ واگر یکے ازاں مضارع باشد پس جزم علی سبیل الجواز است چوں اِنْ ضَرَبْتَ اَضْرِبْ وگاہے مخفف از اِنَّ مشددہ باشد دریں صورت لابد ست دخول لام در خبر آں در عوض تشدید قولہ تعالیٰ وَاِنَّا لَنَظُنُّكَ مِنَ الْكَاذِبِیْنَ وگاہے زائد باشد چوں ما ان تقوم زید دریں ہر دو صورت عمل آں باطل شود ۔

[5] بدانکہ مذہب مصنف رحمہ مثل دیگر محققین مبنی است بر مذہب بصریین والا مذہب کوفیین آنست کہ در امر حاضر نیز لام داخل شود گویند کہ افعل در اصل تفعل بود وجزم آخر آں بلام مقدرست پس در امر حاضر لام بسبب کثرت استعمال حذف کردہ شدہ برائے تخفیف چنانچہ حذف نون در لم یک بعد ازاں علامت استقبال را برائے فرق ما بین امر حاضر ومستقبل حذف نمودند وہمزۂ وصل را بضرورت تعذر (بقیہ بر صفحہ ۱۰)

خواہد شد امر بالام ہموں جا بمعرض نگارش خواہد آمد للمناسبۃ صیغ نہی اینجا نوشتہ میشود ○ **بحث نہی معروف** لَا يَفْعَلْ لَا يَفْعَلَا لَا يَفْعَلُوْا لَا تَفْعَلْ لَا تَفْعَلَا لَا يَفْعَلْنَ لَا تَفْعَلُوْا لَا تَفْعَلِيْ لَا تَفْعَلْنَ لَا اَفْعَلْ لَا نَفْعَلْ ○ **بحث نہی مجہول** لَا يُفْعَلْ لَا يُفْعَلَا الیٰ آخرہ ○ در فعل مضارع مجزوم بلم و دیگر جوازم اگر لام کلمہ حرف علت باشد بیفتد چوں لَمْ يَدْعُ[1] وَلَمْ يَرْمِ وَلَمْ يَخْشَ وَلَمَّا يَدْعُ وَاِنْ يَّدْعُ وَلِيَدْعُ وَلَا يَدْعُ وَ هٰكَذَا ○ برائے تاکید در فعل مضارع لام تاکید مفتوحہ و نون[2] تاکید ثقیلہ و خفیفہ می آید لام در اول و نون در آخر داخل میشود و ثقیلہ مشدد باشد و در ہمہ صیغ می آید و خفیفہ ساکن و در[3] تثنیہ و جمع مؤنث نمی آید و در باقی صیغ می آید ○ ماقبل نون ثقیلہ در يَفْعَلُ و تَفْعَلُ و اَفْعَلُ و نَفْعَلُ مفتوح میشود و نون اعرابی در صیغ تثنیہ و جمع مذکر و واحد حاضر می افتد پس الف تثنیہ باقی می ماند و نون ثقیلہ بعد آں مکسور میگردد چوں لَيَفْعَلَانِّ و واو جمع مذکر و یائے مؤنث حاضر می افتد و ضمہ ماقبل واو و کسرہ ماقبل یا باقی می ماند چوں لَيَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلِنَّ و در جمع مؤنث غائب و حاضر میان نون جمع و نون ثقیلہ الف می آرند تا اجتماع[4] سہ نون لازم نیاید چوں لَيَفْعَلْنَانِّ و لَتَفْعَلْنَانِّ و دریں ہر دو ہم نون ثقیلہ مکسور می باشد

(بقیہ از صفحہ ۹) ابتدا بسکون قائم مقام علامت استقبال گردانیدند و دلیل قول بصریین قولہ تعالیٰ فلتفرحوا باظہار اللام والتاء بر حسب قرارت یعقوب و دیگر قراء فلیفرحوا بیا خواندہ اند شارح فصول اکبری و شیخ رضی قرارۃ فلتفرحوا را از قرارت شاذہ نوشتہ ۱۲ مولوی محمد علی رحمہ اللہ

[6] یعنی فعل بر سہ قسم است یکے ماضی دوم مضارع سوم امر و نہی داخل امر است چراکہ ہر دو مشترک اند در معنی طلب و فرق مابین آنست کہ امر عبارت ست از طلب وجود فعل و نہی عبارت است از طلب ترک فعل و ہمچنین تمنی و دعا وغیرہ ہمہ شامل امر و نہی است چوں اللہم اغفرلی ولا تواخذنی و تفصیل ایں مقام در علم اصول مذکور۔

[1] لم یدع در اصل لم یدعو بواو و لم یرم در اصل لم یرمی بیا و لم یخش در اصل لم یخشی بالف بودہ علامت جزمی دار و یا و الف را ساقط گردانید لم یدع و لم یرم و لم یخش ماند ۱۲ مولوی محمد علی رحمہ اللہ

[2] بدانکہ فعل مضارع ہرگاہ متصل شود با نون تاکید مبنی گردد لکن اختلاف ست در علت بنائے آں مذہب جمہور آنکہ مبنی است بسبب لحوق نون تاکید و گردیدن آں بمنزلہ جزو کلمہ و اعراب در وسط کلمہ ممنوع است چنانکہ در حاشیہ سابق گذشت و دخول اعراب بر نون غیر ممکن زیراکہ حرف است و حرف قابلیت اعراب ندارد پس ہر دو جزو مبنی ماندند **سوال** ہرگاہ نون تاکید بر صیغہ مستقبل امتزاج یافت و حکم کلمہ واحد پیدا کرد پس وقوع اعراب بر نون مضایقہ ندارد و مانند الحاق تاء تانیث در اسم کہ مانع اعراب نباشد **جواب** زیراکہ اسم در اصل قابل اعراب است و فعل در قبول اعراب فرع آنست پس مہما امکن در اسم جانب اعراب را مرعی دارند نہ در فعل و نون تاکید از خواص فعل ست پس جانب فعل ترجیح یافت و وجہ مشابہت اسم کہ در مضارع بہم رسیدہ بود زائل گردید و وجہ بناء مذہب بصریین آنکہ علت اعراب در فعل ظاہر نمی باشد بخلاف اسم و اکثر افعال مبنی است پس بادنی سبب باصل خود کہ بناست رجوع مے سازد و نعم ماقال کل شیٔ یرجع الی اصلہ ۱۲ رضی

[3] قولہ در تثنیہ و جمع نمی آید زیراکہ نون خفیفہ ساکن میباشد و الف در تثنیہ و نون جمع نیز ساکن پس اگر نون خفیفہ دریں صیغ داخل شود اجتماع ساکنین علی غیر حدہ لازم آید و آں ممنوع است مگر نزد یونس کہ در بعض محل جائز میدارد و مخفی نماند کہ اجتماع ساکنین بر دو قسم ست یکے علی حدہ و آں عبارتست از اجتماع دو ساکن کہ اول آں مدہ باشد یا یائے تصغیر باشد و ثانی آں مدغم و ایں قسم اجتماع ساکنین جائز است بالاتفاق چوں خاصّۃ و خویصّۃ و اُحْمُوْرَّۃٌ و ای اللہ ۱۲

[4] در قولہ تعالیٰ لُمْتُنَّنِيْ اجتماع نونات موجود است **جواب** نون وقایہ کہ دلالت بر معنی ندارد از اعتبار لفظ ساقط است شرح فصول اکبری ۱۲ مولوی محمد علی رحمہ اللہ

بالجملہ بعد الف نون ثقیلہ مکسور می باشد و در دیگر جاہا مفتوح ○ و نون خفیفہ در غیر تثنیہ و جمع مؤنث حال مثل نون ثقیلہ دارد و مضارع بدر آمدن نون ثقیلہ و خفیفہ خاص بمستقبل میگردد ○ لام تاکید با نون ثقیلہ در فعل مستقبل معروف لَيَفْعَلَنَّ لَيَفْعَلَانِّ لَيَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلَنَّ لَتَفْعَلَانِّ لَيَفْعَلْنَانِّ لَتَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلِنَّ لَتَفْعَلْنَانِّ لَاَفْعَلَنَّ لَنَفْعَلَنَّ **مجہول** لَيُفْعَلَنَّ تا آخر ○ لام تاکید با نون خفیفہ در فعل مستقبل معروف لَيَفْعَلَنْ لَيَفْعَلُنْ لَتَفْعَلَنْ لَتَفْعَلُنْ لَتَفْعَلِنْ لَاَفْعَلَنْ لَنَفْعَلَنْ ○ **مجہول** لَيُفْعَلَنْ تا آخر ○ در امر و نہی ہم نون ثقیلہ و نون خفیفہ می آید ذکر امر بعد ازیں خواہد آمد ○ **نہی معروف با نون ثقیلہ** لَا يَفْعَلَنَّ لَا يَفْعَلَانِّ لَا يَفْعَلُنَّ لَا تَفْعَلَنَّ لَا تَفْعَلَانِّ لَا يَفْعَلْنَانِّ لَا تَفْعَلُنَّ لَا تَفْعَلِنَّ لَا تَفْعَلْنَانِّ لَا اَفْعَلَنَّ لَا نَفْعَلَنَّ ○ **مجہول** لَا يُفْعَلَنَّ تا آخر ○ نون ثقیلہ و خفیفہ در فعل مضارع بعد اَمَّا[1] شرطیہ ہم می آید بطریقۂ خود چوں اَمَّا يَفْعَلَنَّ تا آخر و اَمَّا يَفْعَلَنْ تا آخر ○ و امر حاضر از فعل مضارع میگیرند بایں وضع کہ علامت مضارع را حذف میکنند پس اگر [2] مابعد علامت مضارع متحرک ست در آخر وقف میکنند چوں عِدْ از تَعِدُ و اگر ساکن است ہمزۂ وصل در اول می آرند مضموم اگر عین مضموم باشد

---

[1] بر مذہب زجاج باوجود اما دخول نون تاکید لازم شود چنانکہ در قول شاعر فَاِمَّا تَرَيِنِّي وَلِي لِمَّةٌ ÷ فَاِنَّ الْحَوَادِثَ اَوْدَى بِهَا ÷ و نزد غیر زجاج ترک نون دریں حالت اولی ست اگرچہ در اکثر محل با ثبات نون استعمال یافتہ ÷ رضی

[2] وقف عبارت است از سکوت بر آخر کلمہ برائے اتمام و استراحت نفس و آں در کلام بچند نوع ست و از آنجملہ .... اسکان و روم و اشمام وغیرہا اسکان عبارت است از ساکن گردانیدن حرف اخیر اگر حرف مذکور متحرک باشد و ہمیں قسم وقف در کلام مطرد و اکثر الوقوع است و دریں مقام نیز مراد از ہمیں قسم وقف است نہ غیر ایں و تفصیل آں در مطولات است بدانکہ اغلب استعمال لفظِ وقف و ہمچنیں استعمال فتح و کسر اکثر دریں باب متعین ست و استعمال نصب و جر و رفع و جزم در معرب چوں امر حاضر از مبنیات است لہذا لفظِ وقف دراں استعمال می یابد و مبنی اصل سہ است ماضی و امر حاضر و حرف ÷ مولوی محمد علی مدظلہ

یعنی تا کہ علامت مضارع است از تعد حذف کردند و آخر آں وقف کردند عِدْ گردید **سوال** علامت مضارع را از امر حاضر چرا حذف نمودند **جواب** برائے فرق میان امر و میان مستقبل و بالخصوص در مخاطب بسبب کثرت استعمال و ازیں جا ست کہ در مجہول حذف نہ نمایند و لتضرب خوانند ÷

چوں اُنْصُرْ از تَنْصُرُ و مکسور اگر عین مکسور[1] باشد یا مفتوح چوں اِضْرِبْ از تَضْرِبُ و اِفْتَحْ از تَفْتَحُ و در آخر وقف میکنند و نون اعرابی ساقط[2] شود و نون جمع بحال خود ماند و حرف علت ہم از آخر حذف شود چوں اُدْعُ از تَدْعُوْ و اِرْمِ از تَرْمِیْ و اِخْشَ از تَخْشٰی ○ امر حاضر معروف اُفْعُلْ اُفْعُلَا اُفْعُلُوْا اُفْعُلِیْ اُفْعُلْنَ ○ امر غائب متکلم معروف لِیَفْعُلْ[3] لِیَفْعُلَا لِیَفْعُلُوْا لِتَفْعُلْ لِتَفْعُلَا لِیَفْعُلْنَ لِاَفْعُلْ لِنَفْعُلْ ○ امر مجہول لِیُفْعَلْ لِیُفْعَلَا لِیُفْعَلُوْا لِتُفْعَلْ لِتُفْعَلَا لِیُفْعَلْنَ لِتُفْعَلُوْا لِتُفْعَلِیْ لِتُفْعَلْنَ لِاُفْعَلْ لِنُفْعَلْ ○ امر حاضر معروف بانون ثقیلہ اُفْعُلَنَّ اُفْعُلَانِّ اُفْعُلُنَّ اُفْعُلِنَّ اُفْعُلْنَانِّ ○ بانون خفیفہ اُفْعُلَنْ اُفْعُلُنْ اُفْعُلِنْ ○ امر غائب و متکلم معروف بانون ثقیلہ لِیَفْعُلَنَّ لِیَفْعُلَانِّ لِیَفْعُلُنَّ لِتَفْعُلَنَّ لِتَفْعُلَانِّ لِیَفْعُلْنَانِّ لِاَفْعُلَنَّ لِنَفْعُلَنَّ ○ بانون خفیفہ لِیَفْعُلَنْ لِیَفْعُلُنْ لِتَفْعُلُنْ لِاَفْعُلَنْ لِنَفْعُلَنْ ○ امر مجہول بانون ثقیلہ لِیُفْعَلَنَّ لِیُفْعَلَانِّ لِیُفْعَلُنَّ تا آخر مثل مضارع مجہول جز اینکہ لامش[4] مکسور است ○ امر مجہول بانون خفیفہ لِیُفْعَلَنْ تا آخر مثل مضارع۔

فصل دوم دربیان اسمائے مشتقہ

شش اسم از فعل مشتق میشوند ۱ اسم فاعل ۲ اسم مفعول ۳ اسم تفضیل

---

[1] در حال کسر و فتح عین ہر دو ہمزہ وصل مکسور آوردند بنا بر آنکہ اگر ہمزہ را مفتوح میگردانید در ملتبس می شد بہمزہ متکلم در حال وقف یا ضرورت شعر قولہ الیوم اشرب من غیر مستحقب، اثما من اللّٰہ ولا واغل۔

[2] سقوط نون اعرابی در امر حاضر بنا بر وقف است و از غیر آں بنا بر آنکہ علامت جزم اسقاط نون اعرابی ساخت۔

[3] سوال در امر غائب لام چرا زائد کردند جواب لام از وسط مخارج است و از حرف زوائد و امر وسط است میان آمر و مامور و غائب نیز وسط است میان متکلم و مخاطب و حروف زائدہ اینست کہ قول شاعر برآن مشتمل ست ہویت السمانا فشیبنی وقد کنت قدما ہویت السمانا، حروف ہویت السمان زائد است و ہمچنیں لفظ تسہیل و امان ~ سالت عن حروف الزائدات و اسمہا، فقالت ولم تبخل امان و تسہیل، و گاہے از امر غائب ہم لام ساقط میگردد چوں قولہ تعالیٰ قل یٰعِبَادِیَ الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا یُقِیْمُوا الصَّلٰوۃَ و بر مذہب کوفیین حذف لام مذکور در کلام عرب مطرد و عند البصریین بشرط قیام قرینہ البتہ جائز چنانکہ در قولہ تعالیٰ والا شاذ و نادر۔ مولوی محمد علی کانپوری

[4] زیرا کہ لام کہ در مضارع است لام تاکید ست و لام تاکید ہمیشہ مفتوح باشد و دریں جا لام امر ست و لام امر مکسور میباشد چنانکہ وجہش سابق گذشت۔ مولوی محمد علی رحمہ اللّٰہ

صفت مشبہ[4] اسم آلہ[5] اسم ظرف[6] ○ اسم فاعل[1] کہ دلالت کند بر کنندۂ کار از ثلاثی مجرد مطلقاً[2] بروزن فَاعِلٌ آید ○ **بحث اسم فاعل** فَاعِلٌ فَاعِلَانِ فَاعِلَيْنِ فَاعِلُوْنَ فَاعِلِيْنَ فَاعِلَةٌ فَاعِلَتَانِ فَاعِلَتَيْنِ فَاعِلَاتٌ ○ تثنیہ بحالت رفع[3] بالف آید و بحالت نصب و جر بیا کہ ما قبلش مفتوح بود و نون تثنیہ مکسور باشد و جمع بحالت رفع بواو آید و بحالت نصب و جر بیا کہ ما قبلش مکسور باشد و نون جمع مفتوح بود ○ اسم مفعول کہ دلالت کند بر ذاتیکہ فعل برو واقع شده باشد از ثلاثی مجرد بروزن مفعول[4] آید ○ **بحث اسم مفعول** (وآنرا مفعول بہ خوانند) مَفْعُوْلٌ مَفْعُوْلَانِ مَفْعُوْلَيْنِ مَفْعُوْلُوْنَ مَفْعُوْلِيْنَ مَفْعُوْلَةٌ مَفْعُوْلَتَانِ مَفْعُوْلَتَيْنِ مَفْعُوْلَاتٌ ○ اسم[5] تفضیل کہ دلالت کند بر زیادت معنی فاعلیت نسبت بدیگر بروزن اَفْعَلُ[6] آید مگر از لون و عیب[7] نمی آید چہ درین ہر دو اَفْعَلُ برائے صفت[8] مشبہ می آید

---

[1] **سوال** اسم فاعل را بلفظ فاعل چرا تسمیہ کردند **جواب** تا لفظ تسمیہ دلالت کند بر معنی مقصود زیراکہ معنی فاعل کنندۂ کار ست چنانکہ از فحوائے رسالہ وضوح می یابد و در دیگر الفاظ مثل مفعل و مستفعل و منفعل وغیر ذلک این معنی مفقود۔ [2] قید مطلقاً احتراز ست از مثل سقیم و مریض کہ بمعنی اسم فاعل مستعمل اند مجازاً و صیغ مذکور حقیقةً از صفت مشبہ اند نہ اسم فاعل و اوزان آینده ذکر خواهد یافت **سوال** در فاعل الف چرا زیاده کردند **جواب** تا دلالت کند بر تغییر مضارع در اسم فاعل **سوال** الف را برائے زیادت چرا متعین کردند **جواب** اولی برائے زیادت حروف علة است و الف خفیف ست **سوال** در آخر چرا زائد نکردند **جواب** تا التباس بہ تثنیہ لازم نیاید **سوال** عین را چرا کسرہ دادند **جواب** تا التباس نشود بماضی باب مفاعلة در حال وقف۔ [3] بدانکہ رفع اعراب فاعل ست و نصب اعراب مفعول و جر اعراب مضاف الیہ بتقدیر حروف جر کہ تصریح و تفصیل آں در نحو مذکور ست و مثال آں در حال رفع چون جاءنی ضاربان قائمان ضاربان فاعل جاءنی است در محل رفع و قائمان صفت تابع موصوف خود ست و در حال نصب چون رایت ضاربین در این مثال مفعول در محل نصب واقع و ہمچنین در حالت جر چون مررت بضاربین کہ ضاربین در این مثال تحت حرف جر واقع است۔ [4] درین مقام قید مطلقاً را ترک فرمود بنا برآنکہ اسم مفعول گاہے بروزن فعیل و فعول و فاعل نیز می آید اگرچہ بر سبیل قلت باشد قولہ علیہ السلام من قتل قتیلا فلہ سلبہ و قولہ تعالیٰ من ماءٍ دافق بمعنی مدفوق **سوال** قیاس مقتضی بود کہ چنانکہ اسم فاعل بروزن مضارع معروف بود در حرکات و سکنات و تعداد حروف ہمچنان اسم مفعول نیز بوزن مضارع مجہول می آید **جواب** درین صورت بمفعول باب مفاعلة التباس راه می یافت پس بنا برآں از ثلاثی بنائے آں متغیر گردانیدند **سوال** در مفعول واو چرا زائد کردند **جواب** در کلام عرب بجز مُکْرُمٌ و مَعُوْنٌ کدام لغت بروزن مفعل نیامده **سوال** عین کلمہ را چرا ضم دادند **جواب** تا التباس نشود بظرف تفعیل مفتوح العین **سوال** میم مفعول را چرا فتح دادند **جواب** تا فرق باشد از میم غیر ثلاثی مجرد و نیز برائے آنکہ تا توالی ضمات لازم نیاید۔ [5] دراسم تفضیل شرط است کہ از افعال متصرف باشد و معنی آں قابل کثرت باشد پس در مثل طَلَعَتْ و غربت الشمس اَغْرَبُ و اَطْلَعُ نگویند و ہمچنین اکثر عیوب قابل زیادت و نقصان نمی باشد چون اَحْوَلُ و اَعْمٰی۔ [6] ازین قید خارج شد مانند فَاضِلٌ و غَالِبٌ کہ معنی زیادت در فاعلیت دران موجود ست۔ [7] احتراز ست از مثل اَسْوَد و اَعْمٰی کہ بوزن افعل اند و افعل مشترک است درمیان صفة مشبہ و اسم تفضیل پس افعل کہ بمعنی الوان و عیوب آید صفة مشبہ است نہ اسم تفضیل زیراکہ اسم تفضیل از الوان و عیوب بنا میگردید اغلب در معنی التباس راه می یافت چنانچہ در مثل اسود و ابیض معلوم نمیشد کہ معنی آں ذو سواد و بیاض ست یا زائد در سواد و بیاض لیکن اسم تفضیل از عیوب باطن می آید چون اجہل و ابلد و مصنف مقید نگردانید زیراکہ استعمال این قسم در معنی اسم تفضیل و غیر تفضیل ہر دو مستعمل و مطرد ست چنانکہ گوئی اَحْمَقُ و جمع آں حُمَقَاء و اَعْجَم و عُجَمَاء کہ اغلب معنی زیادت دران مقصود نباشد۔ مولوی محمد علی رحمہ اللہ [8] درضمن این عبارت معلوم توانکرد کہ صفت مشبہ در وضع مقدم است بر اسم تفضیل زیراکہ دلالت لفظ بر اصل صفت مقدم است بالتبع بر زیادت و موافقت وضع در بنا ہا اولی ست فافہم۔ از رضی

بحث اسم تفضیل اَفْعَلُ چوں اَحْمَرُ و اَعْلٰی واز[1] غیر ثلاثی مجرد نمی آید ○ اَفْعَلَانِ اَفْعَلِیْنِ اَفْعَلُوْنَ[2] اَفْعَلِیْنَ اَفَاعِلُ فُعْلٰی فُعْلَیَانِ فُعْلَیَیْنِ فُعْلَیَاتٌ فُعَلٌ ○ اَفَاعِلُ[3] جمع تکسیر مذکر است و فُعَلٌ[4] جمع تکسیر مؤنث و اَفْعَلُوْنَ و فُعْلَیَاتٌ جمع[5] سالم ○ وجمع سالم آنرا گویند کہ بنائے واحد دراں سلامت ماند در مذکر بواو ونون آید ودر مؤنث بالف وتا آید وجمع تکسیر آنکہ بنائے واحد دراں سلامت نماند اسم تفضیل گاہے برائے زیادت معنی مفعولیت ہم می آید چوں اَشْہَرُ بمعنی مشہور تر ○ صفت مشبہ آنکہ دلالت کند بر اتصاف ذاتی بمعنی مصدری بوضع ثبوت[6] ○ واسم فاعل دلالت میکند بر اتصاف بطور حدوث[7] ولہذا صفت مشبہ ہمیشہ لازم باشد اگرچہ از فعل متعدی آید ○ پس فرق در سَامِعٌ و سَمِیْعٌ اینست کہ سامع دلالت میکند بر ذاتے کہ موصوف باشد بشنیدن چیزے بالفعل ولہذا بعد آں مفعول آمدن میتواند چوں سَامِعٌ کَلَامَكَ و سَمِیْعٌ دلالت میکند بر ذاتے کہ موصوف بسمع باشد بطور ثبوت اعتبار تعلق بچیزے دراں ملحوظ نیست بلکہ عدم اعتبار تعلق بچیزے ملحوظ پس سَمِیْعٌ کَلَامَكَ نمیتواں گفت ○ اوزان[8] صفت مشبہ بسیار ست چوں صَعْبٌ[9] صِفْرٌ صُلْبٌ حَسَنٌ خَشِنٌ نَدُسٌ زِئِمٌ بِلِزٌّ حُطَمٌ

اَحْمَرُ سرخ کَابِرٌ بروزن اسم فاعل بزرگ از کرم کَبِیْرٌ از کرم غَفُوْرٌ بفتح غین معجمہ آمرزندہ جَیِّدٌ بفتح جیم وتشدید یا نیکو از نصر جَبَانٌ بفتح جیم وبائے موحدہ بزدل از کرم ہِجَانٌ بکسر ہا وجیم شتر سفید شُجَاعٌ بضم شین معجمہ وجیم و عین مہملہ در آخر دلیر از کرم عَطْشَانٌ بفتح عین مہملہ وسکون طای مہملہ وشین معجمہ تشنہ وعَطْشٰی بفتح عین وسکون طای مہملتین وشین معجمہ والف مقصورہ در آخر زن تشنہ حُبْلٰی بضم حاء مہملہ وبای موحدہ ولام

(بقیہ بر صفحہ ۱۵)

---

[1] زیراکہ بنائے اسم تفضیل از غیر ثلاثی مجرد متعذر ست چراکہ موضوع برائے تفضیل ہمیں صیغہ افعل ست پس اگر بحذف بعضے حروف بروزن افعل گردانند محافظت حروف باقی نمی ماند وعلاوہ آں در معنی ہم التباس لازم می آید چنانچہ گوئی در دحرج ادحر دریں صورت ندانستہ خواہد شد کہ لفظ مذکور از ترکیب دَحْرَجَ است یا از لغۂ دیگر وہمچنیں در دیگر امثال ۔

[2] جمع بواو ونون درحالت رفع وبیائے ونون درحالت نصب وجر ۔

[3] افاعل جمع افعل اسم تفضیل چوں افاضل جمع افضل وچوں اعالی جمع اعلیٰ وغیر ذلک وہمچنیں لفظیکہ در اول او ہمزہ زائدہ وبروزن افعل باشد بشرطیکہ اسم باشد جمع آں بروزن افاعل آید چوں اَجَادِل جمع اَجْدَلٌ واَصَابِع جمع اُصْبُعٌ اجدل جانوریست کہ چرغ نام دارد واصبع بمعنی انگشت ۔

[4] فُعَلٌ موضوع برائے جمع فُعْلٰی مؤنث اسم تفضیل چوں صُغَرٌ جمع صُغْرٰی و کُبَرٌ جمع کُبْرٰی واگر در غیر فعلی اسم تفضیل بریں وزن آید شاذ ست چوں رُوًی جمع رُؤْیا صفتے کہ بروزن فاعل وفاعلۃ باشد جمع آں ہم بروزن فُعَّل آید چوں رُکَّعٌ جمع رَاکِعٌ و جُہَّلٌ جمع جَاہِلٌ ۔

[5] بدانکہ جمع سالم موضوع است برائے ذوی العقول ودر جامد ومشتق ہر دو می آید جمع بواو ونون یا بیا ونون برائے مذکر عاقل در مشتق چوں ضاربون ومضروبین ودر اسم جامد چوں زیدون وزیدین وجمع بالف وتا برائے مؤنث عاقل مثال آں در مشتق چوں ضاربات ومضروبات ودر جامد چوں ہندات وجمع سالم بر مذہب تحقیق برائے قلیل وکثیر ہر دو می آید چوں قولہ تعالیٰ ان المسلمین والمسلمات کہ مقصود دریں مقام تعمیم ست نہ تقلیل کذا ذکرہ الرضی علی خلاف ابن الحاجب ۔

[6] واگر معنی حدوث مقصود باشد صفت مشبہ را بوزن اسم فاعل تحویل گردانند چنانکہ قولہ تعالیٰ ضَائِقٌ بہ صدرک واین صورت مطرد ست ۔

[7] وبدیں قید خارج شدند اسمائیکہ بوزن فاعل اند ودلالت بر حدوث ندارند چنانچہ واللہ عالمٌ وقائمُ اللیل یا گفتہ شود کہ قصد استمرار دریں کلمات عارضیست وفی نفس الامر موضوع بودہ اند برائے حدوث ۔

[8] وہمہ موقوف اند بر سماع ومانند اسم فاعل ومفعول اوزان بر حسب قیاس برائے آں موضوع نگردیدہ مگر در الوان وعیوب وحلی کہ بروزن افعل می آید وبس ۔

[9] صعب بالفتح دشوار از کرم صفر بالکسر خالی از سمع صَلْب بالضم سخت از کرم حسن بفتحتین نیکو از کرم خَشِنٌ بفتح فا وکسر عین درشت از کرم نَدُس بفتح اول وضم ثانی زیرک از سمع زَئِمٌ بفتح وکسر زا معجمہ وفتح ہمزہ پراگندہ از ضرب بلز بکسر بائے موحدہ ولام وزائے معجمہ در آخر فربہ حُطَم بضم حائے مہملہ وفتح طای مہملہ پراگندہ از ضرب جُنُب بضمتین ناپاک از کرم

جُنُبٌ اَحْمَرُ كَابِرٌ كَبِيْرٌ غَفُوْرٌ جَيِّدٌ جَبَانٌ هِجَانٌ شُجَاعٌ عَطْشَانُ عَطْشٰى حُبْلٰى حَمْرَاءُ عُشَرَاءُ ○ **بحث صفت مشبہ** حَسَنٌ حَسَنَانِ حَسَنَيْنِ حَسَنُوْنَ حَسَنِيْنَ حَسَنَةٌ حَسَنَتَانِ حَسَنَتَيْنِ حَسَنَاتٌ ○ اسم آلہ کہ دلالت کند بر آلہ صدور فعل بر سہ وزن آید مِفْعَلٌ مِفْعَلَةٌ[1] مِفْعَالٌ ○ **بحث اسم آلہ** مِنْصَرٌ[2] مِنْصَرَانِ مِنْصَرَيْنِ مَنَاصِرُ مِنْصَرَةٌ مِنْصَرَتَانِ مِنْصَرَتَيْنِ مَنَاصِرُ مِنْصَارٌ مِنْصَارَانِ مِنْصَارَيْنِ مَنَاصِيْرُ ○ وگاہے بروزن فَاعَلٌ آید چوں خَاتَمٌ آلہ ختم یعنی مہر کردن و عالم آلہ دانستن مگر دریں قسم معنی اسمی غالب آمدہ علی الاطلاق بمعنی اشتقاقی مستعمل نیست ہر آلہ ختم را خاتم و ہر آلہ علم را عالم نتواں گفت ○ اسم ظرف دلالت میکند بر جائے صدور فعل یا وقت صدور فعل از مفتوح العین و مضموم العین و ناقص مطلقاً بروزن مفعل آید بفتح عین[3] چوں مَفْتَحٌ و مَنْصَرٌ و مَرْمًى ○ و از مکسور العین و از مثال مطلقاً بروزن مَفْعِلٌ آید بکسر عین چوں مَضْرِبٌ و مَوْقِعٌ ○ و آنکہ بعضے صرفیاں گفتہ اند کہ از مضاعف ہم مطلقاً بفتح عین آید صحیح نیست و استدلال کردہ اند بلفظ مَفَرٌّ کہ از یَفِرُّ بکسر عین است و در قرآن مجید واقع فَاَيْنَ الْمَفَرُّ (پس کجاست جائے گریز) ○ و صحیح اینست کہ از مضاعف مکسور العین بکسر عین آید چنانچہ مَحِلٌّ[4] از حَلَّ يَحِلُّ و لفظ مَحِلٌّ ہم در قرآن مجید واقع حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهٗ[5] (تا اینکہ برسد قربانی در محل خود) و لفظ مَفَرّ را جواب دادہ اند کہ ظرف نیست

(بقیہ از صفحہ ۱۴) مقصورہ زن باردار از سمع حمراء بفتح حای مہملہ و سکون میم و راء مہملہ و الف ممدودہ زن سرخ عشراء بضم عین مہملہ و فتح شین معجمہ و رائے مہملہ و الف ممدودہ مادہ شتر کہ بر حمل او دہ ماہ گذشتہ باشد: مصنفؒ

[1] بدانکہ اطلاق تذکیر و تانیث بر اسم آلہ و ظرف نباید زیرا کہ تذکیر و تانیث موقوف بر فاعل است و ظروف و آلہ فاعل را نمی خواہند و آنکہ شش صیغہ برای آلہ در رسائل مذکور اند پس ازین کلام بعضے فہمیدہ اند کہ سہ برائے مذکر است و سہ برائے مؤنث ایں خطاست و دور از تحقیق و حق آنکہ مِضْرَبٌ واحد است و تثنیہ او مِضْرَبَانِ و جمع آن مَضَارِبُ و در مِضْرَب تا را زیادہ کردند و مِضْرَبَةٌ خواندند و تثنیہ او مِضْرَبَتَانِ و جمع آن مَضَارِبُ شرح فصول اکبری:

[2] بکسر میم بنا بر فرق درمیان آلہ و اسم ظرف و از سیبویہ امثلہ خمسہ بضم میم نیز منقول است مُكْحُلَةٌ و مُسْعُطٌ و مُنْخُلٌ و مُدُقٌّ و مُدْهُنٌ بمعنی سرمہ دان و دارو دان و آلہ بیختن و آلہ کوفتن و روغن دان و علاوہ ایں نظیر دیگر دارد و اسم آلہ بروزن فعال نیز آمدہ بر سبیل قلت چوں خیاط آلہ دوختن و نظام رشتہ جواہر:

[3] سوال ظرف از مضارع مفتوح العین و مضموم العین ہر دو بفتحہ عین می آید بضم عین چرا نمی آید جواب زیرا کہ در کلام عرب یعنی بوزن مَفْعُلٌ مضموم العین وارد نگردیدہ مگر بر سبیل ندرت چوں مَكْرُمٌ و مَعْوُنٌ لہذا بناء اسم ظرف بروزن نادر جائز نداشتند سوال فتحہ چرا اختیار کردند جواب زیرا کہ فتحہ اخف الحرکات ست کذا فی الرضی:

[4] بدانکہ در لفظ يَحِلُّ دو وجہ منقول است مفتوح العین و مکسور العین و ہر دو وجہ مذکور مطرد و صحیح چنانچہ در آیہ کریمہ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِيْ در قرآن فتحہ و کسرہ ہر دو متواتر است و ایں لفظ ہم از جملہ لغاتیست کہ مضارع آن بکسر و فتح ہر دو وارد شدہ: کذا فی الرضی

[5] زیرا کہ اگر مضاعف مطلقاً بروزن مفعل بفتح عین آمدی لفظ مَحِلٌّ از يَحِلُّ کہ مضاعف مکسور العین ست صحیح نبودے و حالانکہ در قرآن شریف موجود:

بلکه مصدر[1] میمی ست ○ صیغهٔ ظرف که بر معنی وقت دلالت کند آن را ظرف زمان گویند ○ وآنکه بر معنی جائے دلالت کند آنرا ظرف مکان گویند

○ بحث اسم ظرف مَضْرِبٌ مَضْرِبَانِ مَضْرِبَيْنِ مَضَارِبُ ○

گاہے ظرف بروزن مُفْعَلَةٌ ہم آید چون مُكْحَلَةٌ[2] وبعضے اوزان ظرف از غیر مکسور العین ہم مکسور آید چون[3] مَسْجِدٌ مَنْسِكٌ مَطْلِعٌ مَشْرِقٌ مَغْرِبٌ مَجْزِرٌ مگر دریں اوزان موافق قیاس بروزن مَفْعَلٌ ہم می آید ○ **فائده** برائے جائیکه چیزے دران جا بکثرت باشد وزن مَفْعَلَةٌ[4] آید چون مَقْبَرَةٌ ومَاسَدَةٌ ○ ووزن فُعَالَةٌ برائے چیزیکه بوقت فعل بیفتد چون غُسَالَةٌ آبیکه وقت غسل بیفتد وکُنَاسَةٌ چیزیکه وقت جاروب کشیدن از جاروب بیفتد ○ **فائده** نزد کوفیان مصدر ہم از مشتقات فعل ست ایشان اسمائے مشتقه هفت[5] میگویند وتحقیق حق دریں باب در فصل افادات[6] خواہد آمد ○ اوزان مصدر ثلاثی مجرد قاعده منضبطه ندارد واز غیر آن وزنے مقرر ست چنانچه خواہد آمد جناب استاذی مولوی (استاد مصنف) سید محمد صاحب اَعْلَى اللّٰہ دَرَجَاتِہٖ (بلند کند خدا مراتب او را) اکثر اوزان مصادر ثلاثی مجرد را بوضعی نظم فرموده اند که بر ضبط حرکات وامثله مشتمل ست افادةً می نویسم وآن اینست

---

[1] مصدر میمی عبارت ست از مصدریکه بروزن مفعل آید ومطرد وکثیر الاستعمال ست وحکم آن بعینه مثل حکم ظرف لیکن از مثال البته مطلقاً مکسور العین می آید چون مَوْعِدٌ ومَوْضِعٌ ومَوْسِمٌ ومثل آن واز غیر آن مفتوح العین آید چون مَضْرَبٌ ومَنْصَرٌ ومَسْمَعٌ ومَدْعًى ومَوَدٌّ وضم عین نادرست چون مَكْرُمٌ ومَعْوُنٌ بمعنی کرم وعون وبعضے مصدریة آنرا انکار نموده اند وجمع قرارداده ومذهب سیبویه بالعکس این والله اعلم واز غیر ثلاثی مجرد مصدر میمی واسم مکان وزمان واسم مفعول همه بریک وزن آید چون مُدْخَرَجٌ مُقَاتَلٌ ومُحْرَنْجَمٌ وغیره

[2] دریں لفظ اختلاف است بعضے آنرا اسم آله گویند وبعضے اسم ظرف وجائز است که اسم جامد باشد برائے آله یا ظرف مخصوص

[3] شیخ رضی از سیبویه نقل کرده که مثل مسجد واخوات آن اسمائے جامد اند نه ماخوذ از مضارع برائے ظرف زیراکه در بنائے اسم ظرف که از فعل مضارع باشد اختصاص جائے ومقام ملحوظ نمی باشد چنانکه مقتل که عبارت است از جائے قتل هر جاکه باشد نه کدام جائے مخصوص بخلاف مسجد که اسم است برائے مکان مخصوص وهیئة مقرره مطلق مکان سجده ازان مراد نتوان گرفت وهمچنین منسک مکان مخصوص ادائے ارکان حج وقربانی ومطلع جائے طلوع آفتاب ومشرق ومغرب جائے طلوع وغروب شمس ومجزر جائے کشتن شتر فی حدیث عمر رضی الله عنه ایاکم وهذه المجازر فان لها ضرادة کضرادة الخمر واگر تخصیص مکان دریں اسما ملحوظ نباشد بروزن مفعل موافق قیاس آید چنانکه مصنف رح بیان فرموده

[4] بدانکه این قسم هم بمنزلهٔ اسم مکان است معنی کثرت دران زیادت گردیده وهمچنین قسم آینده اقرب بظرف زمان لهذا مصنف رح این هر دو قسم را در بحث اسم ظرف در ضمن فائده بیان فرموده بنائے آن اغلب از اسمائے جامد می آید لیکن نه برحسب اطراد مجرائے قیاس بلکه استعمال آن موقوف بر سماع ست واز غیر اسمائے ثلاثی نمی آید لهذا مضفدع ومعقرب جائز ندارند وبجائے آن لفظ کثیر العقارب وکثیر الضفادع باستعمال آرند چنانچه قول مصنف رح نیز مشیر است برایں معنی که بنائے آن بروزن مفعلة فرموده ودر اسم رباعی وخماسی از بنا مذکور تجاوز بظهور ے آید ونقصان کدام حرف مستلزم التباس بدیگر اسماست

[5] شش قسم همان که مذکور شدند وهفتم مصدر

[6] یعنی ضوابط وقواعد که مصنف رح از جناب سید محمد صاحب استاذ خود افاده فرموده ودر آخر این رساله مندرج ساخته است

[۱] قولہ چہل وچار این حصر مبنی است بر اوزان غالب الاستعمال نہ آنکہ جمیع اوزان مصادر درین تعداد محصور اند چنانکہ قول سابق مصنفؒ نیز مشعر برین ست ومصادر ثلاثی برین اوزان نیز آمده شُؤْدَدٌ بروزن فُعْلَلٌ وجَبَرُوْتٌ بروزن فَعَلُوْتٌ وتَدْرَءٌ بروزن تفعل وبلهنیۃ بروزن فُعْلِیْنَۃ وغُلُبَّۃٌ بروزن فُعُلَّۃٌ وضَارُوْرَۃٌ بروزن فاعولۃ وتَهْلُکَۃٌ بروزن تَفْعُلَۃٌ ومَسَائِیَۃٌ بروزن مفاعلۃ وغیر ذلک چون کہ استعمال این اوزان بر وجہ قلت بلکہ ندرت است لہذا ناظم ازان قطع نظر فرموده ؛ کذا فی الرضی

[۲] قولہ چارمین یعنی فعلان بکسر حرف دوم یعنی عین نیز آمده چون نزدان جستن نر بر ماده از نصر ینصر وہمچنین وزن ثالث یعنی فعلہ مکسور ومفتوح العین ہر دو آید چون غلبۃ بفتح غین بمعنی غلبہ کردن وسرقۃ بمعنی دزدی کردن ؛

[۳] مَنْقَبَۃ بروزن مَفْعَلَۃ بفتح میم وسکون فا وفتح عین ستودن ومَدْخَلٌ بحرکات مذکوره در آمدن از نصر ینصر طَلَبٌ بفتحتین جستن از نصر ینصر قَیْلُوْلَۃ بفتح فا وسکون عین وضم لام وسکون واو وفتح لام ثانی در نیم روز خوابیدن از ضرب یضرب واین وزن مطرد نیست چنانکہ صاحب شافیہ آنرا ذکر نکرده پس از جملہ شواذ محسوب باید ساخت ؛

[۴] کینونۃ بفتح فا وسکون یا وضم لام وسکون واو وفتح لام ثانی بودن وہست شدن از نصر اصل آن کَیْوَنُوْنَۃ بوده واو ویا بہم آمدند واو را یا کرده ادغام کردند بعده یکے را ازان حذف نمودند برائے تخفیف کینونۃ ماند شَہَادَۃ بفتح فا وعین گواہی دادن از سمع یسمع کَمَال بفتح فا وعین تمام شدن از کرم یکرم ؛

[۵] بفتح فا وعین والف وبکسر لام وفتح یا ناپسند داشتن از سمع ؛

[۶] یعنی عین وفا در ہر سہ مثال اولیٰ مفتوح است لیکن عین در مثال رابع یعنی در فَعْلُوْلۃ بخلاف ہر سہ امثلہ ماقبل خود ساکن ست چنانکہ مثال آن گذشت ؛

[۷] مَحْمِدَۃ بفتح میم وسکون فا وکسر عین وفتح لام ستودن از سمع مَرْجِعٌ بفتح میم وسکون فا وفتح عین بازگشتن از ضرب خَنِقٌ بفتح فا وکسر عین خفہ کردن از نصر جَبْرُوَّۃ بفتح فا وسکون عین وضم لام وتشدید واو تکبر کردن از نصر ؛

نظم

از ثلاثی مجرد چہل[۱] وچار — وزن مصدر آمده اے ذی وقار

فَعْلٌ وفَعْلیٰ فَعْلَۃٌ فَعْلَانَ بفتح — قَتْلٌ ودَعْوٰی رَحْمَۃٌ لَیَّانٌ بفتح

ہم بخوان در چارمین[۲] فتح دوم — عین ثالث دان بفتح وکسر ہم

فِعْلٌ وفِعْلیٰ فِعْلَۃٌ فِعْلَانَ بکسر — فِسْقٌ وذِکْرٰی نِشْدَۃٌ حِرْمَانٌ بکسر

فُعْلٌ فُعْلیٰ فُعْلَۃٌ وفُعْلَانَ بضم — شُغْلٌ بُشْرٰی کُدْرَۃٌ وغُفْرَانَ بضم

مَفْعَلَۃٌ مَفْعَلٌ فَعَلٌ فَعْلُوْلَۃ ست — مَنْقَبَۃٌ[۳] مَدْخَلٌ طَلَبٌ قَیْلُوْلَۃ ست

فَیْعَلُوْلَۃ ہم فَعَالَۃ ہم فَعَال — نحو کَیْنُوْنَۃ[۴] شَہَادَۃ ہم کَمَال

ہم فَعَالِیَۃٌ ازین اوزان بدان — پس کَرَاہِیَۃٌ[۵] شده موزون آن

عینِ اوّل در ہمہ مفتوح خوان — عین رابع[۶] گشت مستثنیٰ ازان

مَفْعِلَۃ مَفْعِلٌ فَعِلٌ فَعْلُوَّۃ ست — مَحْمِدَۃ[۷] مَرْجِعٌ خَنِقٌ جَبْرُوَّۃ ست

ہم فَعِیْلَۃ ہم فَعِیْلٌ وفَاعِلَۃ — چون قَطِیْعَۃ[۸] ہم وَمِیْضٌ وکَاذِبَۃ

این ہمہ[۹] بافتح اول کسر عین — عین رابع ساکن ست اے نور عین

مَفْعُلَۃ مَفْعُوْلٌ ہم مَفْعُوْلَۃ ست — مَمْلُکَۃ[۱۰] مَکْذُوْبٌ ہم مَکْذُوْبَۃ ست

ہم فُعُوْلٌ ہم فُعُوْلَۃ ہم فَعُوْل — چون قَبُوْلٌ[۱۱] ہم مُہُوْبَۃ ہم دُخُوْل

---

[۸] قَطِیْعَۃ بفتح فا وکسر عین ویا ساکن وفتح لام بریدن خویشی از فتح وَمِیْضٌ بفتح فا وکسر عین وسکون یا درخشیدن برق از ضرب یضرب کَاذِبَۃٌ بفتح فا وکسر عین وفتح لام دروغ گفتن از ضرب وہمچنین مَکْذُوْب ومکذوبۃ ؛

[۹] یعنی در امثلہ اسبعہ مذکوره حرف اول یعنی فا مفتوح است وعین مکسور لیکن در مثال رابع یعنی فعلوۃ عین ساکن ست وبس ودر باقی ہمہ مکسور ؛

[۱۰] مَمْلُکَۃ بفتح میم وسکون فا وضم عین وفتح لام مالک شدن از ضرب مکذوب ومکذوبۃ بروزن مفعول ومفعولۃ معنی آن گذشت ؛ گم شده را جستن وسوگند خوردن ؛

[۱۱] قبول بفتح فا وضم عین وسکون واو پذیرفتن وگفتہ اند کہ بغیر از پنج کلمہ برین وزن وارد نگردیده وضوء وطہور وقود وولوع وقبول ہکذا فی الرضی وعلامہ تفتازانی در تلویح نوشتہ کہ بجز قبول مصدر دیگر بسماع نرسیده درین صورت لغات مذکوره بوزن فعول بضم فا خواہند بود واللہ اعلم مُہُوْبَۃ بضم فا وعین (بقیہ بر صفحہ ۱۸)

ایں[1] ہمہ با فتح اول ضم عین
خامس وسادس بداں باضمتین

ہم فِعَلٌ دیگر فِعَالَۃ ہم فِعَال
چوں صِغَرٌ[2] دیگر دِرَایَۃ ہم فِصَال

ہم فُعَلٌ دیگر فُعَالَۃ ہم فُعَال
چوں ہُدًی[3] دیگر بُغَایَۃ ہم سُوَال

اندرینہا[4] فتح عین وکسر فا
در سہ وزن وضمۂ فا در سہ جا

بعد ازاں فَعْلَاءُ و فَعُّوْلَۃ بفتح
وزن آں رَغْبَاء[5] و جَبُّوْرَۃ بفتح

در دوم تشدید وضم مرعین را
وزنہا شد ختم از فضلِ خدا

فَعْلَةٌ در ثلاثی مجرد برائے مرۃ آید چوں ضَرْبَةٌ یکبار زدن ○ وفِعْلَةٌ برائے نوع چوں صِبْغَةٌ یک نوع رنگ کردن ○ وفُعْلَةٌ برائے مقدار چوں اُكْلَةٌ و لُقْمَةٌ ○ **فائدہ** برائے مبالغہ[6] صیغہ فَعَّالٌ آید چوں ضَرَّابٌ بسیار زنندہ وفُعَّالٌ چوں طُوَّالٌ بسیار دراز وفَعِلٌ چوں حَذِرٌ مرد بسیار باپرہیز وفَعِیْلٌ چوں عَلِیْمٌ بسیار دانندہ ○ **فرق** در صیغہ مبالغہ واسم تفضیل وفرق در معنی صیغۂ مبالغہ واسم تفضیل اینست کہ در صیغۂ مبالغہ منظور زیادت می باشد در معنی فاعلیت فی حد ذاتہ نہ نظر بدیگرے[7] ودر اسم تفضیل زیادت منظور میباشد نظر بدیگرے اَضْرَبُ مِنْ زَیْدٍ یا اَضْرَبُ الْقَوْمِ خواہند گفت زنندہ ترست از زید یا زنندہ ترست از قوم واگر صرف لفظ اَضْرَبُ یا اَكْبَرُ آید معنی نسبت مقدر میباشد مثلاً در اَللّٰہُ اَكْبَرُ مراد اینست کہ اَكْبَرُ مِنْ كُلِّ شَیْءٍ بزرگ ترست

(بقیہ از صفحہ ۱۷) وسکون واؤ وفتح لام سرخ وسپید شدن از سمع دخول بحرکات مذکورہ در آمدن از نصر بدانکہ اغلب مصدر فعل لازم بریں وزن آید بشرطیکہ مشتمل بر معنی حرکت واضطراب ویا از اصوات وصنائع نباشد بدانکہ معانی مذکور حق دیگر اوزان ست کذا فی الرضی ؛

[1] یعنی در ہر یکے از امثلہ ستہ فا مفتوح وعین مضموم لاکن در مثال خامس وسادس یعنی فعولۃ وفعول فا وعین ہردو مضموم است ؛

[2] بکسر فا وفتح عین کوچک وخوار شدن ازکرم درایۃ بحرکات مذکور دریافتن ازضرب ازماضی مفتوح العین باشد ومشتمل بود بر صنائع خواہ لازمی باشد خواہ متعدی اغلب بریں وزن آید چوں کتابۃ وخیاطۃ وتجارۃ ووکالۃ وغیر ذلک فصال بحرکات مذکورۃ از شیر بازگرفتن کودک را ازضرب ؛

[3] ہُدًی بضم فا وفتح عین راہ نمودن ازضرب وایں وزن ازغیر ناقص نمی آید ونظیر آں قلیل بغایۃ بحرکات مذکور طلب کردن ازضرب واکثر استعمال ایں وزن برائے شی قلیل آید کہ مفصول شدہ باشد از شی کثیر چوں قراضۃ ونقادۃ سوال بحرکات مذکور در الفاظیکہ مشتمل باشد بر معانی اصوات مصادر آں اکثر بریں وزن آید چوں صراخ آواز کردن ؛

[4] دریں امثلہ شش گانہ در سہ اول فا مکسور ست وعین مفتوح ودر آخر فا مضموم است ؛

[5] رغباء بفتح فا وسکون عین وفتح لام والف ممدودہ خواہش کردن از سمع جَبُّوْرَۃ بفتح فا وتشدید عین وسکون واؤ وفتح لام تکبر کردن از نصر ؛

[6] در وزن فَعُوْلٌ و فُعَّلٌ و فِعِّیْلٌ و فَاعُوْلٌ و مِفْعَلٌ و مِفْعَالٌ و مِفْعِیْلٌ نیز آید چوں غفور وکبار وصدیق وفاروق ومجزم ومفضال ومنطیق ومصنف در یں مقام بر امثلہ ثلٰثہ اقتصار فرمودہ بنا بر غلبۂ استعمال وعدم نظر بر حصر ومذکر ومؤنث در مبالغہ یکساں می آید وگاہے تارا در آخر زیادہ کنند برائے زیادتی مبالغہ چوں رجل علامۃ وامرأۃ علامۃ ورجلٌ طُوَّالَۃٌ اِمْرَأَۃٌ طُوَّالَۃٌ وعلیٰ ہذا القیاس ؛

[7] وازیں جاست استعمال اسم تفضیل خالی از سہ وجہ نمی آید یکے آنکہ مضاف باشد جانب مفضل علیہ چوں قولہ عزوجل اَلَیْسَ اللّٰہُ بِاَحْکَمِ الْحَاکِمِیْنَ یا بعد آں لفظ من واقع شود چوں قولہ تعالیٰ نَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْہِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ یا الف ولام در اول آں باشد واگر مفضل علیہ بقرینہ معلوم باشد حذف آں جائز است چنانچہ گوئی اللہ اکبر واللہ اعلم ؛

از ہر شئ و معنی ضَرَّابٌ زیادہ زنندہ است و بس نسبت بکسے ملحوظ نیست ◯ ذکر فاعل عدد ۔ فائدہ صیغہ فاعل در اعداد برائے مرتبہ[1] می آید خَامِسٌ بمعنی پنجم و عَاشِرٌ بمعنی دہم یعنی آنچہ در شمار بایں مرتبہ باشد مگر در مرکبات جزء[2] اول را بوزن فاعل سازند و ثانی را بحال خود گذارند چوں حَادِیْ عَشَرَ ثَانِیْ عَشَرَ حَادِیْ وَعِشْرُوْنَ رَابِعٌ وَثَلٰثُوْنَ و در عقود بعد عشرہ ہموں عدد اسم برائے مرتبہ ہم باشد مثلاً[3] عِشْرُوْنَ بست ہم باشد و بستم ہم ◯ ذکر فاعل ذیکذا و صیغہ فاعل برائے نسبت[4] ہم می آید و ایں را فاعل ذیکذا گویند چوں تَامِرٌ و لَابِنٌ بمعنی صاحب تمر و صاحب لبن و ہمچنیں تَمَّارٌ و لَبَّانٌ ؛

باب دوم

در بیان ابواب مشتمل بر چہار فصل ◯ **فصل اوّل** در ابواب ثلاثی مجرد چوں از بیان صِیَغِ افعال و مشتقات فارغ شدیم حالا بیان ابواب میکنیم از بیان سابق دانستی کہ ثلاثی مجرد را شش باب ست ◯ **باب[5] اوّل** فَعَلَ یَفْعُلُ بفتح عین ماضی و ضم عین غابر یعنی مضارع غابر بمعنی باقی ست بعد زمان ماضی حال استقبال کہ مضارع بران دلالت دارد باقی می ماند لہذا مضارع را غابر گویند[6] اَلنَّصْرُ وَالنُّصْرَۃُ

---

[1] لیکن اگر عدد مذکور مضاف باشد سوئے عدد دیگر دریں صورت فائدہ مرتبہ دراں مقصود نخواہد بود بلکہ اطلاق آں بر ہر فرد آں باشد بلا لحاظ ترتیب عدد چوں قولہ تعالیٰ ثانی اثنین اذ ہما فی الغار ؛

[2] جہت مزید اعتناد التفات سامع بجزو اول کہ ابتداء کلام بآں موقوف ست بخلاف جزو ثانی کہ چنداں احتیاج و التفات بداں نمی باشد ؛

[3] قیاس مقتضی بود کہ برائے عقود ہم عاشرون و ثالثون می آید لیکن بسبب قلت استعمال وضع علیحدہ برائے عقود متعین نگردانیدند ؛

[4] و بنائے آں اکثر از جوامد می آید و طریق معرفت آں از اسم فاعل و مبالغہ بر دو وجہ است یکے آنکہ برائے آں فعل و مصدر م ... ۴ لاکن بمعنی مفعول باشد چوں دَافِق بمعنی مدفوق و یا مؤنث آں مجرد از تا بود چوں حَائِضٌ و طَالِقٌ زن صاحب حیض و صاحب طلاق در بنائے ایں شرط آنست کہ کسیکہ شئ مذکور بآں منسوب است بوجہ من الوجوہ علاقہ باز داشتہ باشد چنانکہ بَقَّالٌ از جہۃ بیع و جَمَّالٌ از جہۃ قیام خدمت شتر و سَیَّافٌ بجہۃ استعمال و مزاولت سیف و گاہے صیغہ فاعل و فعّال ہر دو در شئ واحد استعمال می آید چوں شَیَّافٌ و سَالِفٌ و وزن فعّال بہ نسبت فاعل دریں معنی زیادہ تر مستعمل است و استعمال ہر دو موقوف است بر سماع بدیں وجہ گندم فروش را و میوہ فروش را فکّاہ نخواہند گفت و علیٰ ہذا القیاس مولانا مولوی محمد علی عم فیضہ

۔ بنا شود یا اگر فعل و مصدر یا شد ۱۲ ۔

[5] بدانکہ ایں باب مع ہر دو باب آیندہ کثیر الاستعمال ست لیکن مثال واوی و اجوف و ناقص یائی از نصر نمی آید و بسبب خفت و کثرت استعمال معانی ایں ابواب مختص نہ شدہ اند بلکہ برائے معانی کثیر می آیند لیکن اغلب نصر ینصر برائے معنی غلبہ می آید و دریں حال متعدی باشد و بعد فعلی واقع شود چنانکہ گوئی خَاصَمَنِیْ فَخَصَمْتُہٗ و غَالَبَنِیْ فَغَلَبْتُہٗ خصومت کرد با من پس در خصومت غالب آمدم برو ؛

[6] بدانکہ اوزان مصادر ایں باب و علیٰ ہذا مصادر در دیگر ابواب بسیار ست ازاں جملہ است فَعْلٌ فُعْلَۃٌ فُعُوْلٌ و فَعَلٌ بفتح فا و عین چوں اَلنَّصْرُ وَالنُّصْرَۃُ وَالدُّخُوْلُ وَالطَّلَبُ و مثل الطلب مخصوص بایں باب است و از باب دیگر نمی آید ؛

یاری کردن ○ **تصریفہ** نَصَرَ[1] یَنْصُرُ نَصْرًا وَنُصْرَةً فَهُوَ[2] نَاصِرٌ وَنُصِرَ یُنْصَرُ نَصْرًا[3] وَنُصْرَةً فَهُوَ مَنْصُوْرٌ الاَمْرُ مِنْهُ اُنْصُرْ وَالنَّهْیُ عَنْهُ لَاتَنْصُرْ الظرفُ مِنْهُ مَنْصَرٌ والاٰلة مِنْهُ مِنْصَرٌ ومِنْصَرَةٌ ومِنْصَارٌ وتثنیتهما مَنْصَرَانِ وَمِنْصَرَانِ وَالجمع مِنهما مَنَاصِرُ وَمَنَاصِیْرُ افعل التفضیل مِنْهُ اَنْصَرُ والمؤنث مِنْهُ نُصْرٰی وتثنیتهما اَنْصَرَانِ وَنُصْرَیَانِ والجمع مِنهما اَنْصَرُوْنَ وَاَنَاصِرُ وَنُصَرٌ وَنُصْرَیَاتٌ ○ **باب دوم** فَعَلَ یَفْعِلُ[4] بفتح عین ماضی وکسر عین غابر اَلضَّرْبُ زدن ورفتن برروئے زمین وپدید کردن مثل ضَرَبَ یَضْرِبُ ضَرْبًا الخ واین معنی درو غالب ست ؞ ○ **باب سوم** فَعِلَ[5] یَفْعَلُ بکسر عین ماضی وفتح عین غابر اَلسَّمْعُ شنیدن سَمِعَ یَسْمَعُ سَمْعًا الخ ○ **باب چهارم** فَعَلَ یَفْعَلُ[6] بفتح العین فیهما اَلْفَتْحُ کشادن فَتَحَ یَفْتَحُ فَتْحًا الخ شرط این باب اینست کہ کہ ہر کلمہ صحیح[7] کہ ازیں باب آید درعین فعل یا لام فعل او حرف حلق باشد ○ **شعر** حرف حلقی شش بود اے نور عین ؞ ہمزہ ہا وحا وخا وعین وغین ○ **باب پنجم** فَعُلَ[8] یَفْعُلُ بضم العین فیهما اَلْکَرَمُ وَالْکَرَامَةُ گرامی شدن

---

[1] نَصَرَ یاری کرد آں یک مرد در زمان گذشتہ واحد مذکر فعل ماضی معروف یَنْصُرُ یاری میکند یا خواہد کرد در زمان حال یا استقبال واحد مذکر غائب فعل مضارع معروف نَصْرًا ونُصْرَةً مصدر معروف ونَاصِر یاری کنندہ واحد مذکر اسم فاعل نُصِرَ یاری کردہ شد آں یک مرد واحد مذکر فعل ماضی مجہول ویُنْصَرُ یاری کردہ میشود ویا کردہ خواہد شد آں یک مرد واحد مذکر فعل مضارع مجہول نَصْرًا ونُصْرَةً مصدر وتکرار آں برائے مناسبت در ربط کلمات است مَنْصُور یاری کردہ شد واحد مذکر اسم مفعول اُنْصُرْ یاری کن تو یک مرد واحد مذکر امر مخاطب لَاتَنْصُر یاری مکن تو یک مرد واحد مذکر نہی حاضر مَنْصَرٌ بفتح میم جائے یاری کردن وزمان یاری کردن واحد اسم ظرف ومِنْصَر ومِنْصَرَة ومِنْصَار ہر سہ اسم آلہ ومَنْصَرَان تثنیہ اسم ظرف ومِنْصَرَان بالکسر تثنیہ اسم آلہ مَنَاصِر جمع ظرف ومَنَاصِیر جمع اسم آلہ مِنْصَار اَنْصَر زیادہ تر یاری کنندہ مفرد مذکر اسم تفضیل ونُصْرٰی مفرد مؤنث اَنْصَرَان تثنیہ مذکر ونُصْرَیَان تثنیہ مؤنث واَنْصَرُون جمع مذکر سالم واَنَاصِر جمع تکسیر مذکر ونُصْرَیَات جمع مؤنث سالم ونُصَر جمع تکسیر مؤنث ؞

[2] لفظ فہو قبل اسم فاعل ومفعول زیادہ گردید برائے حصول ربط درمیان مجموع کلمات وتنبیہ بر آنکہ ضمیر ہو در اسم فاعل راجع است بسوئے کسیکہ ضمیر راجع بسوئے وے بودہ است وہمچنیں در مجہول ومفعول ؞

[3] نَصْرًا ونُصْرَةً مصدر مجہول است ومعنی آں زدہ شدن واین معنی اصلی نیست بلکہ عارضی است وحاصل آنکہ مصدر را با ہر یکے از فاعل ومفعول نسبتی ست پس باعتبار نسبت آں بسوئے فاعل کہ بجہت قیام فعل ست مصدر معروف وباعتبار نسبت آں بمفعول کہ بجہت وقوع فعل ست مصدر مجہول خوانند ؞

[4] حکم ایں باب مثل باب سابق ست ومصادر آں بر اوزان مختلفہ می آید لیکن الفاظیکہ دریں باب مشتمل بر معانی الوان وعیوب وحلی باشد مصدر آں بروزن فُعْلَة بضم فا وسکون عین آید چوں اُدْمَة وسُمْرَة ؞

[5] حکمہ علی قیاس ما مر اکثر لغات ایں باب مشتمل بر معانی علل مانند امراض واوجاع می آید چوں سَقَم ومَرَض وحَزَن وفَزَع برائے الوان وعیوب نیز آید واز غیر ایں باب قلیل وایں ہر سہ باب را اصول خوانند زیراکہ حرکت عین ماضی ومضارع دریں ابواب مختلف است ودر ہر سہ دیگر موافق لہذا آنرا فروع خوانند ؞

[6] بدانکہ اہل تصریف ایں باب را فرع باب نصر وضرب گویند وفتح عین آں در مضارع عارضی ست کہ برعایت حرف حلق بروآوردہ زیراکہ حروف حلقیہ ثقیل است وفتحہ اخف الحرکات ست وموجب غلبہ ایں احتمال آنکہ فتح عین مضارع بروجود حرف حلق موقوف ست ودر غیر آں مطلقاً یافتہ نشدہ بنا برعلیہ حرف حلق را علت فتحہ گمان نمودند واللہ اعلم ؞

[7] احتراز از مثل ابی یابی کہ دیگر مصنفین آنرا از قبیل شواذ قرار دادہ اند ومصنفؒ بدیں قید نسبت شذوذ از ان مرتفع گردانید ؞

[8] مصدر ایں باب اکثر بروزن فِعَل بکسر فا وعین وفَعَالَة بفتح فا می آید وایں باب برائے اوصاف خلقیہ می آید یا صفاتیکہ لازم ذات شدہ باشد چوں فَقُہَ یَفْقُہُ زیراکہ انفکاک علم از فقیہ نمیدارد وایں باب از اجوف وناقص یائی نمی آید واز مضاعف بر سبیل قلت ودر ناقص بجز لغت واحد ثابت نگردیدہ ؞ مولنا مولوی محمد علی دام فیضہ الجلی ؞

کَرُمَ یَکْرُمُ کَرَمًا وَکَرَامَۃً فَھُوَ کَرِیْمٌ الامر منہ اُکْرُمْ الخ ایں باب[1] لازم است ازاں مجہول ومفعول نمی آید ○ فعل بر دو قسم ست لازم ومتعدی ○ لازم فعلی را گویند کہ بر فاعل تمام شود واثر آں بر دیگرے ظاہر نشود چوں کَرُمَ زَیْدٌ وجَلَسَ زَیْدٌ ○ ومتعدی آنکہ اثر آں از فاعل بدیگرے رسد مثل ضَرَبَ زَیْدٌ عَمْرًوا واَکْرَمَ بَکْرٌ خَالِدًا بہمین جہت کہ اثر فعل لازم بر دیگرے ظاہر نمی شود ومفعول ہموں میباشد کہ بران اثر ظاہر میشود از فعل لازم مفعول[2] نمی آید ○ وفعل مجہول منسوب بمفعول میباشد لہذا آں ہم از لازم نمی آید مگر ہرگاہ کہ فعل لازم را بحرف جر متعدی کنند مجہول ومفعول ازاں می آید چوں کُرِمَ بِہٖ مَکْرُوْمٌ بِہٖ ○ **باب ششم** فَعِلَ یَفْعِلُ بکسر العین فیہما اَلْحُسْبُ وَالْحِسْبَانُ پنداشتن حَسِبَ[عه] یَحْسِبُ حَسْبًا وَحِسْبَانًا فَھُوَ حَاسِبٌ وَحُسِبَ یُحْسَبُ حَسْبًا وَحِسْبَانًا فَھُوَ مَحْسُوْبٌ الخ ○ صحیح ازیں باب جز حَسِبَ یَحْسِبُ نیامدہ ودراں ہم در مضارع فتح[3] عین نیز آمدہ است دیگر چند[4] کلمہ مثال و لفیف ازیں باب آمدہ اند ○

فصل دوم درابواب ثلاثی مزید فیہ مطلق

ثلاثی مزید فیہ دو قسم ست ملحق[5] وغیر ملحق کہ مطلقش نامند ○ مطلق آنرا گویند کہ بزیادت حرف بروزن رباعی گردد وجز معنی باب[6] ملحق بمعنی دیگر دراں نباشد چوں

رضی در باب الحاق نوشتہ کہ کافی ست کہ زیادت الحاق دراں موضع برائے احداث معنی جدید مطرد نباشد چوں ہمزہ اسم تفضیل ومیم مصدر وظرف وآلہ کہ زیادات مذکورہ برائے افادہ معانی مطرد اند ؛ [عه] قال اللہ تعالیٰ وَحَسِبُوْا اَنْ لَّا تَکُوْنَ فِتْنَۃٌ ؛

---

[1] زیراکہ افعال خلقی وطبائع بدیگر سرایت نتواند کرد ؛

[2] زیراکہ دریں حالت معنی لزوم ازاں مسلوب میشود ؛

[3] چنانچہ قول تعالیٰ یَحْسَبُ اَنَّ مَالَہٗ اَخْلَدَہٗ درقراءۃ بفتح عین مطرد است دریں صورت لغت مذکور از سمع خواہد بود وظرف ایں باب بکسر عین آید بہ تبعیت مضارع مگر وقتیکہ بفتح عین مستعمل باشد دریں صورت ضرور است کہ ظرف او مفتوح العین آید ؛

[4] وآں برسبیل استقرا ایں ست وَرِقَ ہلاک شد وَثِقَ استوار داشت وَفِقَ سزاوار شد وَرِثَ میراث یافت وَرِعَ پرہیزگار شد وَرِمَ آماس کرد وَرِیَ آتش از چقماق بیرون آورد وَدِنِیَ نزدیک شد وَحِرَ وَغِرَ دردل کینہ داشت وَلِہَ حیران شد وَہِلَ ضعیف شد وَحِمَ رغبت کردن زن حاملہ بسوئے طعام وَطِیَ کوفت یَبِسَ خشک شد وَجِدَ یافت یَئِسَ سخت حاجتمند شد وَبِطَ ضعیف شد وَجِعَ دردمند شد وَعِقَ بدخو شد وَلِمَ غمگین شد وَہِمَ غلط کرد وَہِنَ سست شد وَرِہَ کم عقل شد وَہِیَ دریدہ شد وَقِہَ فرمانبردار وَلِغَ آبخورد سگ؛ از فصول اکبری ؛

[5] ملحق بروزن مکرم اسم فاعل از باب افعال ومصدر آں الحاق ومعنی آں در لغت دررسیدن ودررسانیدن است ودر اصطلاح عبارت از گردانیدن کلمہ بر مثال کلمہ دیگر کہ از انداز آنست بطریقے کہ تعداد حروف وحرکات وسکنات مثل ملحق بہ شود در ماضی ومضارع وامر ونہی ومصدر واسم فاعل واسم مفعول وفائدہ الحاق آنکہ اکثر در شعر وسجع بداں ترکیب حاجت میشود ودر ملحق بجز مناسبت لفظی امری دیگر مقصود نمی باشد بخلاف غیر ملحق کہ دراں لابدست کہ احداث معانی جدید ازاں مقصود باشد زیراکہ ہرگاہ غرض لفظی ازاں مقصود ست وغرض معنوی ہم غیر مقصود دریں صورت زیادت عبث خواہد بود وایں ممتنع است وزیادت مذکور خواہ برائے الحاق باشد یا غیر الحاق ہمہ موقوف ست بر سماع نہ اینکہ ہر لغت کہ خواہند بروفق قیاس حرفی دراں زیادہ سازند ومعنی مطلوب ازاں حاصل شود اغلب ابواب مزید فیہ ازاں لغات آید کہ مجرد ازاں آمدہ باشد وگاہے از غیر آں نیز آید چوں اَلْحَمَ واَشْحَمَ صاحب گوشت وپیہ بسیار شد وایں قلیل است وگاہے برائے اصل ملحق بہ معنی نمی باشد چوں کَوْکَبَ وزَیْنَبَ کہ مجرد آں یعنی کَکَبَ وزَنَبَ برائے معنی موضوع نگردیدہ ؛

[6] ایں قید بنابر آنست کہ بعضے شرط کردہ اند درالحاق کہ معنی مجرد دراں تغیر نیابد وایں شرط مخدوش است زیراکہ معنی حَوْقَلَ وشَمْلَلَ وکوثر مخالف حَقِلَ وشَمِلَ وکَثُرَ ست وازتقریر مصنف ایں شبہ ارتفاع یافت زیراکہ اگرچہ معنے ایں کلمات مخالف معنی مجرد ست لیکن بہ مخالف معنی ملحق بہ خود نیست پس تعریف مصنف جامع ومانع است ؛ شیخ

جَلْبَبَ و مطلق آنکہ چنیں نباشد یعنی بروزن رباعی نگردد واگر گردد باب[1] آں معنی دیگرہم داشتہ باشد چوں اِجْتَنَبَ و اَکْرَمَ ○ چونکہ ذکر ملحق بعد ذکر رباعی می آید چہ فہم آں برفہم رباعی[2] موقوف است لہذا اوّلاً ذکر مطلق کردہ میشود وآں بردو قسم است با ہمزۂ وصل و بے وصل اول را ہفت باب ست ○ **باب اوّل اِفْتِعَال** علامت[3] ایں باب تا زائدہ[4] است بعد فا کلمہ چوں اَلْاِجْتِنَابُ پرہیز کردن ○ **تصریفہ** اِجْتَنَبَ يَجْتَنِبُ اِجْتِنَابًا فَهُوَ مُجْتَنِبٌ وَاُجْتُنِبَ يُجْتَنَبُ اِجْتِنَابًا فَهُوَ مُجْتَنَبٌ الامر منه اِجْتَنِبْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَجْتَنِبْ الظرف منه مُجْتَنَبٌ ○ دریں باب وجملہ ابواب ثلاثی مزید فیہ ورباعی مجرد و مزید فیہ در فعل ماضی مجہول سوائے ماقبل آخر کہ مکسور می باشد ہر حرف متحرک مضموم میشود و ساکن بحال خود می ماند پس در اُجْتُنِبَ ہمزہ و تا ہر دو مضموم ست وہمچنیں در اُسْتُنْصِرَ و در نفی ماضی ایں باب وجملہ ابواب ہمزۂ وصل چوں ہمزۂ وصل بسبب درآمدن مَا و لَا بیفتد الف مَا و لَا ہم ساقط شود پس مَا اجْتُنِبَ لَا اجْتَنِبَ مَا انْفُطِرَ لَا انْفَطِرَ مَا اسْتُنْصِرَ لَا اسْتَنْصِرَ گویند ○ اسم فاعل دریں باب و جملہ ابواب ثلاثی مزید و رباعی بروزن مضارع معروف آید جزانیکہ میم[5] مضموم بجائے علامت مضارع می آرند و ماقبل آخر را کسرہ میدہند اگر مکسور نباشد واسم مفعول مثل اسم فاعل میباشد مگر ماقبل آخر[6] دران مفتوح میباشد واسم

---

[1] جواب سوال مقدر است مثل اجتنب و اکرم را چرا ملحق برباعی نگویند وتقریر جواب آنکہ در ملحق و ملحق بہ اتحاد معنی شرط است اجتنب واکرم برائے معانی مختلف می آید؛

[2] زیراکہ تا وقتیکہ ملحق بہ را معلوم نکنند ملحق را بروزن آں گردانیدن چگونہ صورت بندد؛

[3] بدانکہ حق علامت آن ست کہ اختصاص معانی ازاں پیدا شود چنانکہ نون در انفعال احداث معنی مطاوعت می سازد و معنی مطاوعت در لغت اطاعت وانقیاد ست و در اصطلاح عبارت است از آمدن فعلی بعد فعلی برائے اظہار قبول اثر مفعول از فاعل وایں معنی حقیقۃً حق انفعال ست ومجازًا در دیگر ابواب نیز مشترک اما باب افتعال برائے معانی مختلف می آید لیکن اغلب ورود آں در معنی مطاوعت است در افعال جوارح چنانکہ گوئی غَمَمْتُہٗ فاغتم غمگین گردانیدم او را پس غمگین گردید و در غیر افعال جوارح قلیل مانند جَمَعْتُہٗ فَاجْتَمَعَ والفاظیکہ بموضع فا ر فعل آں یکے ازیں شش حروف یعنی لام و یا و را و واو و نون و میم باشد واداے معنی مطاوعت دراں مقصود بود حق باب انفعال ست وافتعال گاہے بمعنی فعل مجرد نیز آید چوں جَذَبَ و اجْتَذَبَ بمعنی واحد؛

[4] **سوال** مصنفؒ در زیادتِ باب افتعال ہمزہ را باوجودیکہ زائد ست ذکر نہ فرمودہ **جواب** مقصود مصنفؒ دریں مقام بیان علامات ابواب است کہ بواسطہ آں تفرقہ ہر باب از باب دیگر ممکن باشد نہ غرض از تعداد حروف اصول و زوائد و نیز از بیان سابق مصنفؒ معلوم شد کہ ایں ابواب ہفتگانہ ازاں قسم ست کہ ہمزۂ وصل در اول آں می آید پس بتصریح مکرر حاجت نماند؛

[5] **سوال** میم را در اسم فاعل چرا زیادہ کردند باوجودیکہ زیادتی حروف علت در کلام عرب اکثر ست **جواب** زیادتی حروف علت دریں محل متعذر ست چراکہ اگر الف زیادہ کردہ شود لازم آید ابتدا بالف و ایں محال ست و واو در اول کلمہ زائد نمی شود و اگر یا زیادہ کردہ شود لازم آید التباس بمضارع واختیار میم ازیں جہت است کہ میم قریب است بواو در مخرج زیراکہ ہر دو شفویہ اند **سوال** میم را چرا ضمہ دادند **جواب** تا التباس لازم نیاید با ظرف از تفعیل بکسر عین؛

[6] بنا بر فرق درمیان اسم فاعل واسم مفعول؛

ظرف بروزن اسم مفعول آں باب آید و آلہ و اسم تفضیل ازیں ابواب نیاید اگر اداۓ معنی آلہ منظور باشد لفظ ما بہ بر لفظ مصدر بیفزاید مثلاً مَا بِهِ الْاِجْتِنَابُ گویند واگر اداۓ معنی تفضیل منظور باشد لفظ اَشَدُّ بر مصدر منصوب بیفزایند مثلاً اَشَدُّ اِجْتِنَابًا گویند و در لون و عیب کہ در ثلاثی مجرد ہم اسم تفضیل ازاں نیاید ہم اداۓ معنی تفضیل بہمیں وضع کنند مثلاً اَشَدُّ حُمْرَةً وَاَشَدُّ صَمَمًا گویند ○

قاعدہ اگر فاۓ افتعال دال[1] یا ذال یا زا باشد تاۓ افتعال بدال بدل شود و دراں دال فا کلمہ وجوباً[2] مدغم شود چوں اِدَّعٰی[3] ○ وذال سہ حالت دارد گاہے بدال بدل شدہ در دال مدغم شود چوں اِدَّکَرَ ○ وگاہے دال را ذال کردہ فا کلمہ را دراں ادغام کنند چوں اِذَّکَرَ ○ وگاہے بے ادغام دارند چوں اِذْدَکَرَ ○ وزا[4] دو حالت دارد گاہے بے ادغام دارند چوں اِزْدَجَرَ وگاہے دال را زا کردہ زاۓ فا کلمہ را دراں ادغام کنند چوں اِزَّجَرَ ○ **قاعدہ** اگر فاۓ افتعال صاد[5] و ضاد وطا وظا باشد تاۓ افتعال بطا[6] بدل شود پس طا مدغم شود وجوباً چوں اِطَّلَبَ وظا گاہے طا شدہ مدغم شود چوں اِطَّلَمَ وگاہے بے ادغام مانند چوں اِظْطَلَمَ وگاہے طا را ظا کردہ ادغام کنند چوں اِظَّلَمَ وصاد وضاد بے ادغام مے مانند چوں اِصْطَبَرَ وَاِضْطَرَبَ وگاہے طا[7] را صاد یا ضاد کردہ ادغام میکنند چوں اِصَّبَرَ وَاِضَّرَبَ ○ **قاعدہ** اگر فاۓ افتعال ثا باشد رواست کہ تا ثا شود پس ادغام یابد

---

[1] ہر سہ حروف از قسم مجہورہ ست و مجہورہ عبارت ست از حروفیکہ در اداۓ آں جہر و مد بظہور آید و آں نوزدہ حروف اند ہمزہ الف عین غین قاف جیم یا واو لام را زا طا ظا دال نون ذال با میم ضاد و مجموعہ دے ظَلَّ قَوُّ رَبَضَ اِذْ غَزَا جُنْدٌ مُطِیْع است و مہموسہ ضد مجہورہ و آں دہ اند سین تا شین حا ثا کاف خا صاد فا ہا کہ مجموعہ دے سَتَشْحَثُکَ خَصَفَہٗ زود ایجاح کند بر تو خصفہ وچونکہ درمیان تا و حروف مذکورہ متن در صفت جہر و ہمس منافات است واجتماع متنافیین در کلمہ واحد مکروہ لہٰذا ابدال آں بدال کہ قریب المخرج تا ست واجب بندارند ؛ **سوال** تا را بدال چرا بدل میکنند وبالعکس جائز ندارند **جواب** زیراکہ دال ہم قریب المخرج است از تا و ہم موافق است از ذال و زا در صفت جہر پس دال بمنزلہ متوسط قرار یافت درمیان تا و حروف مذکور و ایں صفت در تا مفقود ست ؛

[2] زیراکہ دال و تا قریب المخرج است و ادغام متقاربین واجب است چنانچہ در مقام خود ذکر خواہد یافت ؛

[3] بنا بر آنکہ ابدال ذال بدال دریں صورت جائز است نہ واجب بنظر اینکہ درمیان دال و ذال اتحاد ذات نیست محض اتحاد در قسم البتہ موجود ست وایں قدر مناسبت مفید جواز ابدال ست نہ کافی برائے وجوب ؛

[4] **سوال** دریں صورت زا را بدال بدل کردہ در دال چرا ادغام نکنند مثل دیگر اخوات آں باوجودیکہ قلت اثقال نیز دریں صورت حاصل ست **جواب** زیراکہ زا از دال اعظم است در مد صوت وایں صورت ادغام زا بدال بمنزلہ ایست کہ ظرف کبیر را در ظرف صغیر بعینہ دارند ؛

[5] ایں ہر سہ حروف مستعلیہ اند یعنی در اخراج آں زبان مائل بعلو می شود وایں ہر سہ حروف را خاصۃً مطبقہ نیز خوانند و تا از حروف منخفضہ است زیراکہ انخفاض لازم مہموسہ است وتجویز ابدال دریں حروف نیز بوجہ کہ در مجہورہ ومہموسہ گذشت ؛

[6] ووجہ ترجیح ابدال تا بہ طا بعینہ چنانکہ در حروف سابق ذکر یافت وہمچنیں دیگر احکام آں ؛

[7] وبالعکس جائز نیست یعنی اَطَّرَبَ اَطَّبَرَ بخوانند زیراکہ صاد وضاد در مد صوت اعظم اند ؛

چوں اِتَّارَ[1] ○ **قاعدہ** عین افتعال اگر تا[2] و ثا و جیم و زا و دال و ذال و سین
در قرآن مجید آمدہ
وشین و صاد و ضاد و طا و ظا باشد چنانچہ در اِخْتَصَمَ وَاِهْتَدٰی تا افتعال را
ہمجنس عین[3] کردہ حرکتش بماقبل دادہ ادغام کنند و ہمزۂ وصل بیفتد پس خَصَّمَ
باہم نزاع کردن
و ہَدّٰی شود و مضارع یَخَصِّمُ وَیَہَدِّیْ و کسرہ[4] فا ہم جائز ست چوں خِصَّمَ
راہ راست یافت
یَخِصِّمُ وَہِدّٰی یَہِدِّیْ یَخِصِّمُوْنَ وَیَہِدِّیْ کہ در قرآن مجید آمدہ از ہمیں باب
است و در اسم فاعل ضم فا ہم آمدہ مُخَصِّمٌ مُخِصِّمٌ مُخُصِّمٌ ہر سہ[5] جائز ست

○ **باب دوم استفعال**[6] علامت آن زیادت سین و تا است قبل فا چوں
اَلْاِسْتِنْصَارُ طلب مدد کردن ○ **تصریفہ** اِسْتَنْصَرَ یَسْتَنْصِرُ اِسْتِنْصَارًا
فَہُوَ مُسْتَنْصِرٌ وَاُسْتُنْصِرَ یُسْتَنْصَرُ اِسْتِنْصَارًا فَہُوَ مُسْتَنْصَرٌ الامر منہ
اِسْتَنْصِرْ والنہی عنہ لَا تَسْتَنْصِرْ الظرف منہ مُسْتَنْصَرٌ ○ **فائدہ** در
اِسْتَطَاعَ یَسْتَطِیْعُ جائز ست کہ تا استفعال حذف کنند فَمَا اسْطَاعُوْا[7] وَمَا لَمْ
تَسْطِعْ در قرآن مجید از ہمین[8] باب ست

○ **باب سوم انفعال**[9] علامت آن
زیادت نون ست قبل فا و این باب ہمیشہ لازم آید چوں اَلْاِنْفِطَارُ شگافتہ شدن
○ **تصریفہ** اِنْفَطَرَ یَنْفَطِرُ اِنْفِطَارًا فَہُوَ مُنْفَطِرٌ الامر منہ اِنْفَطِرْ و
النہی عنہ لَا تَنْفَطِرْ الظرف منہ مُنْفَطَرٌ ○ **قاعدہ** ہر لفظیکہ فا او
نون باشد از باب انفعال نیاید بلکہ اگر ادائے معنی انفعال منظور باشد آنرا باب

---

[1] در اصل اِتْثَار بود تا را بثا بدل کردہ ادغام کردند اثّار شد و بالعکس نیز جائز است یعنی ثا را بتا بدل کردہ در تا ادغام سازند و گویند اتّار فصول اکبری و وجہ ثانی افصح نبودہ لہذا مصنفؒ ازاں قطع نظر فرمودہ و سیبویہ گفتہ کہ ترک ادغام نیز دریں صورت جائز است لیکن ادغام حسن ست زیراکہ تا و ثا ہردو از جنس واحد اند یعنی ہردو مہموسہ اند۔

[2] مثال صاد و دال در متن مذکور ست و مثال تا اقتتل و مثال ثا امتثل و مثال جیم احتجم و مثال زا اعتزل و مثال طا اختطب و مثال ظا احتظر و مثال ذال ابتذل و مثال سین ابتسم و مثال شین انتشر و مثال ضاد احتضر در ہمہ بوضع جملہ حالات جاری باید کرد۔ مصنفؒ

[3] و بالعکس جائز نیست زیراکہ عین از حروف اصلی ست و تا زائد است و تغیر حروف زوائد اولیٰ ست و نزد بعضے این ادغام در ماضی نمی آید تا ملتبس نگردد بہ ماضی باب تفعیل۔

[4] زیراکہ گفتہ اند اَلسَّاکِنُ اِذَا حُرِّکَ حُرِّکَ بِالْکَسْرِ۔

[5] جواز فتح و کسر از جہۃ موافقت ماضی و مضارع و ضم از جہۃ موافقت میم۔

[6] این باب موضوع است برائے معنی طلب و استدعائے فعل و استدعا بر دوگونہ است یکے صریح چوں استغفرت طلب آمرزش نمودم یا مقدر چوں استخرجتہ بیروں کردم او را زیراکہ مقصود استدعائے اخراج اوست و برائے قصر نیز آید چوں استرجع اِنَّا لِلّٰہِ وَاِنَّا اِلَیْہِ راجعون گفت۔

[7] بکسر ہمزہ در ماضی اصل آن اِسْتَطَاعُوْا و مالم تَسْتَطِعْ بعد تائے افتعال را حذف نمودند اسْطَاعُوْا و مالم تَسْطِعْ شد زیراکہ طا و تا قریب المخرج اند و ادغام متعذر ست بجہۃ آنکہ ہردو متحرک اند پس اگر حرکت تا را نقل کردہ بماقبل برند سین باب استفعال متحرک شود با وجودیکہ سکون سین دریں باب اصل ست تغیر در اصل لازم آید و اگر بدون نقل تا را ساکن گردانند اجتماع ساکنین لازم آید پس بنا بر کثرت استعمال و قصد تخفیف تا را حذف نمودند چراکہ زائد است والزائد اولیٰ بالحذف و بعضی طا را حذف کردہ استاع یستیع نیز خوانند۔ مولٰنا محمد علی رحمہ اللہ

[8] تنبیہ است براینکہ بعضے اِسْطَاعَ یُسْطِیْعُ را از باب افعال تصور کردہ اسطاع بہمزہ قطعی مفتوح و یُسطیع بضم علامت مضارع خوانند و گویند کہ اصل آن اطوع بودہ واو را الف نمودند و عوض حرکت عین سین قبل فا درآوردند اسطاع شد و ہمین ست مذہب سیبویہ و دریں صورت تعویض برخلاف قیاس لازم می آید و برحسب اشارت مصنفؒ این مذہب مرجوح است موافق مذہب فراء۔ کذا فی الرضی

[9] و این باب موضوع است برائے معنی مطاوعت اگر از افعال جوارح باشد یعنی از افعال ظاہرہ بمطاوعت فعل مفتوح العین آید و گاہے مطاوع افعل نیز آید چوں ازعجتہ فانزعج یعنی کندیدم او را پس کندیدہ شد و این قلیل ست۔

افتعال برند چون اِنْتَكَسَ سرنگون شد

باب چهارم افعلال[1] علامت آن تکرار لام ست وبودن چار حرف بعد[2] همزهٔ وصل در ماضی چون اَلْاِحْمِرَارُ سرخ شدن **تصریفه** اِحْمَرَّ يَحْمَرُّ اِحْمِرَارًا فَهُوَ مُحْمَرٌّ الامر منه اِحْمَرَّ اِحْمَرِّ اِحْمَرِرْ والنهی عنه لَاتَحْمَرَّ لَاتَحْمَرِّ لَاتَحْمَرِرْ الظرف منه مُحْمَرٌّ اِحْمَرَّ دراصل اِحْمَرَرَ بود دوحرف یک جنس جمع آمدند اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند اِحْمَرَّ شد وبرهمین قیاس ست تعلیل يَحْمَرُّ ويُحْمَرُّ واشباه آن در واحد مذکر امر بسبب وقف اجتماع ساکنین شد که هردو را ساکن شدند گاہے رائے دوم را فتحه[3] دادند اِحْمَرَّ شد وگاہے کسره[4] پس اِحْمَرِّ شد وگاہے فک[5] ادغام کردند اِحْمَرِرْ شد لَمْ يَحْمَرَّ ودیگر صیغ[6] مضارع مجزوم راهم بریں نمط باید فهمید **فائده** لام این باب همیشه مشدد باشد مگر در ناقص[7] چون اِرْعَوٰی[8] که دران باحکام لفیف کاربند شوند که واو اول[9] را سلامت دارند ودر واو دوم تعلیلات حسب قواعد ناقص کنند

باب پنجم اِفْعِيلَال علامت آن تکرار لام است بازیادت الف قبل لام اول که آن الف در مصدر بیا بدل شده چون اَلْاِدْهِيمَامُ سخت سیاه شدن **تصریفه** اِدْهَامَّ[10] يَدْهَامُّ اِدْهِيمَامًا فَهُوَ مُدْهَامٌّ الامر منه اِدْهَامَّ اِدْهَامِّ اِدْهَامِمْ والنهی عنه لَاتَدْهَامَّ لَاتَدْهَامِّ لَاتَدْهَامِمْ الظرف منه مُدْهَامٌّ ادغام در صیغ این باب مثل صیغ باب افعلال گردیده

---

[1] بدانکه افعالیکه برائے الوان وعیوب شئ که لازم ذات باشد حق این باب ست وگاہے برائے الوان وعیوب عارضی نیز می آید ومبالغه نیز از لوازم این باب است ؛

[2] احتراز از اِقْشَعَرَّ که تکرار لام دران از علامات باب است وفرق مابین در تعداد حروف است وبس ؛

[3] زیراکه فتحه اخف الحرکات است ؛

[4] بنا برآنکه اصل در تحریک حرف ساکن کسره است زیراکه سکون در افعال مجزوم بمنزله کسره است در اسماء پس هرگاه سکون در کلمه ممتنع شد کسره عوض آن اولیٰ است از دیگر حرکات وعدول ازان بدون مانعی غیر مستحسن ؛

[5] زیراکه لام دوم ساکن است بسکون غیر لازم ودر مثل این صورت ادغام جائز است نه واجب اهل حرمین شریفین براصل خود دارند ؛

[6] یعنی مثل لِيَحْمَرَّ امر غائب ولاتَحْمَرَّ نهی حاضر واِن تَحْمَرَّ ولما تَحْمَرَّ درهرچهار صورت جائزست ؛

[7] **سوال** در ناقص باب اِفْعَلال لام مشدد چرا نمی آید باوجودیکه ادغام دریں باب اصل است **جواب** اصل دریں باب تکرار لام ست نه ادغام آن وادغام عارضست بسبب اجتماع دوحرف مکرر ودر صورت ادغام در ناقص ادغام دو واو ودو یا در آخر کلمه لازم می آید وآن منجر باستثقال است وبدانکه اختلاف است در باب اِفْعَلال که لام اول زائد است یا ثانی امّا قول مصنف دال ست براینکه لام اول زائدست چراکه مثل ارعوی را در ناقص داخل فرموده واگر لام ثانی زائد باشد دریں صورت ناقص نخواهد بود ؛

[8] اِرْعَوٰی اصل آن اِرْعَوَوَ بود چون اِحْمَرَرَ ومصدر آن ارعواو ست واو را بنا بر قاعده اعلال بیا بدل کردند بعده یا را الف نمودند اِرْعَوٰی شد **سوال** در اِرْعَوٰی باوجود موجود بودن علت ادغام اعلال چرا کردند **جواب** زیراکه اعلال مقدم است بر ادغام زیراکه مقصود ازان تخفیف ست وحصول این امر در اعلال بیشتر است از ادغام ؛

[9] واو اول را چرا سلامت دارند باوجودیکه بر مذهب مصنف واو اول زائدست وزائد برائے تغیر اولیٰ است جواب[ع] برائے محافظت اصل باب زیراکه اگر تعلیل در عین کرده شود به حسب قواعد اجوف بر وزن اِرْعَايَ يَرْعَايُ شود والتباس لازم آید بباب افتعال چون اِرْتَابَ يَرْتَابُ واِلْتَامَ يَلْتَامُ ؛

[10] اصل آن اِدْهَامَمَ ويَدْهَامِمُ بوده وتعلیلات واحکام این باب بعینه مثل باب سابق وفرق مابین هردو باب آنست که افعلال اغلب برائے الوان وعیوب لازم آید وافعیلال برائے عارض وگاہے برعکس نیز آید ؛ رضی عنه

[ع] صحیح جواب اینست که شرط دریں قاعده اینست که عین ناقص نباشد ونه در حکم آن جواب دوم لام کلمه بسبب تاخر اشتقاق تعلیلی از حرف دیگر بیشتر دارد

هر صیغه را بقیاس مشاکل خود اصل برآورده تعلیل می باید کرد ○ ودرین هر دو باب معنی لون وعیب بیشتر آید واین هر دو باب همیشه لازم باشند

○ **باب ششم افعیعال**[1] علامت آن تکرار عین ست بتوسط واو میان دو عین وآن واو در مصدر بسبب کسرهٔ ماقبل بیا بدل شده چون اَلْاِخْشِیْشَانُ سخت درشت شدن ○ **تصریفه** اِخْشَوْشَنَ یَخْشَوْشِنُ اِخْشِیْشَانًا فَهُوَ مُخْشَوْشِنٌ الامر منه اِخْشَوْشِنْ والنهی عنه لَا تَخْشَوْشِنْ الظرف منه مُخْشَوْشَنٌ[2] ○ این باب بیشتر لازم می آید وگاہے متعدی آمده چون اِحْلَوْلَیْتُهٗ شیرین پنداشتم آن را ○ **باب هفتم**[3] **اِفْعِوَّال** علامت آن واو مشدد است بعد عین چون اَلْاِجْلِوَّاذُ شتافتن ○ **تصریفه** اِجْلَوَّذَ یَجْلَوِّذُ اِجْلِوَّاذًا فَهُوَ مُجْلَوِّذٌ الامر منه اِجْلَوِّذْ والنهی عنه لَا تَجْلَوِّذْ الظرف منه مُجْلَوَّذٌ ○

باب ابواب ثلاثی مزید بے همزهٔ وصل ثلاثی مزید مطلق بے همزهٔ وصل را پنج باب است ○ **باب اول اِفْعَال**[4] علامت آن همزهٔ قطعی[5] است در ماضی وامر وعلامت مضارع آن در معروف هم مضموم میباشد ○ **تصریفه** اَکْرَمَ یُکْرِمُ اِکْرَامًا فَهُوَ مُکْرِمٌ وَاُکْرِمَ یُکْرَمُ اِکْرَامًا فَهُوَ مُکْرَمٌ الامر منه اَکْرِمْ[6] والنهی عنه لَا تُکْرِمْ الظرف منه مُکْرَمٌ ○ همزه قطعی که در ماضی بود در مضارع بیفتاد[7] ورنه مضارع یُؤَکْرِمُ یُؤَکْرِمَانِ الخ می آمد پس در اُؤَکْرِمُ دو همزه

---

[1] این هرسه باب و باب انفعال همیشه لازم آید وباقی ابواب لازم ومتعدی هردو آید ومبالغه درین باب لازم ست ودر قرآن شریف نیامده ؛

[2] جوهری در صحاح گفته که سوائے اِخْلَوْلَیَة واِعْرَوْرِیَة لغت دیگر درین باب متعدی نیامده ؛

[3] این باب از ثلاثی مجرد نیامده واین چنین باب را مقتضب ومرتجل خوانند ومبالغه از خواص این باب ست ولازم ومتعدی هردو آید وبعضے لغت از افعِلال وافعیلال نیز مقتضب آید چون اِقْطَرَّ واِقْطَارَّ در جوف خود گرفت ؛ فصول اکبری

[4] اغلب این باب برائے تعدیه می آید چنانچه فعل ثلاثی مجرد غیر متعدی به همزه باب افعال متعدی شود بمفعول واحد چنانکه گوئی اَذْهَبْتُهٗ بردم اورا که مجرد او ذهب ست واگر مجرد آن متعدی باشد متعدی شود بدو مفعول چنانکه گوئی اَحْفَرْتُ زیدًا نهرًا کندم نهر را برائے زید اول مفعول له است ودوم مفعول به واگر در ثلاثی متعدی بدو مفعول باشد درین باب متعدی بسه مفعول شود چون اَعْلَمْتُهٗ زیدًا فَاضِلًا دانا گردانیدم اورا که زید فاضل ست واین صورت قلیل ست وگاہے متعدی درین باب لازم شود چنانکه حَمِدْتُ زیدًا ستائش کردم زید را واَحْمَدَ ستوده شد ؛

[5] همزهٔ قطعی آنست که در وسط کلام برقرار ماند بخلاف همزهٔ وصل که در حشو کلام ساقط شود زیرا که همزهٔ وصل زائد محض است که برائے تعذر ابتدا بسکون می آید وهیچگونه غرض معنوی از آن مقصود نبود وهمزه باب افعال برائے افادت معانی ست پس اسقاط آن خلاف مطلوب ؛

[6] **سوال** همزهٔ وصل در امر حاضر مضموم یا مکسور میباشد در اَکْرِمْ چرا فتحه دادند **جواب** در اکرم همزه وصلی نیست بلکه قطعی ست که از یُکْرِمْ حذف شده زیرا که اصل آن یُؤَکْرِمُ بود وماضی آن اکرم چنانکه معلوم گشت ؛

[7] بدانکه حذف همزه در اُکْرِمُ بر خلاف قیاس ست زیرا که قیاس مقتضی ابدال بواو بوده بنا بر آنکه قاعده آنست که هر جا که دو همزه متحرک هم آیند ویکے مکسور نباشد همزه ثانی را بواو بدل کنند لیکن چونکه تخفیف از ابدال در حذف بیشتر ست لهذا بر خلاف قیاس بنا بر کثرت استعمال حذف را اختیار کردند ودر دیگر اخوات آن مثل یُکْرِمُ وتُکْرِمُ ونُکْرِمُ باوجود عدم اجتماع همزتین حذف نمودند محض برائے موافقت باب زیرا که موافقت باب نزد اهل تصریف اهم است ؛

جمع می آمدند بسبب کراہت آں ازاں حذف یک ہمزہ مناسب بود پس برائے موافقت از جملہ صیغ مضارع حذف کردند ○ **باب دوم تفعیل**[1] علامت آں تشدید عین ست بے تقدم تا بر فا و علامت مضارع دریں باب ہم در معروف مضموم می باشد چوں اَلتَّصْرِیْفُ گردانیدن ○ **تصریفہ** صَرَّفَ یُصَرِّفُ تَصْرِیْفًا فَھُوَ مُصَرِّفٌ وَصُرِّفَ یُصَرَّفُ تَصْرِیْفًا فَھُوَ مُصَرَّفٌ الامر منہ صَرِّفْ والنھی عنہ لَا تُصَرِّفْ الظرف منہ مُصَرَّفٌ ○ مصدر ایں باب بروزن فِعَّالٌ[2] ہم می آید چوں کِذَّابٌ قَالَ اللّٰہ تعالٰی وَکَذَّبُوْا بِاٰیٰتِنَا کِذَّابًا وبروزن فِعَالٌ ہم می آید چوں سَلَامٌ وَکَلَامٌ ○ **باب سوم مفاعلت**[3] علامت آں زیادت الف است بعد فا بے تقدم تا بر فا علامت[4] مضارع دریں باب ہم در معروف مضموم میباشد چوں اَلْمُقَاتَلَۃُ وَالْقِتَالُ[5] باہم کارزار کردن ○ **تصریفہ** قَاتَلَ یُقَاتِلُ مُقَاتَلَۃً وَقِتَالًا فَھُوَ مُقَاتِلٌ وَقُوْتِلَ یُقَاتَلُ مُقَاتَلَۃً وَقِتَالًا فَھُوَ مُقَاتَلٌ الامر منہ قَاتِلْ والنھی عنہ لَا تُقَاتِلْ الظرف منہ مُقَاتَلٌ ○ در فعل ماضی مجہول الف بسبب ضمۂ ماقبل واو[6] شدہ ○ **باب چہارم تفعل**[7] علامتش تشدید عین ست با تقدم تا بر فا چوں اَلتَّقَبُّلُ پذیرفتن ○ **تصریفہ** تَقَبَّلَ یَتَقَبَّلُ تَقَبُّلًا فَھُوَ مُتَقَبِّلٌ وَتُقُبِّلَ یُتَقَبَّلُ تَقَبُّلًا فَھُوَ مُتَقَبَّلٌ الامر منہ تَقَبَّلْ والنھی عنہ لَا تَتَقَبَّلْ الظرف منہ مُتَقَبَّلٌ ○ **باب پنجم تفاعل**[8]

---

[1] سیبویہ گفتہ کہ اصل تَفْعِیْل فَعَّال بکسر فا و تشدید عین بودہ تا عوض حرف زائد در اول در آوردند و یا را قائم مقام الف گردانیدند تفعیل شد و ماضی ایں باب کہ بدون تا ست مؤید ایں مقال ست واللہ اعلم واختلاف در عین ایں باب کہ زائد اول ست یا ثانی نزد بعضے زائد اول ست زیرا کہ ساکن ست و عین ثانی متحرک ست حرف ساکن برائے زیادت اولی ست وایں مذہب خلیل ست نزد بعضے عین ثانی زائد چہ اکثر زیادت در ثانی واقع شود وایں مذہب سیبویہ است وایں باب اغلب برائے معنی کثرت و تعدیہ می آید قولہ تعالٰی و غَلَّقَتِ الْاَبْوَابَ سخت بست درہا را و گفتہ اند کہ تسمیہ قرآن بہ تنزیل بہمین وجہ است کہ نزول آں در زمان کثیر واقع شدہ نہ جملہ واحدہ بلکہ سورہ سورہ و آیہ آیہ نزول یافتہ کقولہ تعالٰی نَزَّلْنَا عَلَیْکَ الْقُرْاٰنَ تَنْزِیْلًا و برائے تعدیہ نیز آید چوں فَرَّحْتُہٗ خوش گردانیدم اورا و برائے قصر نیز آید چوں ہَلَّلَ و کَبَّرَ لَا اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ واللہ اکبر گفت ؛ مولانا محمد علی صاحب مدظلہ

[2] بتشدید عین و در بعض قرأت کِذَابًا بتخفیف نیز وارد شدہ دریں صورت کِذَابٌ مصدر کَاذَبَ از مفاعلہ خواہد بود و وقوع آں بمقابلہ فعل کَذَّبَ ازاں قبیل ست چنانکہ در آیہ وَتَبَتَّلْ اِلَیْہِ تَبْتِیْلًا تفعیل بمقابل تفعل وارد گردیدہ واللہ اعلم ؛ رضی

[3] اصل ایں باب مشارکت ست درمیان دو کس یا دو چیز در معنی فاعلیت و مفعولیت لیکن در لفظ یکے فاعل صریح باشد و دوم مفعول صریح و در معنی ہر یکے فاعل باشد و ہر یکے مفعول چوں ضاربت زیدا کہ در لفظ ضمیر متکلم فاعل ست و زیدا مفعول و فی الحقیقۃ وقوع ضرب از طرفین متحقق است نہ از جانب واحد و ایں باب اکثر متعدی آید و گاہے بمعنی مجرد نیز آید چنانکہ سَافَرْتُ بمعنی سَفَرْتُ و در بعض مقام معنی مشارکت نیز مسلوب میشود چوں عاقبت اللِّصَّ و عافاک اللہ ؛

[4] احتراز از باب تفاعل کہ تا بر فا آں مقدم است ؛

[5] قتال بروزن فعال مقصور ست از فیعال و یا در فیعال بجائے الف فاعل واقع است و وزن فعال در ناقص نمی آید بسبب استثقال و اوزان مذکور مسموع است و قیاس را بر آں جاری نتواں کرد ؛

[6] زیرا کہ قاعدہ تصریف آنست کہ ہرگاہ ما قبل الف مضموم یا مکسور بود بوفق حرکت ماقبل بدل شود چنانکہ بجائے خود ذکر خواہد یافت ؛

[7] مصدر ایں باب بروزن تِفْعَال نیز آید برحسب سماع و از خواص ایں باب مطاوعت فَعَّل مشدد العین ست چنانکہ گوئی قَطَّعْتُہٗ فَتَقَطَّعَ بریدم اورا پس بریدہ شد و بمعنی تکلف آید چوں تَجَوَّعَ بتکلف جوع را پیدا کرد ؛

[8] ایں باب نیز مثل مفاعلہ مفید مشارکت ست لیکن فرق مابین آنکہ در باب سابق مشارکت در اثنین بود و دریں باب عام ست خواہ میان اثنین باشد یا متعدد و ہر واحد در لفظ صریح فاعل باشد و در معنی ہر واحد فاعل و مفعول ؛

علامتش زیادت الف ست بعد فا وزیادت تا قبل فا چوں اَلتَّقَابُلُ بایکدیگر مقابل شدن ○ **تصریفہ** تَقَابَلَ یَتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابِلٌ وتُقُوْبِلَ یُتَقَابَلُ تَقَابُلًا فَهُوَ مُتَقَابَلٌ الامر منہ تَقَابَلْ والنهی عنہ لَا تَتَقَابَلْ الظرف منہ مُتَقَابَلٌ ○ در ماضی مجہول الف بسبب ضمۂ ماقبل واو شدہ وتا دریں باب ودر تَفَعُّلٌ بقاعدہ کہ نوشتہ ایم یعنی اینکہ غیر ماقبل آخر در ماضی مجہول ہر متحرک مضموم میشود مضموم گشتہ ○ **قاعدہ** دریں ہردو باب در مضارع ہرگاہ دو تائے مفتوحہ جمع شوند جائزست کہ یکے را[1] حذف کنند چوں[2] تَقَبَّلُ در تَتَقَبَّلُ و[3] تَظَاهَرُوْنَ در تَتَظَاهَرُوْنَ ○ **قاعدہ** چوں فائے ازیں دو باب یکے ازیں حروف باشد تا[۱] ثا[۲] جیم[۳] دال[۴] ذال[۵] زا[۶] سین[۷] شین[۸] صاد[۹] ضاد[۱۰] طا[۱۱] ظا[۱۲][4] جائزست کہ تائے تَفَعُّلٌ و تَفَاعُلٌ را بفا کلمہ بدل کردہ دراں ادغام کنند ودریں صورت در ماضی وامر ہمزۂ وصل خواہد آمد باب اِفَّعُّلٌ[5] و اِفَّاعُلٌ کہ صاحب منشعب آنرا در ابواب ہمزۂ وصلی شمردہ ہمیں قاعدہ پیدا شدہ اند چوں[6] اِطَّهَّرَ یَطَّهَّرُ اِطَّهُّرًا فَهُوَ مُطَّهِّرٌ و اِثَّاقَلَ یَثَّاقَلُ اِثَّاقُلًا فَهُوَ مُثَّاقِلٌ ○ **فصل سوم** در رباعی مجرد ومزید فیہ چوں از بیان ابواب ثلاثی مزید غیر ملحق فارغ شدیم قبل بیان ابواب ملحق ابواب رباعی مجرد ومزید فیہ بیان میکنیم پس بدانکہ رباعی مجرد رایک باب ست فَعْلَلَةٌ چوں اَلْبَعْثَرَةُ[7] برانگیختن ○ **تصریفہ**

---

[1] مذہب سیبویہ آنست کہ تاء ثانی حذف شود زیراکہ تاء اول علامت مضارع آید وجدیدکہ برائے علامت بود سابق را حذف سازد ہرگاہ اجتماع آں کردہ شود وکوفیین گویند کہ تاء اول محذوف شود زیراکہ دوم علامت بابست بدانکہ اگر بعد حذف تاء مذکور دو تاء دیگر باحرف متقارب المخرج درما بعد باقی ماند در ہردو صورت ادغام ممتنع است زیراکہ اجتماع حذف وادغام دراول کلمہ ممنوع است چوں تتارک **سوال** در مضارع مجہول تارا چرا حذف نکردند **جواب** زیراکہ دریں صورت ہردو حرکت مختلف است پس ثقل لازم نیاید ونیز اگر تائے ثانی را حذف کنند التباس واقع شود درمیان تَفْعِیْل وتَفَعُّل واگر تاء اول حذف کنند التباس بہ تَفَعُّلُ معروف لازم آید؛

[2] قال اللہ تعالیٰ تَنَزَّلُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوْحُ؛

[3] قال اللہ تعالیٰ تَظٰهَرُوْنَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ؛

[4] زیراکہ حروف دوازدہ گانہ وتا باہم قریب المخرج اند وقتیکہ دو حروف متقارب المخرج ہم آیند ادغام آنہا جائز باشد بخلاف حروف متحد المخارج کہ ادغام دراں واجب ست؛

[5] دفع دخل ست کہ مصنفؒ در سابق مزید فیہ ثلاثی غیر ملحق را در دوازدہ باب حصر فرمودہ باوجودیکہ اِطَّهَّرَ و اِثَّاقَلَ نیز از ابواب غیر ملحق اند پس از تقریر مصنفؒ متحقق شد کہ ہردو باب مذکور را باب جداگانہ قرار دادن خطاست وما قال المصنف فہو الحق شرح فصول اکبری؛

[6] اِطَّهَّرَ و اِثَّاقَلَ دراصل تَطَهَّرَ وتَثَاقَلَ بود طا وثا بجائے فا بعد تائے تفعل وتفاعل واقع شدند تارا بطا وثا بدل کردہ ادغام نمودند وہمزہ وصل مکسور دراول در آوردند تا ابتدا بحرف ساکن لازم نیاید اِطَّهَّرَ و اِثَّاقَلَ شد قولہ تعالیٰ فَاطَّهَّرُوْا ودر آیہ دیگر فَادّٰرَءْتُمْ فِيْهَا ازیں باب ست؛

[7] سیبویہ گفتہ کہ تا در بَعْثَرَةٌ و دَحْرَجَةٌ عوض الف است کہ قبل آخر در اکثر مصادر غیر ثلاثی مجرد می آید ووزن فِعْلَالٌ مطرد ست بہ نسبت فَعْلَلَةٌ و فِعْلَالٌ مسموع است در ملحق بدحرج چوں جِيْقَالٌ باز ماندن از جماع بسبب سستی ودر مضاعف فتح در فعلال جائزست چوں زَلْزَال و خَلْخَال بقصد تخفیف وثقل تضعیف ومصدر این باب بر وزن فِعْلَال و اِفْعِلَّال نیز آید فَعْلَلٰی بفتح فا وسکون عین وفتح لام اول وثانی والف مقصورہ چوں قَهْقَرٰی بازگشتن و فُعْلُلَاء بضم فا ولام اول وسکون عین وفتح لام ثانی والف ممدودہ چوں قُرْفُصَاء وقصر نیز آمدہ چو قُرْفُصٰی قدم بقدم آمدن وزانو بزانو شدن این باب برائے معانی کثیر آید کہ احاطہ آں مشکل ست ازآن جملہ ابتدا مانند دَحْرَجَ آواز کرد خروس وقصر چوں بَسْمَلَ بسم اللہ گفت وبجز صحیح دریں باب منقول نشدہ ومضاعف ومہموز نیز می آید بر سبیل قلت صحیح چوں

(بقیہ برصفحہ ۲۹)

بَعْثَرَ يُبَعْثِرُ بَعْثَرَةً فَهُوَ مُبَعْثِرٌ وَ بُعْثِرَ يُبَعْثَرُ بَعْثَرَةً فَهُوَ مُبَعْثَرٌ الامر منه بَعْثِرْ والنهی عنه لَا تُبَعْثِرْ الظرف منه مُبَعْثَرٌ ○ علامت این باب بودن چار حرف اصلی در ماضی است وبس علامت مضارع درین باب هم در معروف مضموم میباشد ○ احتراز از فعل جلبب وغیره؛ **قاعده کلیه** در حرکت علامت مضارع اینست که اگر در ماضی چهار حرف باشد همه اصلی یا بعضے اصلی و بعضے زائد علامت مضارع آن در معروف هم مضموم[1] باشد چون يُكْرِمُ يُصَرِّفُ يُقَاتِلُ يُبَعْثِرُ والا[2] مفتوح چون يَنْصُرُ يَجْتَنِبُ يَتَقَابَلُ ○ رباعی مزید فیه یا بے همزهٔ وصل باشد و آن را یک باب ست تَفَعْلُلٌ[3] علامت آن زیادت تاست قبل چار حرف اصلی[4] چون اَلتَّسَرْبُلُ پیراهن پوشیدن ○ **تصریفه** تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلًا فَهُوَ مُتَسَرْبِلٌ الامر منه تَسَرْبَلْ والنهی عنه لَا تَتَسَرْبَلْ الظرف منه مُتَسَرْبَلٌ ویا با همزهٔ وصل آن را دو باب ست ○ **اوّل اِفْعِلَّالٌ**[5] علامتش تشدید لام دوم است و زیادت آن یک لام ست بر چار حرف اصلی و همزهٔ وصل در ماضی وامر چون اَلْاِقْشِعْرَارُ مو بر تن خواستن ○ **تصریفه** اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ[6] اِقْشِعْرَارًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌّ الامر منه اِقْشَعِرَّ اِقْشَعِرِّ اِقْشَعْرِرْ والنهی عنه لَا تَقْشَعِرَّ لَا تَقْشَعِرِّ لَا تَقْشَعْرِرْ الظرف منه مُقْشَعَرٌّ ○ اِقْشَعَرَّ در اصل

(بقیه از صفحه ۲۸) بَعْثَرَ و مضاعف چون زَحْزَحَ و مهموز چون اَوْنَقَ **سوال** حَوْقَلَ پرشد و اَبْهَوَرَ غلطانید بر وزن فَعْلَلَ ست حالانکه صحیح نیست **جواب** این کلمات ملحق برباعی اند بزیادت حروف علت واو درین کلمات برائے الحاق است نه بمقابل حروف اصول و این باب لازمی و متعدی هردو آید؛

[1] **سوال** علامت مضارع را درین ابواب چرا مضموم گردانیدند **جواب** این ابواب قلیل الاستعمال اند و ثلاثی کثیر الاستعمال و فتحه خفیف است و ضمه ثقیل و کثرت استعمال خفت می خواست لهذا فتحه برائے کثیر الاستعمال و ضمه برائے قلیل الاستعمال مقرر کردند برائے اعتدال ---- بدانکه اکثر اهل عرب غیر حجازیین در مضارع که ماضی آن مکسور العین یا با همزهٔ وصل باشد حروف اتین غیر یا را مکسور خوانند تا دلیل باشد بر کسر عین و کسر اول ماضی چون اَنَا اِعْلَمُ و اَنْتَ تِعْلَمُ و اِسْتَنْصِرُ و يِسْتَنْصِرُ و همچنین در ابوابیکه اول آن تا رزائد است کسره مذکور جائز میدارند بنا بر مشابهت آن بانفعال در صفت مطاوعت زیراکه اغلب این ابواب برائے مطاوعت می آید **سوال** حروف مضارع را در ابوابیکه ماضی آن مضموم العین ست چرا مضموم نگردانیدند **جواب** ضمه اثقل حرکات است و اجتماع دو ضمه موجب مزید استثقال ست **سوال** فا و عین را چرا کسره تجویز نکردند **جواب** سکون فا در مضارع اصل ست و عدم تجویز کسر عین بجهت آنکه تا در مضارع مفتوح و مکسور العین التباس واقع نشود؛

[2] یعنی اگر در ماضی آن اقل از چار حرف یا اکثر ازان باشد؛

[3] این باب اکثر برائے مطاوعت فَعْلَلَ آید چون دَحْرَجْتُهٗ فَتَدَحْرَجَ انداختم او را پس انداخته شد؛

[4] قید اصلی احتراز است از تَفَعُّلٌ که عین دران مکرر ست؛

[5] حکم این باب در باب لزوم و دیگر خواص بعینه مثل اِحْمَرَّ است و مصدر این باب بر وزن فُعَلِّيْلَةٌ بضم فا و فتح عین و سکون لام اول و کسر لام ثانی نیز آمده و برسبیل قلت چون قُشَعْرِيْرَةٌ و طُمَأْنِيْنَةٌ بمعنی اطمینان؛

[6] قال الله تعالی تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُوْدُ الَّذِيْنَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ موی خیز میشود از شنیدن آن پوست آنانکه می ترسند از پروردگار خود؛ فتح الرحمن اِقْشَعَرَّ در اصل اِقْشَعْرَرَ بود حرکت لام اول نقل کرده به عین داده لام را در لام ادغام کردند اقشعر شد علی هذا القیاس در دیگر صیغ؛

اِقْشَعْرَرَ بود و یَقْشَعِرُّ یَقْشَعْرِرُ و ہمچنیں دیگر صیغہا بنہجیکہ در صیغ اِحْمَرَّ یَحْمَرُّ ادغام کردند ہمچنیں در صیغ ایں باب ہم کردند مگر دریں باب ماقبل اول متجانسین ساکن بود لہذا حرکتش بماقبل دادہ ادغام کردند ○

باب دوم اِفْعِنْلَالٌ[۱] علامتش زیادت نون ست بعد عین و ہمزۂ وصل در ماضی وامر چوں اَلْاِبْرِنْشَاقُ سخت شاد شدن ○ **تصریفہ** اِبْرَنْشَقَ یَبْرَنْشِقُ اِبْرِنْشَاقًا فَهُوَ مُبْرَنْشِقٌ الامر منہ اِبْرَنْشِقْ والنہی عنہ لَاتَبْرَنْشِقْ الظرف منہ مُبْرَنْشَقٌ ○

بیان ابواب ثلاثی مزید ملحق برباعی ○

فصل چہارم در ثلاثی مزید فیہ ملحق برباعی ثلاثی مزید ملحق یا ملحق برباعی مجرد باشد یا ملحق برباعی مزید اول را ہفت باب ست ○ ① فَعْلَلَةٌ زیادت آن تکرار لام ست چوں اَلْجَلْبَبَةُ[۲] چادر پوشانیدن ○ **تصریفہ** جَلْبَبَ یُجَلْبِبُ الخ ○ ② فَعْوَلَةٌ زیادت آں واو ست بعد عین چوں اَلسَّرْوَلَةُ شلوار پوشانیدن ○ **تصریفہ** سَرْوَلَ یُسَرْوِلُ الخ ○ ③ فَیْعَلَةٌ زیادت یا بعد فا چوں اَلصَّیْطَرَةُ[۴] برگماشتہ شدن ○ صَیْطَرَ یُصَیْطِرُ الخ ○ ④ فَعْیَلَةٌ بزیادت یا بعد عین چوں اَلشَّرْیَفَةُ افزونی برگہائے کشت بریدن ○ **تصریفہ** شَرْیَفَ یُشَرْیِفُ الخ ○ ⑤ فَوْعَلَةٌ بزیادت واو بعد فا چوں اَلْجَوْرَبَةُ پاتابہ پوشانیدن ○ **تصریفہ** جَوْرَبَ یُجَوْرِبُ الخ ○

---

[۱] وایں باب اکثر لازم می آید و متعدی نیز آید برسبیل ندرت چوں قول شاعر اِنِّیْ اَرَی النُّعَاسَ یَغْرَنْدِنِیْ ٭ اَطْرُدُهٗ عَنِّیْ وَیَغْرَنْدِنِیْ ترجمہ بدرستیکہ می بینم خواب را کہ غلبہ میکند برمن ٭ دفع میکنم اورا از خود و غلبہ میکند برمن وایں ہر دو باب لازم ست بدانکہ گاہے الحاق کردہ مے شود کلمہ بکلمہ دیگر بعدہ حرفیکہ براصل ملحق بہ زیادہ کردہ می شود بر ملحق نیز اضافہ نمودہ می شود چنانچہ شَیْطَنَ و سَلْقَی کہ ملحق بَدَحْرَجَ ست بعد آن تا و نون و ہمزہ کہ در دَحْرَجَ زیادہ کردہ اند بر ملحق بہ آں نیز زیادہ کردند چوں تَشَیْطَنَ اِسْلَنْقَی ملحق تَدَحْرَجَ و اِحْرَنْجَمَ وایں قسم را ملحق برباعی مزید خوانند ٭

[۲] مجرد آن جَلَبَ بای موحدہ برائے الحاق مکرر گردانیدند و در زیادت ایں اختلاف است نزد بعضے ..... دلائل ہر یکے بجائے خود در رسائل مذکور وایں باب در قرآن مجید نیامدہ ٭

۳ اول زائد ست و نزد بعضے ثانی و ۴

[۳] **سوال** مصنفؒ سابق در ابواب ثلاثی مزید فیہ لفظ علامت استعمال فرمودہ و دریں ابواب لفظ زیادت چرا ایراد نمودہ **جواب** تا تنبیہ باشد براینکہ اطلاق علامت بر حرفے می آید کہ زیادت آں برائے حصول معانی مقصود باشد و در الحاق ایں معنی مفقود ست زیراکہ در ملحق صرف ترکیب وزن مطلوب ست وبس ٭

[۴] از جملہ ملحقات غیر ایں باب در قرآن مجید نیامدہ قال اللہ تعالیٰ لَسْتَ عَلَیْهِمْ بِمُصَیْطِرٍ نیستی برایشان گماشتہ شدہ صُوْطِرَ ماضی مجہول ایں باب در اصل صُیْطِرَ بودہ یا از جہت ضمہ ماقبل خود واو گشت صُوْطِرَ شد ٭

(٦) فَعنلَةٌ بزیادت نون بعد عین چون اَلْقَلَنسَۃُ کلاہ پوشانیدن ⬭ تصریفہ قَلْنَسَ یُقَلْنِسُ الخ ⬭ (٧) فَعْلَاۃٌ بزیادت یا بعد لام چون اَلْقَلْسَاۃُ کلاہ پوشانیدن ⬭ تصریفہ قَلْسٰی یُقَلْسِیْ قَلْسَاۃً فَھُوَ مُقَلْسٍ وقُلْسِیَ یُقَلْسٰی قَلْسَاۃً فَھُوَ مُقَلْسًی الامرمنه قَلْسِ والنهی عنه لَاتُقَلْسِ الظرف منه مُقَلْسًی ⬭ اصل قَلْسٰی قَلْسَیَ بود یا متحرک ما قبل مفتوح یا را الف کردند وہمچنین قَلْسَاۃٌ مصدر کہ قَلْسَیَۃٌ بود وہمچنین یُقَلْسٰی مضارع مجہول کہ اصل آن یُقَلْسَیُ بود ودر مُقَلْسًی مفعول کہ اصل آن مُقَلْسَیٌ بود لیکن دران الف بسبب اجتماع ساکنین با تنوین بیفتاد[1] یُقَلْسِیْ مضارع معروف کہ اصل آن یُقَلْسِیُ بود یا را ساکن کردند وہمچنین مُقَلْسٍ اسم فاعل کہ اصل آن مُقَلْسِیٌ بود لیکن یائے آن بعد سکون بسبب اجتماع ساکنین با تنوین بیفتاد ⬭ وملحق[2] برباعی مزید یا ملحق بتَفَعْلُلٌ ست یا ملحق بافعنلال یا ملحق بافْعِلَّال

اول را[3] ہشت باب ست (١) تَفَعْلُلٌ بزیادت تا[4] قبل فا وتکرار لام چون تَجَلْبُبٌ چادر پوشیدن (٢) تَفَعْوُلٌ بزیادت تا قبل فا وواو میان عین ولام چون تَسَرْوُلٌ شلوار پوشیدن (٣) تَفَیْعُلٌ بزیادت تا قبل فا ویا بعد فا چون تَشَیْطُنٌ شیطان شدن (٤) تَفَوْعُلٌ بزیادت تا قبل فا وواو بعد فا چون تَجَوْرُبٌ پائتابہ پوشیدن (٥) تَفَعْنُلٌ بزیادت تا قبل فا ونون بعد عین چون تَقَلْنُسٌ کلاہ پوشیدن (٦)

---

[1] یعنی اولا یا الف گشت بعدہ اجتماع ساکنین شد درمیان یا ونون تنوین یا بیفتاد مُقَلْسٍ شد۔

[2] یعنی ملحق برباعی مزید سہ قسم ست اول ملحق بہ تَفَعْلَلَ یعنی تَسَرْبَلَ دوم ملحق باِفْعِنْلَال یعنی اِبْرِنْشَاق سوم ملحق باِفْعِلَّال یعنی اِقْشِعْرَار سوال سابق اِقْشِعْرَار از ابرنشاق مقدم ذکر فرمودہ دریں جا ملحق اِقْشِعْرَار را چرا موخر گردانید جواب بنابر تنبیہ بریں معنی کہ مثل اِقْعِنْسَاسٌ واِسْلِنْقَاء مطرد ست ومثل اِکْوَہَدَّ ملحق اِقْشِعْرَار شاذ وغریب۔ مولانا مولوی محمد علی عم فیضہ

[3] یعنی ملحق بتَفَعْلَلَ یعنی تَسَرْبَلَ ہشت باب ست وازیں باب ہشتگانہ کدام در قرآن مجید نیامدہ۔

[4] بدانکہ زیادت تا دریں ابواب نزد اکثر برائے الحاق نیست، بلکہ برائے معنی مطاوعت است چنانکہ در تَدَحْرُجٌ بود ومطاوعت در اصطلاح اہل تصریف عبارت ست ازانکہ فعلی را بعد فعلی ذکر نمایند برائے اظہار آنکہ مفعول اثر فاعل قبول کردہ است چون دَحْرَجْتُہٗ فَتَدَحْرَجَ گردانیدم او را پس بگردید۔ مصنف تصاریف این ابواب را ذکر نفرمودہ بنابر آنکہ تصریف این ابواب بعینہ مثل ملحقات رباعی مجرد ست بادنی تفاوت زیرا کہ تجلبب مثل جَلْبَبَ وتَسَرْوَلَ مثل سَرْوَلَ وتَشَیْطَنَ مثل شَیْطَنَ وتَجَوْرَبَ مثل جَوْرَبَ وتَقَلْنَسَ مثل قَلْنَسَ وتَقَلْسٰی مثل قَلْسٰی ست بزیادت تا دراول وباب تَمَسْکَنَ وتَعَفْرَتَ ہردو از قبیل شاذ وغریب اند پس تصریف این ابواب را بر تصریف سابق ملحوظ باید داشت۔

تَمَفْعُلٌ بزیادت تا و میم قبل فا چوں تَمَسْکُنٌ[1] مسکین شدن ⑦ تَفَعْلُتٌ بزیادت تا قبل فا و تائے دیگر بعد لام چوں تَعَفْرُتٌ خبیث شدن ⑧ تَفَعْلِیٌ بزیادت تا قبل فا و یا بعد لام چوں تَقَلْسِیٌ کلاہ پوشیدن ○ صرف صغیر ایں ابواب را بر وزن صرف صغیر تَسَرْبُلٌ باید گردانید و در باب آخر یعنی تَقَلْسِی تعلیلات بقیاس قَلْسٰی یُقَلْسِیْ باید کرد و در مصدرش[2] ضمۂ لام اول را بکسرہ بدل کردہ اعلال مُقَلْسٍ کردہ اند ○ ملحق باِفْعِنْلَال را دو باب است ○ ① اِفْعِنْلَالٌ بزیادت لام دوم و نون بعد عین و ہمزۂ وصل چوں اِقْعِنْسَاسٌ[3] سینہ و گردن بر آوردہ خرامیدن ○ ② اِفْعِنْلَاءٌ بزیادت یا بعد لام و نون بعد عین و ہمزۂ وصل چوں اِسْلِنْقَاءٌ بر قفا خفتن ○ اِسْلَنْقٰی یَسْلَنْقِیْ اِسْلِنْقَاءً فَهُوَ مُسْلَنْقٍ الامر منہ اِسْلَنْقِ والنہی عنہ لَا تَسْلَنْقِ الظرف منہ مُسْلَنْقًى ○ در مصدر ایں باب کہ اصلش اِسْلِنْقَایٌ بود یا بسبب وقوع آں در طرف بعد الف ہمزہ شد و در دیگر صیغ تعلیل بقیاس باب قَلْسٰی باید کرد ○ ملحق باِفْعِلَّال را یک باب ست ○ اِفْوِعْلَالٌ[4] بزیادت واو بعد فا و تکرار لام چوں اِکْوِهْدَادٌ کوشش کردن ○ اِکْوَهَدَّ یَکْوَهِدُّ اِکْوِهْدَادًا فَهُوَ مُکْوَهِدٌّ الامر منہ اِکْوَهِدَّ اِکْوَهِدِّ اِکْوَهْدِدْ والنہی عنہ لَا تَکْوَهِدَّ لَا تَکْوَهِدِّ لَا تَکْوَهْدِدْ ○ در جمیع صیغ ایں باب ادغام ست تعلیل بوضع صیغ اقشعر بر زبان باید آورد ○

---

[1] درباب تَمَسْکَنَ و تَعَفْرَتَ اختلاف ست بعضے گویند کہ ملحق ست زیراکہ درو دو حرف زائد ست در تَمَسْکَنَ تا و میم زائد و در تَعَفْرَتَ تا اول و تا آخر و بعضے گویند کہ ملحق نیست بلکہ میم در تَمَسْکَنَ و تا آخر در تَعَفْرَتَ اصلی ست زیراکہ الحاق در اول کلمہ نمی شود و ایں دعوی نزد مصنف ضعیف ست چنانکہ ذکر خواہد یافت و صاحب فصول اکبری نگاشتہ کہ ایں باب نادر ست و نادر مثل معدوم و نادر آنرا گویند کہ فصیح نباشد اگرچہ خلاف قیاس نبود و استعمال آں کمتر آید و شاذ آنرا گویند کہ مخالف قیاس باشد اگرچہ موافق استعمالِ فصحا باشد و غریب آنرا گویند کہ فصیح نباشد و در استعمال کم آید و ہر دو قسم اول مقبول است و ثالث مردود۔

[2] تقلس در اصل تَقَلْسُیٌ بہ تنوین بود و ضمہ لام را بکسرہ نقل کردہ بنا بر موافقت یا بعدہ ضمہ بر یا دشوار داشتہ ساکن کردند تقلس شد۔

[3] بدانکہ بعضے درباب اِقْعِنْسَاس و اِسْلِنْقَار گفتہ اند کہ ہمزہ و نون برائے الحاق نیست بلکہ احد سینین در اِقْعِنْسَاس و الف در اِسْلِنْقَار برائے الحاق است زیراکہ الف و ہمزہ و نون زائد در ملحق بہ آں یعنی باحرنجام نیز موجود ست و شرط در زیادت الحاق آنست کہ زیادت در مقابلہ فا و عین و لام باشد و شیخ رضی گفتہ کہ جملہ زوائد اِقْعِنْسَاس و اِسْلِنْقَار برائے الحاق است و ضرور نیست کہ ہمہ زیادات الحاق بمقابلہ فا و عین و لام آید زیراکہ در ملحق بہ مزید فیہ بعینہ آوردن حروف زائدہ ملحق بہ در ملحق لازم ست و ہمزہ و نون در اِقْعِنْسَاس و اِسْلِنْقَار ازاں قبیل ست و مصنفؒ نیز مذہب ثانی را اختیار فرمودہ۔ مولانا محمد علی عم فیضہ۔

[4] صاحب فصول اکبری نوشتہ کہ ایں باب ہم از قبیل نوادر ست و نظیر آں کمتر وارد گردیدہ

دربیان حقیقت الحاق وتحقیق ملحقیت تمسکن واخواتش ○

فائدہ درکتب مطولۂ صرف ملحقات[1] دیگر بسیار ہم برباعی مجرد وہم برباعی مزیدفیہ شمردہ اند دریں رسالہ برمشہورات اکتفا کردیم ○ درباب تمفعل خلجان کردہ اند کہ زیادت الحاق قبل فا نمی آید جز تا کہ بضرورت ادائے معنی مطاوعت قبل فا می آید پس میم برائے الحاق نمی تواند شد بہمین جہت صاحب منشعب گفتہ کہ این باب شاذ از قبیل غلط است میم[2] را اصلی گمان کردہ تا بران آوردند ومولانا عبد العلی صاحب دررسالہ ہدایۃ الصرف تمفعل را از ملحقات برآوردہ داخل رباعی مزیدفیہ کردہ اند وتحقیق اینست کہ ملحق ست واین تقیید کہ زیادت الحاق قبل فا نیاید بیجاست صاحب فصول اکبری اکثر صیغ را کہ دراں زیادت قبل فاست مثل نرجس[3] وغیرہ از ملحقات شمردہ مناط الحاق برین ست کہ مزیدفیہ بسبب زیادت بروزن رباعی گردد ومعنی جدید از قبیل خواص علاوہ معانی ملحق بہ پیدا نکند ○ ہرگاہ این مناط یافتہ شد در ملحق بودن تَمَسْكَنَ شبہ نیست وچون مِسْكِيْنٌ بروزن مِفْعِيْلٌ است نہ فِعْلِيْلٌ وقاعدۂ معینہ محققان صرف کہ برائے زیادت حرف مناسبت مزیدفیہ با مادہ بدلالتے از دلالات[4] ثلثہ یعنی مطابقی وتضمنی والتزامی کافی ست مقتضی زیادت میم ست در تَمَسْكَنَ ومِسْكِيْنٌ پس عدِ مولانا عبد العلی رحمۃ اللہ علیہ آنرا از باب تَسَرْبَلَ باصالت میم صحیح نیست ○ فائدہ صاحب

---

[1] ازآں جملہ آنکہ در رضی مذکورست فَعْأَلَ بزیادت ہمزہ درمیان عین ولام چوں بَرْأَلَ الدِّيْكُ بازکرد خروس پرہائے خودرا وفَنْعَلَ بزیادت نون درمیان فا وعین وقَنْفَعَ الرَّجُلُ چسپید مرد بزمین وفَعْلَنَ بزیادت نون درآخر وفَمْعَلَ بزیادت میم درمیان فا وعین وفَعْلَمَ بزیادت میم درآخر وملحق برباعی مزید چوں تَفَعْلَنَ وافْعَنْلَلَ ہمہ ابواب مذکور از قبیل غریب ونادراند۔

[2] یعنی بعضے گمان کردہ اند کہ میم در تَمَسْكَنَ وتَمَدْرَعَ ومثل آں فاکلمہ ست مانند قاف قِنْدِيْلٌ ودال دِرْہَمٌ بنابرایں ظن تا را بران زیادہ کردہ بہ باب تَفَعْلَلَ منسوب نمودند مذہب سیبویہ نیز ہمین ست وظن او آنست کہ وزن تَمَفْعَلَ در کلام نیامدہ پس برحسب ظن سیبویہ تَمَسْكَنَ بروزن تَفَعْلَلَ در مِسْكِيْنٌ ومِنْدِيْلٌ بروزن فِعْلِيْلٌ است ومیم دریں امثلہ اصلی است نہ برائے الحاق واستدلال آوردہ بقولہ علیہ السلام اَخْشَوْشِنُوْا واستَعِدُّوْا یعنی مشابہت پیدا کنید بمعد بن عدنان کہ یکے از اجداد آنحضرت ست صلی اللہ علیہ وسلم وبقیاس سیبویہ معد بروزن فعل بتشدید لام ست ونزد جمہور بروزن مَفْعَلٌ واکثر محققین دریں باب از سیبویہ خلاف کردہ گفتہ اند کہ ظن سیبویہ در عدم مجیٔ تَمَفْعَلَ غلط ست زیرا کہ تَمَسْكَنَ وتَمَدْرَعَ وتَمَنْدَلَ وتَمَغْفَرَ بلاخلاف در کلام عرب وارد است۔ رضی

[3] نَرْجَسَ در دواگل نرگس انداخت وسوائے آں بزیادت قبل فا در اصول اکبری مذکورست تَرْقَلَ بنا بروزن تَفْعَلَ بناز خرامید وہَلْقَمَ بروزن ہَفْعَلَ لقمہ کلاں خورد ومَرْحَبَ بروزن مَفْعَلَ مرحبا گفت از مصنف بدانکہ از علامات زیادتی حروف یکے عدم نظیر ست وعدم نظیر عبارت است از خروج کلمہ از جمیع اوزان عرب یعنی بر تقدیر اصالت آں حرف لازم آید کہ آں کلمہ را وزنے کہ آں وزن در لغت عرب نباشد از آن قبیل است نرجس کہ معرب نرگس است زیرا کہ بر تقدیر اصالت نون وزیادتی در ہر دو صورت خروج آں از اوزان عرب لازم می آید زیرا کہ وزن فَعْلِلَ بکسر لام اول وتَفْعِلَ بکسر عین ہر دو در کلام عرب نیامدہ است لیکن چونکہ کثرت مزیدفیہ وملحقات در کلام عرب بیشتر ست بنابرآں دریں احتمال نیز حکم زیادتی نون دادہ بروزن تَفْعَلَ گردانیدند شرح فصول اکبری۔

[4] دلالت لفظ بر تمام معنی مطابقی باشد چوں دلالت انسان بر حیوان ناطق وبر جزء معنی تضمنی چوں دلالتش بر صرف حیوان یا ناطق وبر لازم معنی التزامی چوں دلالتش بر کتابت مسکین بمعنی فقیر وبے مایہ است وبر معنی سکون کہ مادۂ آنست بدلالت التزامی دلالت دارد چہ مسکین مثل غنی طاقت حرکت وجنبش ندارد کہ ہر جا خواہد در ہر وقت برود پس مناسبت در مسکین در سکون باعتبار دلالت التزامی موجود ست بلکہ در قاموس (بقیہ برصفحہ ۳۴)

شافیہ تَفَعُّلْ و تَفَاعُلْ را از ملحقات شمردہ جمیع محققین تخطیۂ او نمودہ اند بہمیں جہت کہ ہر چند تَفَعُّلْ و تَفَاعُلْ بروزن رباعی گردیدہ لیکن دریں ہر دو باب خواص و[1] معانی زائدست نسبت بہ ملحق بہ پس مناط الحاق یافتہ نمی شود ○ **فائدہ** حضرت استاذی مولوی سید محمد صاحب بریلوی غُفِرَ لَہٗ برائے ضبط حرکات مصادر غیر ثلاثی مجرد **قاعدہ** تقریر فرمودہ اند افادۃً نوشتہ می شود ○ **قاعدہ** ہر مصدر غیر ثلاثی مجرد کہ در آخرش تا باشد و فا مفتوح بود ما بعد ساکن اولش مفتوح باشد چوں مُفَاعَلَۃٌ و فَعْلَلَۃٌ و ملحقات[2] آں ○ و ہر مصدر مذکور کہ تا قبل فائے آں باشد و فا مفتوح بود ما بعد ساکن اولش مضموم باشد چوں تَقَابُلٌ و تَقَبُّلٌ و تَسَرْبُلٌ[3] و ملحقات آں ○ و اگر فا ساکن بود ما بعد آں مکسور باشد چوں تَصْرِیْفٌ ○ و ہر مصدر کہ ہمزۂ وصل در ابتدا داشتہ باشد ما بعد ساکن اولش مکسور باشد چوں اِجْتِنَابٌ و اِسْتِنْصَارٌ و غیر آں جز اِفَّعُّلْ و[4] اِفَّاعُلْ کہ از فروغ تَفَعُّلْ و تَفَاعُلْ اند اصلی از ابواب ہمزۂ وصل نیستند ○ ہر مصدر کہ ہمزۂ قطعی اولش باشد ما بعد ساکن اولش مفتوح بود چوں اِفعال دریں قاعدہ وجہ[5] ضبط حرکت ما بعد ساکن اول بالخصوص اینست کہ خطا در تلفظ ہمیں حرف بیشتر از مردم واقع می شود اکثر مُنَاسَبَتْ و دیگر مصادر مُفَاعَلَتْ را بکسر عین و اِجْتِنَاب را بفتح تا بر زبان می آرند ○ **قاعدہ** برائے ضبط حرکت عین مضارع معلوم در ابواب غیر ثلاثی مجرد ○ اگر در ماضی تا قبل فا باشد عین مضارع مفتوح خواہد بود و الا

(بقیہ از صفحہ ۳۳) نوشتہ است کہ سَکَنَ و تَسَکَّنَ و تَمَسْکَنَ صَارَ مِسْکِیْنًا پس در تَمَسْکَنَ و مادۂ اش مناسبت باعتبار دلالت مطابقی یافتہ می شود۔ مصنف رح

[1] و دیگر آں کہ مثلاً اگر الف تفاعل برائے الحاق بود دریں صورت الف مذکور در مصدر و اسم فاعل و مفعول خواہد آمد دریں صورت قول او کہ الف در وسط اسم برائے الحاق نمی آید صحیح نخواہد بود۔

[2] چوں جَلْبَبَۃٌ و سَرْوَلَۃٌ و صَیْطَرَۃٌ و شَرْیَفَۃٌ و جَوْرَبَۃٌ و قَلْنَسَۃٌ و قَلْسَاۃٌ **سوال** تَعَفْرُتٌ کہ در آخرش تا ست بنا بر ضابطہ مذکور می باید کہ ما بعد ساکن اولش مفتوح بود حالانکہ مفتوح نیست **جواب** ضابطہ مذکور برائے مصادریست کہ تا زائد در آخر آں باشد تا کہ در آخر تعفرۃ ست دراں اختلاف ست نزد بعضے اصلی ست و نزد بعضے زائدہ و تائے اول برائے الحاق ست بنا برایں اختلاف مصنف رح آنرا در قسم ثانی داخل فرمودہ۔

[3] چوں تَشَیْطُنٌ و تَجَوْرُبٌ و تَمَسْکُنٌ و تَعَفْرُتٌ و تَقَلْسِیٌ اصل آں تَقَلْسُیٌ بضم لام بود ضمہ را بکسرہ بدل کردند چنانکہ سابق گذشت۔

[4] جواب سوال مقدر کہ در اِفَّعُّلْ و اِفَّاعُلْ ہمزہ در ابتدا موجود با آنکہ ما بعد ساکن اولش مکسور نیست۔

[5] دفع مظنہ است کہ بالخصوص وجہ ضبط حرکت ما بعد ساکن اول چیست با وجود عدم تعرض حرکات دیگر حروف مثل فا و عین و لام۔ مولٰنا محمد علی کانپوری عم فیضہ

مکسور و در رباعی و ملحقات کل آں لام اول و ہر حرفیکہ بجائے آں باشد حکم عین[1] دارد ○ پس در تَفَاعُلُ و تَفَعُّلُ و تَفَعْلُلُ و در ملحقاتش ما قبل آخر در مضارع معلوم مفتوح باشد (چنانکہ یَتَعَثَّرُ و یَتَجَلْبَبُ) و در جملہ ابواب دیگر مکسور[2] ○

باب سوم در صرف مہموز و معتل و مضاعف مشتمل برسہ فصل

چوں از سرد ابواب فارغ شدیم حالا بقواعد تخفیف و اعلال و ادغام می پردازیم تغییر ہمزہ را تخفیف[3] گویند ○ و تغییر حرف علت را اعلال[4] ○ و در آوردن یک حرف را در دیگرے و مشدد نمودن را ادغام ○

فصل اوّل در مہموز مشتمل بر دو قسم ○

قسم اوّل در قواعد تخفیف ہمزہ ○

قاعدہ ہمزہ منفردہ ساکنہ وفقِ حرکت ما قبل خود شود جوازاً یعنی بعد فتحہ الف و بعد ضمہ واو و بعد کسرہ یا چوں رَاسٌ و ذِیبٌ و بُوسٌ ○ **قاعدہ** ہمزہ ساکنہ بعد ہمزہ[5] متحرکہ وجوباً وفقِ حرکت ما قبل شود چوں آمَنَ و اُومِنَ و اِیمَانًا ○ **قاعدہ** ہمزۂ منفردہ مفتوحہ[6] بعد ضمہ واو شود بعد کسرہ یا جوازاً چوں جُوَنٌ و مِیَرٌ ○ **قاعدہ** در دو ہمزہ متحرکہ اگر یکے ہم مکسور باشد ثانی یا شود وجوباً چوں جَاءٍ[7] و اَیِمَّۃٌ[8] ورنہ واو چوں اَوَادِمُ و اُوَمِّلُ[9] صرفیاں ایں قاعدہ را در صورت کسرہ ہم وجوبی گفتہ اند مگر ایں

سخت حاجتمند شدن ۔ آیندہ ۔ جمع امام بمعنی پیشوا ۔ جمع آدم ابوالبشر علیہ السلام ۔ قاموس و صراح

---

[1] جواب دخل مقدر کہ در تَفَعْلَلَ و ملحقاتش باوجودیکہ ما قبل فا موجود ست عین دراں مفتوح نیست بلکہ ساکن ست ۔ [2] **سوال** ما قبل آخر را در غیر ذوی التاء چرا مکسور گردانیدند **جواب** زیراکہ تغیر مضارع از ماضی اصل ست و تغیر مذکور بچند وجوہ می شود بہ سقوط ہمزۂ وصل چنانکہ در یَکْتَسِبُ و یَسْتَنْصِرُ و بضم حرف اول چنانکہ در یُبَعْثِرُ لہذا برائے موافقت حرف اول حرف آخر را نیز متغیر گردانیدند بخلاف ذوالتاء کہ در مستقبل آں علاوہ زیادت علامت مضارع ہیچ تغیر در اول راہ نیافتہ نظر براں تغیر حرف نیز دراں تجویز نہ نمودند ۔ رضی [3] بدانکہ ہمزہ از اقصائے حلق ست و در اخراج آں صورت کریہ پیدا می شود لہذا ادائے آں بر متلفظ ثقیل است لہذا اکثر اہل حجاز خصوص اہل قریش بہ تخفیف آں محتاج اند چنانکہ از امیر المومنین علی رضی اللہ عنہ منقول ست نَزَلَ الْقُرْآنُ بِلِسَانِ قُرَیْشٍ وَلَیْسُوْا بِاَصْحَابِ ہَمْزٍ وَلَوْلَا اَنَّ جِبْرِیْلَ عَلَیْہِ السَّلَامُ نَزَلَ بِالْہَمْزَۃِ عَلَی النَّبِیِّ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ مَا ہَمَزْنَا ترجمہ اش آنکہ نازل شد قرآن بزبان قریش و ایشاں اصحاب ہمزہ نیستند و اگر نہ آں بودے کہ جبریل نازل شد با ہمزہ بر نبی صلی اللہ علیہ وسلم استعمال ہمزہ نمی کردیم و نزد غیر اہل حجاز ہمزہ مثل سائر حروف صحیح است و تخفیف آں بنظر استحسان ست نہ بطریق احتیاج و تخفیف ہمزہ منحصر ست در ابدال و تسہیل و حذف و قواعد آں در رسالہ ذکر خواہد یافت و شرط در تخفیف ہمزہ آنست کہ در ابتدائے کلام واقع نشود زیراکہ ابدال ہمزہ موقوف ست بر ما قبل خود و ایں معنی در وسط موجود است ۔ رضی [4] اعلال نیز سہ صورت دارد ابدال و اسکان و حذف و اطلاق اعلال بر تغیر ہمزہ نمی آید چنانکہ تغیر حرف علت را تخفیف نخوانند و لفظ قلب مختص ست در ابدال حروف علت و ہمزہ و لفظ ابدال عام است در غیر حروف علت و ہمزہ ۔ [5] در اُومِنُ کہ در اصل اُءْمِنُ بود قانون مذکور موجود است چرا ہمزہ بدل نکردند **جواب** در اُومِنُ اعلال و ابدال معارض شدند و ہر جا کہ اعلال و ابدال معارض شوند اعلال را ترجیح دہند زیراکہ تخفیف در اعلال بیشتر است از ابدال ۔

[6] **سوال** مصنف رح حکم ہمزہ مفتوحہ کہ بعد فتحہ واقع شود دریں مقام ذکر نفرمود برائے آنکہ دریں مثال اختلاف است نزد بعضے دریں صورت روا است ابدال ہمزہ بالف و اولی اثبات ہمزہ است و نیز اکثر قاعدہ تسہیل دراں جاری است چنانکہ در آخر ایں قسم ذکر خواہد یافت ۔ [7] جَاءٍ در اصل جَائِیٌ بودہ یا بعد الف زائد افتاد ہمزہ شد دو ہمزہ بہم آمدند و ہر دو متحرک و ما قبل دوم مکسور دوم را بیا بدل کردند بعدہ ضمہ بر یا دشوار داشتہ ساکن گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان یا و تنوین یا افتاد جَاءٍ شد مثل قَاضٍ و اما نزد خلیل و سیبویہ اصل آں جَائِیٌ بود اولا لام را قلب مکانی کردہ بموضع عین و عین را بموضع لام آوردند جَائِیٌ شد بعدہ ضمہ بر یا دشوار داشتہ ساکن گردانیدند و یا باجتماع ساکنین افتاد جاءٍ شد پس نزد خلیل اجراء ایں مسئلہ دریں مثال نشد ۔ [8] جمع امام در اصل اَءْمِمَۃٌ بود حرکت میم اول نقل کردہ بما قبل دادند میم را در میم ادغام کردند اَئِمَّۃٌ شد بعدہ ہمزہ دوم را بیا بدل کردند زیراکہ ہمزہ خود مکسور ست **سوال** در ائمۃ ادغام را بر اعلال چرا مقدم کردند **جواب** آخر کلمہ بہ نسبت اول اثقل می باشد پس اولا تخفیف اثقل مناسب ست ۔ [9] دفع دخل آنکہ

(بقیہ بر صفحہ ۳۶)

[illegible]

صحیح نیست زیرا کہ در بعضے[۱] قرارت متواترہ لفظ ائمہ بہمزہ دوم آمدہ پس معلوم شد
چنانچہ عاصم و ابن عامر و حمزہ و کسائی و حفص و یعقوب بروایت رُح ہمزہ ثانیہ خواندہ شدہ؛
کہ قاعدہ مذکور جوازی ست ⬭ **قاعدہ** ہمزہ بعد واو و یائے مدہ زائدہ و یائے
تصغیر جنس ماقبل گشتہ دراں ادغام[۲] یابد جوازاً چوں مَقْرُوَّۃٌ[۳] و خَطِیَّۃٌ و اُفَیِّسٌ
بروزن فعیلۃ بمعنی گناہ؛ تصغیر اوس

⬭ **قاعدہ** چوں بعد الف[۴] مفاعل ہمزہ قبل یا واقع شود بیائے مفتوحہ بدل
شود و یا بالف چوں خَطَایَا جمع خطیئۃ خَطَائِیُ[۵] بود بسبب وقوع آں قبل طرف بعد
الف جمع ہمزہ شد پس خَطَائِءُ گردید بعد ازاں ہمزہ ثانیہ بقاعدہ جاءٍ یا شد پس
حسب ایں قاعدہ ہمزہ را یائے مفتوحہ و یا را الف کردند خَطَایَا شد ⬭ **قاعدہ**
ہمزہ متحرک کہ پس حرف ساکن غیر مدہ زائدہ و یاء تصغیر بعد نقل حرکتش بما قبل
ایں قید برائے آنست کہ احتراز شود از مثل خطیئۃ و افیس؛
محذوف شود جوازاً چوں[۶] یَسَلُ و قَدَفْلَحَ و یَرُمِیخَاہ ⬭ **قاعدہ** در یَرَی و یُرِی
بیرمی انداز برادر خود را؛
و جملہ افعال رویت[۷] ایں قاعدہ بطور وجوب مستعمل است نہ در اسمائے مشتقہ
از رویت پس در مَرْاٰی ظرف و مصدر میمی و در مِرْاٰۃ آلہ و در مَرْئِیّ اسم مفعول حرکت
ہمزہ بما قبل دادہ ہمزہ را حذف کردن جائز ست نہ واجب ⬭ **قاعدہ** ہمزہ
بسبب قلت استعمال؛
متحرکہ اگر بعد متحرک باشد دراں بین بین قریب و بین بین بعید ہر دو جائز است
خواندن ہمزہ میان مخرج خود و مخرج حرف علتی کہ وفق حرکتش باشد بین بین قریب ست

ہمزہ وصل کہ ماقبل آں متحرک شود بیفتد بسبب عدم احتیاج؛ [۸] یعنی ہر فعلیکہ از ترکیب ایں مادہ حاصل شود مثل رَاَیْتُ یا اَرَای یا رَاَی یا ہرگاہ وارد شود براں حرف دیگر و رای آں ساکن گردد حذف ہمزہ بعد نقل حرکت واجب ست و وجوب

ایں قاعدہ مبنی است بر کثرت استعمال و گاہے ہمزہ مذکور در حال تحرک ماقبل خود حذف شود بدون نقل حرکت چوں اَرَیْتَ معہ ہمزہ استفہام؛

(بقیہ از صفحہ ۳۵) گفتہ شود کہ در قرآن شریف ہر جا کہ لفظ ائمہ واقع ست بیا نیست و بموجب قاعدہ ابدال ہمزہ دوم بنا بر سبیل وجوب می باید؛ [۱] و بعضے آں قرارت را خلاف قیاس گفتہ اند و ایں پسندیدہ نیست و سکاکی در مثل اَیِمَّۃ بجوازم... ءرا بیا مختص بمثل جاءٍ کہ ہمزہ ثانیہ در طرف باشد نمودہ؛ از مصنفؒ [۲] بدانکہ ہمزہ متحرک کہ ماقبل آں ساکن باشد بر دو قسم است یکے آنکہ ساکن مذکور قابل حرکت باشد چنانکہ حرف صحیح دوم آنکہ قابل حرکت نباشد و آں چہار ست مدہ زائدہ و یائے تصغیر و نون انفعال و الف کہ جمیع اینہا ساکن الاصل اند و قید زائدہ در مدہ برائے آنست کہ اگر مدہ مذکور اصل باشد و سکون آں لازم باشد چوں سُوْءٌ و سِیْءٌ پس ایں چنیں مدات قابل حرکت اند و حرکت بر فا و عین و لام آں غیر ممتنع است و ہمچنیں اگر اجتماع در دو کلمہ باشد چوں اِتَّبِعُوْا اَمْرَہُمْ و اِتَّبِعِیْ اَمْرَہُمْ چراکہ واؤ و یا دریں کلمات کلمہ مستقل اند و تحمل حرکت تواند ساخت؛ [۳] در اصل مَقْرُوْءَۃٌ بود ہمزہ بعد واو زائدہ افتاد ہمزہ را واؤ کردہ واو را در واو ادغام نمودند مقروۃ شد و ہمچنیں خطیۃ در اصل خطیئۃ بود ہمزہ را بیا بدل کردہ در یا ادغام کردند خطیۃ شد؛ [۴] یعنی ہر ہمزہ کہ بعد الف جمع و قبل یا واقع شود بیائے مفتوحہ بدل گردد وجوب ابدال بنظر آنکہ دو ثقیل بہم آمدہ یکے ہمزہ دوم یائے مکسور و متصل طرف کہ موضع تخفیف ست و قلب ہمزہ بیا بجہۃ آنکہ یا اخف است از واو و قریب المخرج است از ہمزہ و شیخ رضی نوشتہ کہ ایں قاعدہ در دو موضع مختلف میشود یکے ہرگاہ در مفرد آں الف و بعد آں ہمزہ باشد چوں مشائیۃ از شارت دریں صورت ہمزہ بحال خود ماند و جمع آں شَوَائِیُ آید دوم آنکہ ہرگاہ در مفرد آں الف در مرتبہ ثالث باشد و بعد آں واو چوں اَدَاوِی دریں صورت ہمزہ مذکور بواو بدل شود نہ بیا برائے مراعات درمیان مفرد و جمع و مصنفؒ بنظر قلت امثال ایں باخراج آں اعتنا نفرمودہ؛ [۵] بدانکہ ہر یا کہ در وزن فَعِیْلَۃ افتد در جمع اقصی بہمزہ بدل شود چنانکہ در باب اعلال خواہد آمد چوں کَبِیْرَۃٌ و کَبَائِرُ و خَطِیَّۃٌ و خَطَائِیُ نزد سیبویہ اصل آں خَطَائِیُ بود و تعلیل آں چنانکہ در متن مذکورست و اما نزد خلیل اصل آں خطاری بیا بعد ہمزہ پس ہمزہ را بموضع یاء یا را بموضع ہمزہ نقل کردند چنانکہ در جاءٍ گذشت خطائیُ شد بعدہ بقاعدہ مذکور یا الف گشت خطایا شد؛ [۶] اصل یَسْاَلُ بود ہمزہ متحرک بعد حرف ساکن حرکت ہمزہ را بما قبل دادند ہمزہ را حذف گردانیدند یَسَلُ شد و ہمچنیں در قَدَفْلَحَ و یَرَمِیْخَاہُ کہ در اصل قَدْ اَفْلَحَ و یَرْمِیْ اَخَاہُ بود اختیار مثال قَدَفْلَحَ و یَرَمِیْخَاہُ اشارت است بدو معنی یکے آنکہ ایں قاعدہ عام ست کہ در یک کلمہ باشد یا در دو کلمہ دوم آنکہ ہمزہ مذکور اصل کلمہ باشد چنانکہ در یَسْئَلُ و یَرْمِیْ اَخَاہُ و خواہ زائد باشد چنانکہ در قَدْ اَفْلَحَ و ہمچنیں ۱۲

ابدال الہمزۃ کردہ وجوب ابدال ۱۲

ومیان مخرج او و مخرج حرف علت وفق حرکت ماقبل بین بین بعید و بین بین را تسہیل ہم گویند مثال سَأَلَ سَئِمَ (ماندہ شد) لَؤُمَ (لئیم شد) در سَأَلَ ہردو بین بین ہمزہ در مخرج خود الف خواندہ خواہد شد چہ خود ہمزہ ہم مفتوح ست وماقبلش ہم مفتوح و در سَئِمَ در بین بین قریب میان مخرج یا و ہمزہ و در بعید میان مخرج الف و ہمزہ و در لَؤُمَ میان مخرج واؤ و ہمزہ بہ بین بین قریب ست و میان مخرج الف و ہمزہ بعید ○ و بعد الف[1] در ہمزہ بین بین قریب جائز است ○ **قاعدہ** ہمزہ استفہام چون بر ہمزہ درآید چون ءَاَنْتُمْ دران جائز است کہ ثانیہ را بحرفیکہ قاعدہ تخفیف مقتضی آن باشد بدل کنند پس در ءَاَنْتُمْ آوَنْتُمْ سازند و جائز است کہ ہمزہ را تسہیل کنند قریب یا بعید و جائز است کہ میان ہمزتین الف[2] متوسط بیارند آاَنْتُمْ گویند ○ **قسم دوم در گردانہائے مہموز** ○ مہموز فا از باب نصر اَلْاَخْذُ گرفتن اَخَذَ يَاْخُذُ اَخْذًا فَهُوَ آخِذٌ واُخِذَ يُؤْخَذُ اَخْذًا فَهُوَ مَاْخُوْذٌ الامر منه خُذْ والنهی عنه لَا تَاْخُذْ الظرف منه مَاْخَذٌ والآلة منه مِيْخَذٌ مِيْخَذَةٌ مِيْخَاذٌ وتثنيتهما مَاْخَذَانِ و مِيْخَذَانِ والجمع منهما مَآخِذُ و مَآخِيْذُ افعل التفضيل منه آخَذُ والمؤنث منه اُخْذٰى و تثنيتهما آخَذَانِ واُخْذَيَانِ و الجمع منهما آخَذُوْنَ وَاَوَاخِذُ واُخَذٌ واُخْذَيَاتٌ ○ امر این باب کہ خُذْ[3] آمدہ برخلاف قیاس است قیاس مقتضی آن بود کہ اُوْخُذْ می آمد با بدل ہمزہ دوم بواو بقاعدہ

---

[1] حاصل آنکہ اگر ہمزہ بعد الف واقع شود بین بین قریب است پس اگر ہمزہ مفتوح است میان الف و ہمزہ خوانند چون قُرَّاءُ واگر مضموم باشد میان ہمزہ و واو چون قائل واگر مکسور باشد میان ہمزہ و یا چون سَائِلٌ **سوال** بین بین را چرا متعین کردند نہ حذف را **جواب** حذف ہمزہ بنقل حرکت ممکن نیست زیراکہ الف قبول حرکت نمی کند **سوال** ادغام چرا ننمودند **جواب** ادغام نیز ممکن نیست چراکہ الف نہ مدغم می شود نہ مدغم فیہ: مولانا مولوی محمد علی رحمہ اللہ

[2] آوردن این الف وقتی ست کہ در اول کلمہ باشد چنانکہ در مثال مشہور ست واگر در وسط کلمہ باشد فلا و آوردن الف مذکور در خط روا نیست زیراکہ اجتماع سہ الف مکروہ است: شرح فصول اکبری

[3] خُذْ در اصل اُؤْخُذْ بود ہمزہ ثانی را حذف کردند برخلاف قیاس بنابر کثرت استعمال زیراکہ حذف ہمزہ اقرب بتخفیف ست از قلب آن واو بعدہ ہمزہ وصل را بیفگندند بسبب عدم احتیاج اما حذف ہمزہ در خُذْ واجب ست وہمچنین در کُلْ قال اللہ تعالیٰ خُذُوْا حِذْرَكُمْ وَكُلُوْا وَاشْرَبُوْا وَلَا تُسْرِفُوْا:

اُؤْمَنَ وہمچنیں امر اَکَلَ یَاْکُلُ ہم کُلْ آمدہ ودر امر اَمَرَ یَاْمُرُ حذف ہمزتین وابقای ہردو ہم جائزست[1] مُرْ و اُؤْمُرْ ہردو آمدہ در صیغ[2] مضارع معلوم ایں باب غیر واحد متکلم قاعدۂ رَاْسٌ جاری ست ودر مفعول وظرف[3] ہم ودر آلہ قاعدہ بِئْرٌ[4] ودر مضارع مجہول غیر واحد متکلم قاعدۂ بُؤْسٌ[5] ودر واحد متکلم مضارع معروف وافعل التفضیل قاعدۂ اٰمَنَ[6] ودر جمع آں قاعدہ اَوَادِمُ[7] ودر واحد متکلم مضارع مجہول قاعدہ اُؤْمِنَ تعلیلات ہمہ فہمید برزبان باید آورد ○ **مہموز فا از باب ضرب** اَلْاَسْرُ بند کردن اَسَرَ یَاْسِرُ اَسْرًا الخ تعلیلات صیغ بقیاس باب اَخَذَ باید فہمید جز انیکہ در امر آں اِیْسِرْ[8] ست قاعدۂ اِیْمَانٌ جاری شدہ دیگر ابواب ثلاثی مجرد را بہمین وضع باید گردانید **مہموز فا از باب[9] افتعال** اَلْاِیْتِمَارُ فرمانبرداری کردن ○ اِیْتَمَرَ یَاْتَمِرُ اِیْتِمَارًا فَھُوَ مُؤْتَمِرٌ واُوْتُمِرَ یُؤْتَمَرُ اِیْتِمَارًا فَھُوَ مُؤْتَمَرٌ الامر منہ اِیْتَمِرْ والنہی عنہ لَاتَاْتَمِرْ الظرف منہ مُؤْتَمَرٌ ○ در ماضی معلوم وامر حاضر معروف ومصدر قاعدۂ اِیْمَانٌ جاری شدہ ودر ماضی مجہول قاعدہ اُؤْمِنَ ودر مضارع معلوم قاعدۂ رَاْسٌ ودر مجہول وفاعل ومفعول وظرف قاعدۂ بُؤْسٌ ○ **مہموز فا از باب استفعال** اَلْاِسْتِیْذَانُ اذن خواستن ○ اِسْتَاْذَنَ یَسْتَاْذِنُ اِسْتِیْذَانًا الخ ○ صیغ ایں باب ودیگر ابواب ثلاثی مزید بقیاس[10] صیغ سابقہ باید فہمید برآوردن تعلیلات آں دشوار نیست ○ **فائدہ** در مہموز عین از ثلاثی مجرد بصیغ ماضی قاعدہ بین

---

[1] لیکن حذف ہمزہ افصح ست از اثبات آں اگر در اول کلمہ واقع شود چوں قولہ علیہ السلام مُرُوْا صِبْیَانَکُمْ بِالصَّلٰوۃِ اِذَا بَلَغُوْا سَبْعًا وَاضْرِبُوْھُمْ عَلَیْھَا اِذَا بَلَغُوْا عَشْرًا ترجمہ حکم کنید اطفال خودرا بنماز وقتیکہ برسند ہفت سالگی را وبزنید اوشاں را وقتیکہ برسند دہ سال را واگر در درج کلام واقع شود دریں صورت ابقاء ہمزہ اکثر است از حذف زیراکہ علت حذف اجتماع ہمزتین بودہ ودر درج کلام ہمزۂ وصل ساقط بشود قولہ تعالیٰ وَاْمُرْ اَھْلَکَ بِالصَّلٰوۃِ حکم کن اہل خودرا بنماز

[2] یعنی یَاْخُذُ در اصل یَأْخُذُ باہمزہ بود ہمزہ منفردہ ساکن وماقبل آں مفتوح بقاعدۂ رَاْسٌ الف گشت یاخذ شد وہمچنیں در جمیع صیغ آں سوائے واحد متکلم زیراکہ دراں دو ہمزہ مجتمع شدہ است پس ایں قاعدہ دراں جاری نشود؛ مولانا مولوی محمد علی رحمہ اللہ

[3] در ماخوذ......بقاعدہ مذکور الف گشت؛

[4] مِیْخَذٌ در اصل مِئْخَذٌ بود ہمزہ منفردہ ساکن ماقبل آں مکسور ہمزہ بقاعدۂ بِئْرٌ یا گشت مِیْخَذٌ شد؛

[5] یُوْخَذُ در اصل یُؤْخَذُ بود ہمزہ منفردہ ساکن ماقبل آں مضموم بقاعدۂ بُؤْسٌ وا گشت وہمچنیں در جمیع صیغ آں بجز واحد متکلم کہ دراں دو ہمزہ مجتمع شدند وذکر آں بیشتر خواہد آمد؛

[6] اٰخُذُ واحد متکلم مضارع معروف وہمچنیں اٰخَذُ افعل التفضیل در اصل اَأْخَذُ بود ہمزہ ساکن ماقبل آں دیگر ہمزہ مفتوح ہمزہ الف گشت اٰخَذُ شد **سوال** در اٰخَذُ ومَاْخَذٌ ہردو صیغہ ہمزہ بسبب تحرک ماقبل خود الف گردیدہ پس درمیان آنہا چہ فرق ست کہ برائے آں ہردو را علیحدہ ذکر نمودند **جواب** در مَاْخَذٌ ودیگر امثال آں ابدال ہمزہ بالف برسبیل جواز است ودر مثل اَأْخُذُ برسبیل وجوب چنانکہ در قاعدہ رَاْسٌ واٰمَنَ ذکر یافت؛

[7] یعنی اَوَاخِذُ کہ در اصل اَأَخِذُ بود دو ہمزہ متحرک بہم آمدند وہردو مفتوح ثانی را بواو بدل کردند چنانکہ در اَوَادِمُ گزشت **سوال** درحال فتحہ ہمزتین ثانی را بالف چرا بدل نہ کنند **جواب** زیراکہ دریں صورت اجتماع دو ساکنین لازم می آید؛

[8] اِیْسِرْ در اصل اِئْسِرْ بود ہمزۂ ساکن وماقبل آں ہمزہ مکسور ثانی را بیا بدل کردند اِیْسِرْ شد؛ بدانکہ مہموز فا در ثلاثی مجرد از پنج باب می آید از نَصَرَ چوں اَخَذَ یَاْخُذُ واز ضَرَبَ چوں اَسَرَ یَاْسِرُ واز سَمِعَ چوں اَرِجَ یَاْرَجُ واز فَتَحَ چوں اَبَہَ یَاْبَہُ واز کَرُمَ اَدُبَ یَاْدُبُ واز باب حسب نیامدہ؛

[9] **سوال** بالخصوص باب افتعال واستفعال را دریں مقام چرا ذکر فرمودہ **جواب** زیراکہ مہموز از افتعال واستفعال اکثر می آید بخلاف دیگر ابواب کہ از انہا کمتر آید؛

[10] مہموز العین از ثلاثی مجرد از پنج باب می آید از ضَرَبَ چوں زَاَرَ یَزْئِرُ واز فَتَحَ چوں سَاَلَ یَسْاَلُ واز سَمِعَ چوں سَئِمَ یَسْاَمُ واز کَرُمَ چوں لَؤُمَ یَلْؤُمُ لیکن از ضرب یضرب قلیل می آید؛ فصول اکبری

[illegible]

بین جاری ست ودر مضارع وامر قاعده یَسْئَلُ زَأَرَ یَزْئِرُ از ضرب ست و سَأَلَ یَسْأَلُ از فتح وسَئِمَ یَسْأَمُ از سمع ولَؤُمَ یَلْؤُمُ از کرم در امر بروقت اجرائے قاعده یَسْأَلُ همزهٔ وصل ساقط خواهد شد در اِزْءِرْ زِرْ[1] ودر اِسْئَلْ سَلْ خواهند گفت

زار وزیرا آواز کردن شتر از سینه خود از ضرب ومنع وسمع ؛ ق

ودر اِسْأَمْ سَمْ ودر اُلْؤُمْ لُمْ گردانهائے اینهارا باین وضع ضبط باید کرد مثلاً زِرْ زِرَا زِرُوْا زِرِیْ زِرْنَ سَلْ سَلَا سَلُوْا سَلِیْ سَلْنَ لُمْ لُمَا لُمُوْا لُمِیْ لُمْنَ در مهموز عین از ابواب ثلاثی مزید هم برین قیاس قواعد جاری باید کرد ◯ **فائده**[2] در مهموز لام باکثر صیغ چون قَرَءَ یَقْرَءُ قاعده بین بین ست ودر واحد ماضی مجهول چون قُرِئَ قاعده مِیْرٌ ودر امر وجمیع صیغ مضارع مجزوم قاعده همزه منفرده ساکنه پس در اِقْرَءْ وَلَمْ یَقْرَءْ همزه الف شود ودر اُرْدُءْ وَلَمْ یَرْدُءْ واو ودر مکسور العین یا ودر

رَدُؤَ بروزن کرم رداءة ای فاسد شد ؛ ق

ابواب ثلاثی مزید فیه از مهموز عین ومهموز لام بقواعد مذکوره بالا تعلیلات صیغ بیباید آورد اشکالی ندارد ◯

فصل دوم در معتل مشتمل بر پنج قسم ◯

قسم اول در قواعد معتل ◯

قاعده[3] هر واؤ که میانِ علامت مضارع مفتوحه وکسره یا فتحه کلمه که عین یا لامش حرف حلق باشد واقع شود بیفتد[4] چون یَعِدُ ویَهَبُ ویَسَعُ اینکه اصل قاعده در یا تقریر میکنند ودیگر صیغ مضارع را تابع میگردانند تطویل لاطائل ست وهمچنین در یَهَبُ وغیره قائل باین معنی شدن که اینها در اصل مکسور العین بودند برعایت حرف حلق عین را فتحه دادند تکلف بارد ست تقریر درست برائے قاعده

---

[1] زِرْ در اصل اِزْءِرْ بود حرکت همزه را نقل کرده بما قبل داده همزه را بسبب التقاء ساکنین حذف نمودند وهمزهٔ وصل را نیز حذف کردند بسبب عدم احتیاج زِرْ شد وهمچنین سَلْ در اصل اِسْأَلْ ولُمْ در اصل اُلْؤُمْ بود بر قیاس زِرْ همزه بیفتاد وسَلْ ولُمْ گشت ؛

[2] مهموز لازم از ثلاثی مجرد از پنج باب آید از ضرب هَنَأَ یَهْنِأُ واز سمع چون صَدِئَ یَصْدَءُ واز فتح چون قَرَءَ یَقْرَءُ واز کرم چون جَرُؤَ یَجْرُؤُ واز نصر چون عَبَأَ یَعْبُأُ ولیکن از باب ضرب ونصر کم می آید ؛

[3] احتراز ست از مثل یُوْعِدُ که مضارع نیست بلکه اسم ست بنا بر آنکه فعل بنسبت اسم ثقیل ست زیرا که فعل در اشتقاق خود جانب مصدر محتاج ست واین بمنزله ثقل معنویست نظر بران در لفظ آنهم تخفیف مناسب شمردند تا بر ثقل معنوی آن اشعارے بظهور آید **سوال** در ماضی مثال چرا اعلال نکنند **جواب** زیرا که گفته اند که اعلال منحصر است به سکون یا ابدال یا حذف ودر اول کلمه هر سه صورت غیر ممکن اما سکون بسبب آنکه ابتداء بحرف ساکن متعذر ست وهمچنین ابدال زیرا که مقلوب اغلب حرف ساکن می باشد واما حذف پس بسبب نقصان از قدر صالح در ثلاثی مجرد ودر غیر آن برائے اتباع مجرد۔ **سوال** واو را در ماضی حذف کرده بعده تا در آخر عوض آن چرا نیاوردند تا نقصان لازم نیاید۔ **جواب** درین صورت التباس بمصدر یا بمستقبل لازم می آید حاصل آنکه هر واو که در مضارع ضَرَبَ وسَمِعَ وفَتَحَ وحَسِبَ واقع شود بیفتد وقید حرف حلق احتراز ست از مثل یَوْجَلُ که دران چهار لغت منقول ست یکے آنکه واو بحال خود ماند چون یَوْجَلُ دوم واو الف شود چون یَاجَلُ زیرا که الف اخف ست از واو سوم واو یا شود وما قبل آن مفتوح ماند زیرا که یا به نسبت واو خفیف ست چون یَیْجَلُ چهارم واو یا شود وما قبل آن مکسور زیرا که کسره موافق یا ست چون یِیْجَلُ ؛ فصول اکبری **سوال** در حال ضمه چرا واو را حذف نه نمودند **جواب** زیرا که فَعُلَ یَفْعُلُ مضموم العین برائے صفات لازم می آید لهذا در لفظ نیز مناسبت معنی مناسب متصور گشت ؛ **سوال** یَجُدُ مضموم العین با وجود عدم شرط چرا حذف نمودند **جواب** ضمه عین در یَجُدُ لغت بنی عامر ست وگفته اند که این مذهب ضعیف ست واصل آن مکسور العین ست زیرا که مثال واوی از نصر وکرم وارد نگردیده ؛

[4] **سوال** حذف مذکور را در واو چرا منحصر گردانیدند **جواب** زیرا که واو ثقیل ست از یا وثقل که پیدا گردیده بسبب مجئ واو ست نه از یا زیرا که یا در علامت مضارع نیز موجود ومخفی نماند که اعلال وتغیر حروف علت نه بسبب ثقل آنست بلکه بسبب غایت خفت آنهاست که تحمل ادنی ثقل نتوانند ساخت وچونکه ورود آنها در کلام اکثر وبیشتر ست لهذا زیاده تر محتاج بتخفیف گشتند ؛ رضی

همین ست که کردیم و صاحب منظوم نیک این تقریر را نوشته ○ **قاعده** ۲ واو فائے مصدر که بر وزن فِعْلٌ[1] باشد بیفتد و عین کسره[2] یابد مگر در مفتوح العین گاہے فتحه دهند و تاء عوض در آخر بیفزایند چون عِدَةٌ وزِنَةٌ وسَعَةٌ که در اصل وِعْدٌ وِزْنٌ وِسْعٌ بود ○ **قاعده** ۳ واو ساکن غیر مدغم[3] بعد کسره یا شود چون مِیعَادٌ[4] نه اِجْلِوَّاذٌ[5] و یائے ساکن غیر مدغم بعد ضمه واو شود چون مُوسِرٌ[6] نه مُيِّزَ[7] والف بعد ضمه واو شود چون قُوتِلَ[8] وبعد کسره یا چون مَحَارِيبُ[9] ○ **قاعده** ۴ واو و یا اصلی که فائے افتعال باشد تا شده در تا ادغام یابد چون اِتَّقَدَ[10] که اِوْتَقَدَ بود و اِتَّسَرَ که اِيْتَسَرَ بود ○ **قاعده** ۵ واو[11] مضموم و مکسور در اول و مضموم در وسط جوازاً همزه شود چون اُجُوهٌ و اِشَاحٌ و اُقِّتَتْ و اَدْءُرٌ که وُجُوهٌ و وِشَاحٌ و وُقِّتَتْ و اَدْوُرٌ بود و ابدال بهمزه در واو مفتوح[12] شاذ ست چون[عه] اَحَدٌ واَنَاةٌ ○ **قاعده** ۶ چون[13] دو واو متحرک[14] در اول کلمه جمع شوند اول وجوباً همزه گردد چون اَوَاصِلُ واُوَيْصِلٌ که وَوَاصِلُ جمع وَاصِلَةٌ و وُوَيْصِلٌ تصغیر وَاصِلٌ بود ○ **قاعده** ۷ واو و یائے متحرک بعد فتحه الف شود بشروط[15] ① فا کلمه[16] نباشد پس فَوَعَدَ و تَوَفَّی

---

[1] احتراز از مثل وِقَايَةٌ و وِلَايَةٌ که واو دران حذف نشده ÷

[2] تا ابتدا بسکون لازم نیاید وجه تخصیص کسره چنانکه سابق گذشت **سوال** واو در اول کلمه حذف شده عوض آن تا در آخر چرا آوردند **جواب** اگر تا در اول کلمه آورده شود التباس لازم آید بمصدر و فعل مضارع ÷

[3] احتراز از واو متحرک چون عِوَضٌ که در امثال آن واو باوجود کسره ماقبل بیا بدل نشود زیرا که حرف متحرک نسبت حرف ساکن قوت دارد لهذا از ماقبل چندان قبول اثر نمی کند ÷

[4] اصل آن مُوعَادٌ بود واو بعد کسره اُفتاد یا گشت مِیعَادٌ شد ÷

[5] احتراز از مثل اِجْلِوَّاذٌ زیرا که واو بسبب ادغام قوت حرف صحیح بهم رسانیده ÷

[6] مُوسِرٌ در اصل مُيْسِرٌ بود یا بعد ضمه افتاد یا واو شد مُوسِرٌ گشت ÷

[7] صیغه ماضی مجهول از تمییز بمعنی جدا کردن از مصنف ÷

[8] مجهول از قاتَلَ الف بسبب ضمه ماقبل واو گشت قُوتِلَ شد **سوال** در مُوسِرٌ و قُوتِلَ یا و الف را بواو بدل کردند بسبب ضمه ماقبل و ضمه ماقبل را برعایت مابعد بکسره و فتحه چرا نقل نه نمودند **جواب** زیرا که اگر تغیر حرکات کنند تغیر در وزن لازم آید بخلاف تغیر حروف که وزن برحال خود باقی ماند پس تغیر حروف از حرکات اولی ست رضی

[9] جمع مِحْرَابٌ الف بسبب کسره ماقبل در جمع یا گردید محاریبُ شد ÷

[10] **سوال** در اِتَّقَدَ و اِتَّسَرَ بقواعد سابق عمل نکرده واو و یا را بتا چرا بدل کردند **جواب** زیرا که اگر اِتَّقَدَ و اِتَّسَرَ معروف و اُتُّقِدَ و اُتُّسِرَ مجهول بقواعد سابق عمل کرده بیا و واو بدل می کردند و در معروف اِيتَقَدَ و اِيتَسَرَ و در مجهول اُوتُقِدَ و اُوتُسِرَ می گشت درین صورت در تصریفات اختلاف راه می یافت لهذا اختلاف باب را مکروه داشته بواسطه قرب مخرج که درمیان واو و تا ست ادغام را متعین گردانیدند و یا اگرچه به نسبت واو از تا بعید المخرج واقع ست لیکن بنظر مخالفت مذکور آنرا هم در حکم واو نمودند رضی

[11] زیرا که ضمه بر واو ثقیل ست بنا بر آنکه ضمه بمنزله واو دیگر ست پس بر تقدیر ضمه بر واو اجتماع مثلین لازم می آید و اجتماع مثلین مکروه است و کسره نیز بر واو ثقیل ست ÷

[12] زیرا که فتحه اخف الحرکات ست و سبب اعلال دران غیر موجود ÷

[13] زیرا که اجتماع مثلین در اول کلمه ممنوع است و ازین جاست که مثل بَبَرٌ و دَدَنٌ در کلام عرب قلیل است خصوص اجتماع دو واو اثقل خواهد بود لهذا ابدال آن بهمزه واجب ÷

[14] احتراز از مثل وُورِيَ و وُوعِدَ که ابدال واو بهمزه درین صورت جائز ست نه واجب زیرا که حروف ساکن را به نسبت متحرک تخفیف حاصل ست ÷

[15] شیخ رضی نوشته که علت قلب واو و یا متحرک با فتحه ماقبل چندان متانت ندارد زیرا که واو و یا که متحرک و ماقبل آن مفتوح باشد ثقل آن مرتفع شود

م لیکن ابدال واو و یاء مذکور بالف بنابر آنست که الف اخف است از سائر حروف لهذا نظر بر کثرت دوران حروف علت ابدال واو و یا بالف تجویز نمودند و بسبب ضعف استدعاء فتحه ماقبل بادنی عارض تاثیر این قاعده اختلال یابد ÷

[16] زیرا که تغیر در آخر کلمه اولی ست اعلال در اول کلمه مکروه است مگر عند الضرورة ÷

ے در اصل وِعْدٌ و وِزْنٌ و وِسْعٌ بود واو را از اول حذف کرده عین را در عدة وزنة کسره و در سعة مفتوح العین فتحه دادند بعده تاء عوض در آخر در آوردند عِدَةٌ وزِنَةٌ وسَعَةٌ شد ÷

عه میگویند اِمْرَأَةٌ وَنَاةٌ وأَنَاةٌ ای زن سست که حرکات قیام و قعود و مشی بدیر کند ÷ کذا فی القاموس ÷

وتَیَسَّرَ (آسان شد) واو ویا الف نشود ② عینِ[1] لفیف نباشد چوں طَوٰی (پیچید) وحَیِیَ (شرم کرد) ③ قبل الف تثنیه نباشد چوں دَعَوَا[2] ورَمَیَا عہ ④ قبل مده زائده نباشد چوں طَوِیْلٌ وغَیُوْرٌ وغَیَابَةٌ واو فَعَلُوْا ولَمْ یَفْعَلُوْا ویَفْعَلُوْنَ وتَفْعَلُوْنَ ویائے تَفْعَلِیْنَ که کلمهٔ جداگانه وفاعل فعل اند مده زائده نیستند لهذا قبل اینها واو ویا الف شود وباجتماع ساکنین بیفتد چوں دَعَوْا ویَخْشَوْنَ وتَخْشَوْنَ وتَخْشَیْنَ ⑤ قبل[3] یائے مشدد ونون تاکید[4] نباشد چوں عَلَوِیٌّ واِخْشَیِنَّ ⑥ بمعنی لَوْن وعیب عہ نباشد چوں عَوِرَ (عور بالفتح یک چشم شدن) وصَیِدَ ⑦ بروزن فَعَلَانٌ[5] نباشد چوں دَوَرَانٌ (گردیدن) وسَیَلَانٌ (جاری شدن) ونه بروزن فَعَلٰی چوں صَوَرٰی[6] وحَیَدٰی (از حاد یحید ای مال) ونه بروزن فَعَلَةٌ چوں حَوَکَةٌ ⑧ وهم اِفْتِعَال[7] بمعنی تفاعل نباشد چوں اِجْتَوَرَ (همسایگی کرد) واِعْتَوَرَ که بمعنی تَجَاوَرَ وتَعَاوَرَ ست **مثال**[8] قَالَ وبَاعَ ودَعَا ورَمٰی وبَابٌ ونَابٌ ووقوع[9] ساکن ووقوع تائے تانیث فعل ماضی اگرچه متحرک باشد بعد این چنیں الف موجب سقوط آنست مثل دَعَتْ[10] دَعَتَا ودَعَوْا وتَرْضَیْنَ مگر در صیغ ماضی معروف از جمع مؤنث غائب تا آخر بعد حذف الف فاء را در واوی مفتوح العین ومضموم العین ضمه دهند چوں قُلْنَ[11] (مفتوح العین) (تا دلالت کند بر حذف) وطُلْنَ (مضموم العین) ودر یائی وواوی مکسور العین کسره (تا دلالت کند بر باب) چوں بِعْنَ (یائی) وخِفْنَ (واوی مکسور العین) **قاعده** عہ حرکت واو ویا بماقبل آن که ساکن باشد نقل کنند واگر آں حرکت فتحه باشد واو ویا را الف کنند بشروط مذکورهٔ بالا چوں یَقُوْلُ[12] ویَبِیْعُ

---

[1] زیراکه در آخر کلمه محل اعلال است اگر در عین کلمه نیز اعلال کرده شود توالی اعلالین لازم آید واین مکروه است ÷

[2] زیراکه اگر درین صورت اعلال کرده شود الف ثانی را متحرک سازند التباس لازم آید باسم فاعل واگر الف را باجتماع ساکنین حذف کنند به فعل مفتوح العین ملتبس شود ÷

[3] خواه یائے نسبت باشد یا مصدریه زیراکه اگر دران تعلیل کرده شود زائل شود کسره مطلوب در ماقبل ÷

[4] زیراکه اگر تعلیل کرده شود فتحهٔ ماقبل زائل شود باوجودیکه اصل ست ÷

[5] زیراکه در معانی مثل این کلمات معنی اضطراب و حرکت مشهور است لهذا درین کلمات اعلال روا ندارند تا حرکت لفظی بر حرکت واضطراب معنوی دلالت کند وجه دوم آنکه این تعلیل در اسم بمشابهت وزن صوری فعل بوده است واین هردو وزن فعل ندارند ÷ نوادر

[6] بالتحریک نام آبی ست کذا فی شرح الاصول الاکبریه ودر قاموس بروزن سکری نام آبی ببلاد مزینه واز شرح مذکور هم بروزن سکری بودن وے معلوم می شود ÷ عزیز

[7] زیراکه مشارکت از خواص تفاعل ست نه افتعال لهذا مخالفت قاعده لفظی را برائے دلالت قائم مقام تخالف معنوی گردانیدند ÷

[8] دراصل قَوَلَ وبَیَعَ ودَعَوَ ورَمَیَ وبَوَبٌ ونَیَبٌ به فتح عین بوده واو ویا بسبب فتحهٔ ماقبل الف گشت قَالَ وبَاعَ الخ شد ÷

[9] یعنی بعد این الف مبدل از واو ویا اگر حرف ساکن یا تائے تانیث واقع شود بجهت اجتماع ساکنین ساقط گردد ÷

[10] دراصل دَعَوَتْ بود واو الف گشت بعده اجتماع ساکنین شد درمیان الف وتائے تانیث الف افتاد دَعَتْ شد ودر دَعَتَا اگرچه اجتماع ساکنین در لفظ نبوده لیکن چونکه اصل تائے تانیث سکون ست لهذا حرکت عارضی اعتبار را نشاید دَعَوْا وتَرْضَیْنَ ..... دراصل دَعَوُوْا وتَرْضَیِیْنَ بود واو و یا الف شده بعده باجتماع ساکنین بیفتاد دَعَوْا وتَرْضَیْنَ ماند ÷

[11] دراصل قَوُلْنَ وطَوُلْنَ بود واو بسبب فتحهٔ ماقبل الف شد بعده باجتماع ساکنین ساقط گشت قَلْنَ وطَلْنَ ماند بعده فتحهٔ فاء کلمه را بالضمه بدل کردند تا دلالت کند بر واو محذوف وبِعْنَ که دراصل بَیَعْنَ بود بعد حذف الف فاء را کسره دادند تا دلالت کند بر حذفیت یا وخِفْنَ دراصل خَوِفْنَ بود واو بالف بدل کرده بسبب التقاء ساکنین حذف نمودند بعدهٔ فاء را کسره دادند تا دلالت کند بر باب ÷

[12] در یَقْوُلُ ویَبْیِعُ معروف صرف نقل حرکت کردند ودر یُقْوَلُ ویُبْیَعُ مجهول واو متحرک و ماقبل آن حرف صحیح ساکن حرکت واو را بماقبل دادند واو ویا را الف کردند ÷

عہ زیراکه بعد اعلال چوں الف باجتماع ساکنین بیفتد التباس بمفرد لازم آید ÷

عہ زیراکه اغلب الوان وعیوب حق باب افعلال وافعیلال ست لهذا الفاظیکه بمعنی مذکور از غیر این ابواب نیز باشد برین ابواب محمول گردانند **سوال** درعین (بقیه برصفحه ۴۲)

ویُقَالُ ویُبَاعُ ودرصورت وقوع[1] ساکن بعد اینچنیں واو و یا آنہا ساقط شوند برتقدیر ضمہ وکسرہ وبرتقدیر فتحہ الف بدل آنہا در[2] مَنْ وَّعَدَ بسبب شرط اول ودر یَطْوِیْ ویَحْیٰی بسبب شرط ۲ ودر مِقْوَالٌ[3] وتِحْوَالٌ وتِبْیَانٌ وتَمْیِیْزٌ بسبب شرط ۴ نقل حرکت نکردند لیکن واو[4] مفعول از شرط رابع مستثنیٰ ست لہذا در مَقُوْلٌ و مَبِیْعٌ نقل حرکت کردند ودر یَعْوَرُ[5] ویَصْیَدُ واَسْوَدُ واَبْیَضُ ومُسْوَدَّۃٌ بسبب شرط ۶ نقل حرکت نشد بودن ○ کلمہ افعل التفضیل یا فعل[6] تعجب یا از ملحقات[7] مانع نقل حرکت ست لہذا در اَقْوَلُ ومَا اَقْوَلَہٗ واَقْوِلْ بِہٖ وشَرْیَفَ وجَھْوَرَ نقل حرکت نکردند ○ **قاعدہ**[8] حرکت واو ویائے عین ماضی مجہول بعد اسکان ماقبل بماقبل دہند پس واو یا شود چوں قِیْلَ[9] وبِیْعَ واُخْتِیْرَ واُنْقِیْدَ وجائز ست کہ حرکت ماقبل باقی دارند وواو و یا را ساکن کنند پس یا واو شود چوں قُوْلَ[10] وبُوْعَ واُخْتُوْرَ واُنْقُوْدَ و درصورت ابدال اشمام ضمہ بکسرہ فاہم جائز ست قِیْلَ وبِیْعَ بنہجے اداکنند کہ بوی ضمہ در کسرۂ قاف وبا یافتہ شود دریں قاعدہ شرط ست کہ در معروف تعلیل شدہ باشد لہذا در اُعْتُوِرَ[11] تعلیل نکنند وہرگاہ ایں یا بالتقائے ساکنین در صیغ جمع مؤنث غائب تا آخر بیفتد در واوی مفتوح العین فا را ضمہ دہند ودر یائی ومکسور العین کسرہ صیغ معروف ومجہول بیک صورت شود چوں قُلْتُ وبِعْتُ وخِفْتُ[12] ○ **فائدہ**[13] در مجہول اِسْتِفْعَال نقل حرکت

برگشتن ؛ صراح — بالکسر مصدر از تفعیل ؛

(بقیہ از صفحہ ۴۱) افعلال وافعیلال چرا تعلیل نشود **جواب** برائے محافظت صیغ کہ اصل ست مثلاً اگر در اِعْوَرَّ واِسْوَادَّ تعلیل کردہ شود وزن عاد وساد گردد پس التباس لازم آید بماضی مفاعلہ ؛ مولٰنا مولوی محمد علی مدظلہ

[1] یعنی بعد ایں چنیں واو و یا اگر حرف ساکن واقع شود بسبب اجتماع ساکنین ساقط گردد اگر واو و یاء مذکور قبل از نقل مضموم یا مکسور بودہ باشد واگر مفتوح بود دریں صورت واو و یاء مذکور الف شدہ باجتماع ساکنین ساقط شود ؛

[2] یعنی وَمَنْ وَّعَدَ بسبب بودن واو بجائے فا کلمہ نقل حرکت واقع نشد ؛

[3] ونیز اگر در مثل مِقْوَالٌ وتِحْوَالٌ اعلال شود التباس بوزن فعال لازم آید ؛ رضی

[4] دفع دخل مقدر یعنی در مفعول اگرچہ مدہ زائدہ موجود لیکن خوف التباس ندارد ؛

[5] زیرا کہ در معنی الوان وعیوب اند ؛

[6] زیرا کہ اعلال حق فعل ست وفعل تعجب اگرچہ فعل ست لیکن بسبب عدم تصرف مشابہت باسما بہم رسانیدند لہذا اعلال دراں ممتنع گشت وچونکہ افعل التفضیل نیز بہ فعل تعجب در معانی واکثر احکام مطابق ست لہذا آنرا ہم در حکم فعل تعجب گردانیدند ؛

[7] زیرا کہ دریں صورت غرض الحاق باطل می شود لیکن اگر اعلال مذکور در آخر کلمہ باشد اعلال ممتنع نیست زیرا کہ آخر کلمہ محل تغیر واعلال ست ؛

[8] حاصل ایں قاعدہ آنکہ در مثل قِیْلَ وبِیْعَ سہ صورت دارد یکے آنکہ بعد نقل حرکت واو را یا گردانند بنابر تخفیف دوم آنکہ یا واو شود چون قُوْلَ وبُوْعَ سوم اشمام معنی آں در متن مرقوم ست ؛

[9] قِیْلَ دراصل قُوِلَ بود کسرہ بر واو بعد ضمہ ثقیل داشتہ بہ قاف دادند بعد حذف حرکت قاف بعدہ قاعدہ یافتند واو ساکن ماقبل آن مکسور آں واو را بیا بدل کردند قِیْلَ شد وبِیْعَ دراصل بُیِعَ بود کسرہ بر یا بعد ضمہ دشوار داشتہ بماقبل دادند بعد ازالہ حرکت ماقبل بِیْعَ شد وہمچنیں در اُخْتِیْرَ م ۔۔۔ ع نقل حرکت بماقبل اُخْتُیِرَ گشت ؛

[10] وگفتہ اند کہ ایں مذہب غیر فصیح ست زیرا کہ بریں مذہب لازم می آید ثقیل گردانیدن خفیف ومذہب اول افصح ست زیرا کہ در مذہب اول از دو وجہ تخفیف حاصل ست یکے اسکان دوم ضمہ را کسرہ گردانیدن ؛ شرح فصول اکبری

[11] زیرا کہ در معروف آن تعلیل نشدہ است چنانکہ سابق گذشت ؛

[12] قُلْتُ دراصل قَوَلْتُ بود از نصر واو بسبب فتحہ ماقبل الف گشت پس الف از اجتماع ساکنین بیفتاد بعدہ فتحہ قاف را بضم بدل کردند تا دلالت کند بر حذف واو وبعضے اول واو را ضمہ دہند وآنرا بقاف نقل کنند بعدہ واو را حذف سازند وایں رکیک است وایں تعلیل معروف بودہ اما در مجہول پس اصل آن قُوِلْتُ بود واو را بقاعدہ قِیْلَ یا کردند پس یا از اجتماع ۴ ساکنین بیفتاد قُلْتُ شد وہمچنیں بِعْتُ از ضَرَبَ اصل آں بَیَعْتُ بود یا متحرک ماقبلش مفتوح یا را با الف بدل کردند اجتماع ساکنین میان الف وعین الف را حذف نمودند بعدہ فتح با را بکسرہ بدل کردند تا الف (بقیہ بر صفحہ ۴۳)

[illegible] دراصل [illegible]

باین قاعده نیست بلکہ بقاعده ۸ پس دران جمیع احوال قِیلَ مثل قُوْلَ واشمام جاری نخواہد شد ○ **قاعده** ۱۰ واو ویائے لام فعل بعد کسره[1] وضمہ در یَفْعِلُ وتَفْعِلُ واَفْعِلُ ونَفْعِلُ ساکن شود چون یَدْعُوْ ویَرْمِیْ وبعد فتحہ[2] بقاعده قال الف شود چون یَخْشٰی ویَرْضٰی ○ واگر واو[3] بعد ضمہ بود وبعد آن واو ویا بعد کسره بود وبعد آن یا آن ہم ساکن شود وباجتماع ساکنین بیفتد چون یَدْعُوْنَ[4] وتَرْمِیْنَ ○ واگر واو متحرک بعد ضمہ بود وبعد آن یا چون تَدْعِیْنَ کہ دراصل تَدْعُوِیْنَ بود-------- یا بعد کسره بود وبعد آن واو چون یَرْمُوْنَ باسکان ماقبل حرکت واو ویا بآن نقل کنند پس واو یا ویا واو شده باجتماع ساکنین بیفتد چون تَدْعِیْنَ ویَرْمُوْنَ کہ این ہر دو مثال گذشتہ ولَقُوْا ورُمُوْا ○ **قاعده** ۱۱ واو طرف بعد کسره یا شود چون دُعِیَ دُعِیَا دَاعِیَانِ دَاعِیَةٌ ○ **قاعده** ۱۲ یائے طرف بعد ضمہ[5] واو شود چون نَهُوَ کہ دراصل نَهُیَ بود صیغہ واحد مذکر غائب از کَرُمَ ○ **قاعده** ۱۳ واو عین مصدر بعد کسره[6] یا شود بشرط[7] آنکہ درفعل آن تعلیل شده باشد چون قِیَامًا[8] مصدر قَامَ وصِیَامًا مصدر صَامَ نہ قِوَامًا[9] مصدر قَاوَمَ ہمچنیں واو عین جمع کہ در واحد ساکن بود یا معلل چون حِیَاضٌ[10] جمع حَوْضٌ وجِیَادٌ جمع جَیِّدٌ ○ **قاعده** ۱۴ چون واو[11] ویا غیر مبدل جمع شوند در غیر ملحق واول اینہا ساکن باشد واو یا شده دریا ادغام یابد وضمہ ماقبل کسره گردد

(بقیہ ازصفحہ ۴۲) دلالت کند برحذف یا بِعْتُ شد ودر مجہول تعلیل مثل بِیعَ باید کرد واصل خِفْتُ خَوِفْتُ بود از سَمِعَ واوْ متحرک ماقبلش مفتوح آن واو را بالف بدل کردند اجتماع ساکنین شد الف افتاد وخائے معجمہ را کسره دادند تا دلالت کند براینکہ عین کلمہ مکسور ست خِفْتُ شد وتعلیل مجہول چنانکہ در بِعْتُ گذشت: [13] زیراکہ ماقبل عین درباب استفعال ساکن ست پس حاجت باسکان ماقبل نیست بلکہ مثل یَقُوْلُ ویَبِیْعُ حرکت واو را نقل کرده بماقبل دہند وبس:

[1] دریں مسئلہ چہار صور متصور ست یکے واو ماقبل مضموم چون یَدْعُوْ دوم واو ماقبل مکسور سوم یائے ماقبل مضموم واین ہر دو صورت نادر الوقوع است چہارم یائے ماقبل مکسور چون یَرْمِیْ در اول وچہارم توالی ضمات وکسرات لازم آید ودر دوم وسوم خروج کسره بسوئے ضم وبالعکس وہر چہار صورت ثقیل ست ومحتاج تخفیف:

[2] بیان آن سابق گذشت وتکرار آن دریں جا محض برائے مناسبت نہ قصدًا:

[3] یعنی ہر واو کہ درمیان ضمہ ماقبل دو واو دیگر وہر یا کہ ماقبل آن مکسور وما بعد آن یائے دیگر باشد واو ویائے مذکور ساکن گردیده باجتماع ساکنین ساقط شود:

[4] اصل آن یَدْعُوُوْنَ بود واو متحرک وماقبل آن مضموم وبعد آن واو واو اول را ساکن کردند اجتماع ساکنین شد میان ہر دو واو واو اول بیفتاد یَدْعُوْنَ شد وہمچنیں تَرْمِیْنَ در اصل تَرْمِیِیْنَ بود یا متحرک وماقبل آن مکسور وبعد آن یا یا اول ساکن گردید اجتماع ساکنین شد میان ہر دو یا اول افتاد تَرْمِیْنَ گشت:

[5] یعنی یائیکہ بجائے لام فعل وماقبل آن مضموم باشد آن یا واو شود:

[6] احتراز از مثل قَوْلٌ وصَوْمٌ کہ ماقبل واو درآن مفتوح ست:

[7] بعضے شرط کرده اند کہ در مثل آن اعلال از ہمان جنس شده باشد واین شرط باطل ست بلکہ شرط صحیح ہمین ست کہ درفعل آن تعلیل شده باشد:

[8] اصل آن قِوَامًا وصِوَامًا بوده ودرفعل آنہا یعنی قَامَ وصَامَ تعلیل شده لہذا واو را در مصدر بیا بدل نمودند قِیَامًا وصِیَامًا باشد قولہ تعالی جَعَلَ اللّٰہُ الْکَعْبَةَ الْبَیْتَ الْحَرَامَ قِیَامًا لِلنَّاسِ از ہمیں قبیل ست:

[9] زیراکہ وجہ اعلال در قَاوَمَ موجود نیست:

[10] مثال جمعے کہ واو در مفرد آن ساکن ست ومثال جمعے کہ در مفرد آن تعلیل شده مفرد آن جَیِّدٌ کہ اصلش جَیْوِدٌ بوده واو ویا در یک کلمہ بہم آمدند واو را یا کرده دریا ادغام کردند جَیِّدٌ شد: **سوال** واو ویا باوجودیکہ باہم مقاربت مخرج ندارند پس ادغام دران چرا تجویز کردند **جواب** زیراکہ اجتماع واو ویا ثقیل ست لہذا بنظر تخفیف ادنی مناسبت کہ ہر دو از حرف مدولین اند ادغام را اختیار نمودند وبدانکہ این قاعده عام ست خواه یا اول باشد خواه واو وبالخصوص ابدال واو بیا بنظر آنکہ یا اخف ست از واو:

[11] ودراجرائے این قاعده شرط است کہ اجتماع مذکور در کلمہ واحد باشد واگر در دو کلمہ باشد پس ادغام نشود زیراکہ اجتماع درمیان دو کلمہ درمعرض زوال ست:

چون سَیِّدٌ[۱] و مَرْمِیٌّ و مُضِیٌّ مصدر مَضٰی یَمْضِیْ کہ دراصل مُضُوْیٌ بود و در مِضِیٌّ بکسر فا باتباع عین ہم جائز ست و در اِیْتِ امر حاضر اَوٰی یَاوِیْ بسبب مبدلیت یا از ہمزہ و در ضَیْوَن بسبب الحاق این قاعدہ جاری نشد ۞ **قاعدہ ۱۵** دو واو کہ در آخر فعول[۲] باشد ہر دو یا شدہ ادغام یابند و ضمہ ماقبل کسرہ شود و رواست کہ فا ہم کسرہ یابد چون دُلِیٌّ[۳] در دُلُوْوٌ جمع دَلْوٌ ۞ **قاعدہ ۱۶** واو[۴] لام کلمہ اسم کہ بعد ضمہ بود بعد کسرہ شدہ یا شود و ساکن شدہ باجتماع ساکنین با تنوین حذف شود چون اَدْلٍ[۵] در اَدْلُوٌ جمع دَلْوٌ و تَعَلٍّ و تَعَالٍ مصدر تَفَعُّلٌ و تَفَاعُلٌ و یا[۶] ہم بعد کسرہ شود و بعد اسکان بسبب اجتماع ساکنین بیفتد چون اَظْبٍ اَظْبُیٌ جمع ظَبْیٌ ۞ **قاعدہ ۱۷** واو و یا کہ عین فاعل باشد در فعل[۷] تعلیل شدہ ہمزہ شود چون قَائِلٌ و بَائِعٌ ۞ **قاعدہ ۱۸** واو و یا و الف زائد بعد الف مفاعل ہمزہ شود چون عَجَائِزُ[۸] و عَجَاوِزُ جمع عَجُوْزٌ پیرزن و شَرَائِفُ در شرایف جمع شَرِیْفَةٌ بکسر عین و رَسَائِلُ جمع رِسَالَةٌ و ابدال یا بہمزہ در مَصَائِبُ[۹] جمع مُصِیْبَةٌ باآنکہ اصلی ست احتراز از مثل معایش جمع معیشۃ است کہ زائدہ نیست شاذ ست ۞ **قاعدہ ۱۹** واو و یا کہ طرف باشد و بعد الف زائد افتد ہمزہ[۱۰] شود چون دُعَاءٌ در دُعَاوٌ و رُدَاءٌ در رُدَایٌ و این ہر دو مصدر اند و دِعَاءٌ در دِعَایٌ جمع دَاعٍ و اَسْمَاءٌ در اَسْمَاوٌ و جمع اسم کہ

---

[۱] اصل آن سَیْوِدٌ بود واو و یا در یک کلمہ بہم آمدند و اول ایشان ساکن واو یا شدہ در یا ادغام یافت و ماقبل را کسرہ دادند برائے موافقت یا سَیِّدٌ شد و بدانکہ در سَیِّدٌ اختلاف ست بعضے گویند کہ بروزن فَیْعِلٌ ست بکسر عین و فتح فا و زیادت یائے ساکن و بعضے گویند کہ بروزن فَیْعَلٌ بفتح عین و نزد بعضے بروزن فَعِیْلٌ ست یعنی اصل سَیِّدٌ سَوِیْدٌ بود واو مکسور را بموضع یا و یا را بموضع واو آوردند بعدہ واو را یا کردہ در یا ادغام کردند سَیِّدٌ شد۔

[۲] یعنی جمعیکہ بروزن فُعُوْلٌ بضم فا و عین باشد و بجائے لام آن واو بود ہر دو واو یا شدہ مدغم شود و ماقبل برائے موافقت یا مکسور گردد۔

[۳] اصل آن دُلُوْوٌ بود دو واو در آخر بہم آمدند ہر دو را یا کردہ در یا ادغام نمودند و ضمۂ ماقبل را بکسرہ بدل کردند دُلِیٌّ شد۔

[۴] یعنی ہر واو کہ در طرف افتد و ماقبل آن مضموم در اسم متمکن ابدال واو بیا و نقل ضمہ بکسرہ واجب ست زیراکہ در کلام عرب ہیچ اسم متمکن نیامدہ کہ در آخر او حرف علت باشد و ماقبل آن مضموم زیراکہ دریں صورت دو نوع ثقل لازم می آید یکے وجود واو دوم ضمۂ ماقبل و آن ثقل بر ثقل ست بالخصوص در طرف اسم متمکن کہ محل اختلاف اعراب ست **سوال** ضمہ ماقبل را کسرہ چرا گردانیدند **جواب** زیراکہ آخر بہ تغیر اولی ست۔

[۵] در اصل اَدْلُوٌ بود جمع دَلْوٌ ضمہ لام را بکسرہ نقل کردہ واو را یا نمودند بعدہ ضمہ بر یا دشوار داشتہ ساکن گردانیدند اجتماع ساکنین شد در میان یا و تنوین یا افتاد ادل شد و تَعَلٍّ و تَعَالٍ در اصل تَعَلُّوٌ و تَعَالُوٌ بود و تعلیل آن چنانکہ در اول گذشت۔

[۶] یعنی در اسم مذکور اگر یا باشد و ماقبل آن مضموم ضمہ ماقبل را کسرہ گردانند چون اَظْبٍ کہ در اصل اَظْبُیٌ بضم عین بود ضمہ را کسرہ گردانیدند بعدہ ضمہ را بر یا دشوار داشتہ ساکن نمودند و باجتماع ساکنین افتاد اظبٍ ماند۔

[۷] یا مراد را فعل نباشد چون سائف کہ بمعنی دو سیف ست و فعل ندارد و گاہے در اسم فاعل حرف علت حذف شود چون ہار کہ اصل آن ہائر بودہ چنانکہ در قول تعالیٰ علیٰ شفا جُرُفٍ ہارٍ و خلیل می گوید کہ در مہموز لام آن واو و یا را ہمزہ نکنند بلکہ قلب کنند یعنی لام کلمہ را مقدم سازند و آن واو و یا را بجائے لام کلمہ کنند بعد ازان اعلال دَاعٍ کنند چون جاءٍ چنانکہ بالا گذشت از ہدایۃ الصرف۔

[۸] اصل آن عجاوز و شرایف و رسایل بود واو و یا افتاد بعد الف مفاعل ہمزہ گشت عجائز و شرائف و رسائل شد۔

[۹] جواب سوال مقدر کہ در مصائب باوجودیکہ یا اصلی ست نہ زائدہ چرا یا را ہمزہ کردند۔

[۱۰] **سوال** ضمہ وکسرہ بر واو و یا بعد سکون ثقیل نمی باشد پس میباید کہ واو در دُعَاوٌ و یا در رُدَایٌ سلامت ماند و اعلال دران نشود و ہمچنیں در قائل و بائع **جواب** ضمہ وکسرہ بر واو و یا وقتے ثقیل نیست کہ ساکن ماقبل واو و یا الف زائدہ نباشد و این جا ساکن ماقبل آنہا الف زائدہ است ازانکہ الف زائدہ در حکم عدم ست پس دریں صورت گویا کہ واو و یا بعد حرف متحرک واقع شدہ۔

دراصل سِمْوٌ[1] بود و اَحْیَاءٌ جمع حَیٌّ و کساءٌ و رِدَاءٌ اسم جامد[2] ○ **قاعدہ ۲۰** واوی کہ[3] رابع باشد یا زائد[4] و بعد ضمہ و واو ساکن نباشد یا شود چون یُدْعَیَانِ و اَعْلَیْتُ و اِسْتَعْلَیْتُ در مَدَاعِیُّ جمع مِدْعَاءٌ آلہ کہ دراصل مَدَاعِیْوٌ نزدیک محققانِ فن صرف واو بہمین قاعدہ یا شدہ در یا مدغم گردیدہ ورنہ قاعدہ سَیِّدٌ دران جاری نمی تواند شد زیراکہ یا[5] در مَدَاعِیْوٌ بدل ست از الف ○ **قاعدہ ۲۱** الف بعد ضمہ واو شود چون ضُوْرِبَ[6] و ضُوَیْرِبٌ و بعد کسرہ[7] یا چون مَحَارِیْبُ ○ **قاعدہ ۲۲** الف زائدہ قبل الف تثنیہ و جمع مؤنث سالم یا شود چون حُبْلَیَانِ[8] و حُبْلَیَاتٌ ○ **قاعدہ ۲۳** یا کہ عین وزن فُعْلٌ[9] جمع و فُعْلٰی مؤنث باشد در صفت بعد کسرہ گردد چون بِیْضٌ جمع بَیْضَاءُ و حِیْکٰی و در اسم[10] واو شود بقاعدہ ۳۔ اسم تفضیل[11] را حکم اسم دادہ اند چون طُوْبٰی[12] و کُوْسٰی مؤنث اَطْیَبُ و اَکْیَسُ ○ **قاعدہ ۲۴** واو عین فَعْلُوْلَۃٌ مصدر یا شود چون کَیْنُوْنَۃٌ[13] ○ **فائدہ** صرفیان در تقریر این قاعدہ بسیار تطویل کردہ اند و اصل کَیْنُوْنَۃٌ کَیْوُنُوْنَۃٌ برآوردہ بقاعدہ

---

[1] تنبیہ بر ضعف مذہب کوفیین زیراکہ کوفیین قائل اند کہ اصل آن وِسْم بکسر اول معتل الفا بودہ است واو را ہمزہ گردانیدند و مذہب بصریین آنکہ اصل آن سِمْوٌ بروزن فعل بکسر فا معتل اللام بودہ پس واو را از آخر حذف نمودہ عوض آن ہمزہ در اول درآوردند اِسْمٌ بروزن اِفْعٌ گشت چنانکہ مصنفؒ ذکر فرمودہ و ہو الصحیح عند التحقیق۔

[2] بیشتر صرفیان درین قاعدہ این قید افزایند کہ واو ثالث باشد بعد ازان رابع یا زیادہ شود و نزد محققین این قید بیفائدہ است بلکہ مضر زیراکہ اِرْعَوٰی دراصل اِرْعَوَ و لام دوم واو ست بیشک و گاہے ثالث نبود و ہمچنین در قوی پس ابدال آن بایا آنکہ ثالث نبود صاف دلیل ست برانیکہ بودن واو ثالث شرط نیست من المصنفؒ۔

[3] یعنی ہر واو کہ اکثر از ثالث باشد و ماقبل او مضموم و واو ساکن نباشد آن واو را یا گردانند زیراکہ لام محل تغیر و تخفیف ست و یا از واو تخفیف دوم آنکہ در بعض تصاریف بعد کسرہ واقع است و درین صورت قلب آن بیا لازم چون دُعِیَ و اُعْلِی و یستعلی و باقی را بران حمل نمودند۔

[4] دراصل یُدْعَوَان بود واو واقع شد در چہارم ماقبل آن ضمہ و واو ساکن نبود واو را یا کردند و ہمچنین اَعْلَیْتُ و استعلیت کہ دراصل اَعْلَوْتُ و اِسْتَعْلَوْتُ بودند واو بقاعدۂ مذکور یا گشت۔

[5] زیراکہ در قاعدہ سیّد شرط است کہ واو و یا غیر مبدل از حرفے باشد چنانکہ گذشت۔

[6] مجہول از ضَارَبَ و ضُوَیْرِبٌ تصغیر ضَارِبٌ الف بسبب ضمہ ماقبل واو شد ضُوْرِبَ و ضُوَیْرِبٌ گشت۔

[7] یعنی اگر الف بعد کسرہ افتد یا شود چون مَحَارِیْبُ جمع محراب الف مذکور در جمع بعد کسرہ افتاد بسبب کسرۂ ماقبل یا گردید۔

[8] مفرد آن حبلیٰ چون آنرا تثنیہ و جمع کردند الف یا گشت زیراکہ الف قابل حرکت نیست و واو اثقل است لہذا بیا بدل شود۔

[9] یعنی جمعیکہ بروزن فعل بضم فا و سکون عین و صفتے کہ بروزن فعلی باشد عینش اگر یا بود آنرا بواو بدل نکنند بلکہ یا را سلامت داشتہ ضمہ ماقبل را کسرہ گردانند چون بِیْضٌ دراصل بُیْضٌ بود جمع ابیض و مثل حُمْرٌ جمع احمر حیکی دراصل حُیْکٰی بضم فا بروزن فعلی ضمہ ماقبل عین را کسرہ گردانیدند بِیْضٌ و حِیْکٰی شد۔

[10] اسم لفظی را گویند کہ دلالت کند بر ذات غیر مبہم بدون لحاظ صفتے انصفات و صفت لفظی را گویند کہ دلالت کند بر ذات مبہم کہ بصفت موصوف باشد۔

[11] نزد سیبویہ برائے اسم تفضیل حکم اسما ست زیراکہ اسم تفضیل بدون اضافت و من یا الف و لام نمی آید و این ہر سہ از خواص اسم است لہذا درین مقام اسم گردانیدند۔

[12] طوبیٰ و کوسیٰ دراصل طُیْبٰی و کُیْسٰی بود یا ساکن ماقبل آن مضموم یا را واو کردند طوبیٰ و کوسیٰ شد **سوال** دراسم یا را بواو بدل کردند و در صفت چرا نکردند **جواب** برائے فرق میان اسم و صفت **سوال** عکس چرا نکردند۔ **جواب** صفت ثقیل ست و یا خفیف و ہمچنین اسم خفیف ست و واو ثقیل لہذا واو در اسم سلامت ماند و در صفت ابدال یافت برائے حصول اعتدال۔

[13] اصل آن حسب مذہب مصنفؒ کُوْنُوْنَۃٌ بود بروزن فعلولۃ بضم فا پس ضمہ را بفتحہ نقل کردہ بعدہ واو را بیا بدل نمودند کینونۃ و مذہب ثانی اصل آن کَیْوُنُوْنَۃٌ واو و یا بہم آمدند و اول ایشان ساکن واو را یا کردہ در یا ادغام کردند کینونۃ شد بعدہ یا ثانی را حذف کردند برائے تخفیف در سید نیز ہمچنین اختلاف است چنانکہ ذکر یافت۔

سَیِّدٌ واو را یا کردہ حذف کردہ اند و تحقیق ہمونست کہ گفتیم[1] ○ **قاعدہ ۲۵** یا وزن اَفَاعِلُ و مَفَاعِلُ و اَشباہ آن[2] اگر معرف باللام یا مضاف باشد در حالت رفع و جر ساکن[3] شود چوں ہٰذِہِ الْجَوَارِیْ و جَوَارِیْکُمْ و مَرَرْتُ بِالْجَوَارِیْ و جَوَارِیْکُمْ و در بے لام و اضافت محذوف شود و تنوین بعین ملحق شود[4] چوں ہٰذِہٖ جَوَارٍ و مَرَرْتُ بِجَوَارٍ مثال مضاف و در حالت نصب مطلقاً مفتوح می آید چوں رَأَیْتُ الْجَوَارِیَ و رَأَیْتُ جَوَارِیَ ○ **قاعدہ ۲۶** واو لام فُعْلٰی بالضم در اسم جامد یا شود و در صفت بحال خود ماند و اسم تفضیل حکم اسم جامد دارد چوں دُنْیَا[5] و عُلْیَا و یاء لام فَعْلٰی بالفتح واو شود چوں تَقْوٰی[6] ○

قسم دوم در صرف مثال

○ **مثال واوی**[7] از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ اَلْوَعْدُ وَ الْعِدَةُ وعدہ کردن وَعَدَ یَعِدُ وَعْدًا وَ عِدَةً فہو وَاعِدٌ و وُعِدَ یُوْعَدُ وَعْدًا وَ عِدَةً فہو مَوْعُوْدٌ الامر منہ عِدْ والنہی عنہ لَا تَعِدْ الظرف منہ مَوْعِدٌ والآلة منہ مِیْعَدٌ و مِیْعَدَةٌ و مِیْعَادٌ و تثنیتہما مَوْعِدَانِ و مِیْعَدَانِ والجمع منہما مَوَاعِدُ و مَوَاعِیْدُ افعل التفضیل منہ اَوْعَدُ والمؤنث منہ وُعْدٰی و تثنیتہما اَوْعَدَانِ و وُعْدَیَانِ والجمع منہما اَوْعَدُوْنَ و اَوَاعِدُ و وُعَدٌ

نیز مفتوح ست و آخر آن واو مفتوح چنداں ثقل ندارد و نیز اگر بواو بدل شود دریں صورت آخر کلمہ نہایت خفیف گردد و از حد اعتدال بر آید ۔ [7] مثال واوی از پنج باب می آید از ضَرَبَ[1] چوں وَعَدَ یَعِدُ و از سَمِعَ[2] چوں وَجِلَ یَوْجَلُ و از فَتَحَ[3] چوں وَہَبَ یَہَبُ و از حَسِبَ[4] چوں وَمِقَ یَمِقُ و از کَرُمَ[5] وَسُمَ یَوْسُمُ چنانچہ مصنف مثال ہر چہار اول را یاد فرمودہ است و مثال واوی از نصر نیامدہ است ۔ ہدایۃ الصرف

---

[1] یعنی بر مذہب تحقیق کَیْنُوْنَةٌ بر وزن فَعْلُوْلَةٌ ست نہ فَیْعَلُوْلَةٌ زیرا کہ وزن فیعلولۃ در مصادر در کلام شان نادرست و باعث اختیار وزن فَیْعَلُوْلَةٌ بر مذہب ثانی آنست مثل کَیْنُوْنَةٌ و کَیْدُوْدَةٌ از اجوف واوی است و در مصدر آنہا یا یافتند بنا بریں حکم کردند کہ اصل آں کَیْوُدُوْدَةٌ و کَیْوُنُوْنَةٌ بودہ و بریں مذہب اختیار وزن نادر در کلام عرب لازم می آید **سوال** بر مذہب اول ضم فا را فتحہ چرا گردانند ۔ **جواب** زیرا کہ اکثر مصادر دریں باب ذوات یائی آید چوں صَیْرُوْرَةٌ و سَیْرُوْرَةٌ بنا برآں فا را فتحہ دادند تا یا بسلامت ماند و چونکہ ذوات واو دریں باب قلیل ست لہٰذا ذوات واو را بر ذوات یا حمل نمودند و شیخ رضی ایں توجیہ را انکار کردہ نوشتہ کہ مصادر ذوات واو ہم در عدد قریب ذوات یا ست واللہ اعلم ۔ رضی [2] یعنی جمعیکہ بریں وزن باشد چوں اَدَانِیْ جمع اَدْنٰی و مَدَاعِیْ جمع مُدَّعٰی و جَوَارِیْ جمع جَارِیَةٌ ۔ [3] زیرا کہ ضمہ و کسرہ ہر دو بر یا ثقیل ست و قید الف و لام یا اضافہ برائے آنست کہ دریں احوال در آخر آں تنوین نخواہد بود زیرا کہ در حالت تنوین یا بعد سکون باجتماع ساکنین ساقط شود ۔ [4] بدانکہ در مثل جَوَارٍ اختلاف ست نزد بعضے منصرف ست و نزد بعضے غیر منصرف و حکم غیر منصرف آنست کہ کسرہ و تنوین دراں نمی آید پس بر مذہب اول تنوین آں زائد ست زیرا کہ اعلال متعلق بجوہر کلمہ است و مقدم ست بر منع صرف کہ منع صرف از احوال کلمہ است و بعد اتمام کلمہ لاحق شود بریں مذہب اصل جوار در حال رفع بہ ضم با تنوین بودہ ضمہ بر یا دشوار داشتہ ساکن گردانیدند التقائے ساکنین شد میان یا و تنوین یا افتاد جَوَارٍ ماند و در مذہب ثانی منع صرف بر اعلال مقدم ست و بریں تقدیر اصل جوار در حال رفع جَوَارِیُ بالضم بود ضمہ بر یا ثقیل داشتہ ساکن کردند و عوض آں تنوین بر عین افزودند بعدہ اجتماع ساکنین شد درمیان یا و تنوین یا افتاد جوار شد و بریں مذہب در حال جر و نصب ہر دو یا را سلامت دارند چنانکہ گوئی مَرَرْتُ بِجَوَارِیَ و رَأَیْتُ جَوَارِیَ و دریں لغت در صورت واحد اعلال واقع میشود و بر مذہب اول در دو حال ۔ شرح ملا بیان آں در حاشیہ سابق گذشت ۔ [5] **سوال** اَلدَّارُ الدُّنْیَا وَ الْمَنْزِلَةُ الْعُلْیَا می گویند پس دنیا و علیا صفت خواہد بود نہ اسم **جواب** زیرا کہ اسم مذکور بدون الف و لام صفت واقع نمی شود پس اگر صفت می بود در ہر دو حال صفت واقع می شد ۔ [6] چوں تقوی کہ در اصل تقیا بود یا را بواو بدل کردند تقوی شد بمعنی پرہیز و دریں ہم بخلاف فعلی بالضم شرط ست کہ اسم باشد و اگر صفت باشد یا بواو بدل نشود چوں صَدْیَا و ہمچنیں فَعْلٰی واوی بحال خود اند ہم در اسم و ہم در صفت چوں دَعْوٰی و شَہْوٰی بسبب حصول اعتدال زیرا کہ اول

وُعُدَیَاتٌ ۝ واو از مضارع معروف بقاعدۂ ۱ حذف و از عِدَةٌ بقاعدہ ۲ ودر ماضی مجہول بقاعدہ ۵ جائز ست کہ ہمزہ گردد وُعِدَ را اُعِدَ گویند وہمچنیں در مؤنث اسم تفضیل وجمع تکسیر مؤنث اسم فاعل اَوَاعِدُ[۱] ست اصلش وَوَاعِدُ بود بقاعدہ ۶ واوِ اول ہمزہ شد ودر آلہ[۲] واو بقاعدہ ۳ یا شد لیکن در تصغیر[۳] یعنی مُوَیْعِیْدٌ وجمع تکسیر یعنی مَوَاعِیْدُ بسبب انعدام علت اعلال کہ سکون واو کسرہ ماقبل ست واو باز آمدہ ۝ **مثال یائی** از ضَرَبَ یَضْرِبُ اَلْمَیْسِرُ[۴] قمار باختن یَسَرَ یَیْسِرُ مَیْسِرًا فہو یَاسِرٌ ویُسِرَ یُوْسَرُ[۵] الخ دریں باب جز اینکہ در مضارع مجہول بقاعدہ ۳ یا واو شدہ اعلالے نگردیدہ ۝ **مثال واوی** از سمع یسمع اَلْوَجَلُ[۶] ترسیدن وَجِلَ یَوْجَلُ وَجَلًا تا آخر دریں باب جز آنکہ در امر حاضر یعنی اِیْجَلْ[۷] اِیْجَلَا تا آخر وہمچنیں در آلہ واو بقاعدہ ۳ یا شد ودر اَوَاجِلُ بقاعدہ ۶ ہمزہ گشتہ ودر وُجِلَ و وُجَلُ ہمزہ شدن بقاعدہ [illegible] جائز ست دیگر ہیچ تعلیل نشدہ ۝ **مثال واوی دیگر** از سَمِعَ یَسْمَعُ اَلْوُسْعُ وَالسَّعَةُ گنجیدن وَسِعَ[۸] یَسَعُ وُسْعًا وَسَعَةً الخ ۝ **مثال واوی** از فَتَحَ یَفْتَحُ اَلْہِبَةُ بخشیدن وَہَبَ یَہَبُ ہِبَةً الخ قولہ تعالیٰ ووہبنا لہ اسحٰق دریں ہر دو باب واو از مضارع معروف بسبب بودنش میان علامت مضارع وفتحہ کلمہ کہ عین یا لامش حرف حلق ست محذوف شدہ ودر مصدر وَسِعَ بعد حذف فا عین را فتحہ[۹] دادند وکسرہ ہم واعلالات دیگر صیغ بقیاس صیغ وَعَدَ یَعِدُ بودہ است

---

[۱] دو واو متحرک در اول کلمہ بہم آمدند اول ہمزہ گشت اواعد شد ؛

[۲] یعنی مِیْعَدٌ ومِیْعَدَةٌ ومِیْعَادٌ کہ در اصل مِوْعَدٌ ومِوْعَدَةٌ ومِوْعَادٌ بودہ واو ساکن و ماقبل آں مکسور واو یا گشت چنانچہ در میزان تحریر یافت ؛

[۳] دفع دخل کہ در مُوَیْعِیْدٌ ومَوَاعِیْدُ واو را چرا بیا بدل نکردند وتقریر جواب آنکہ علت اعلال دریں الفاظ موجود نیست زیراکہ واو را بیا درانجا بدل کنند کہ واو ساکن ماقبل آں مکسور باشد ودریں جا واو متحرک ست وماقبل او مکسور نیست ؛

[۴] قولہ تعالیٰ یَاَیُّہَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَیْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِّنْ عَمَلِ الشَّیْطَانِ فَاجْتَنِبُوْہُ لَعَلَّکُمْ تُفْلِحُوْنَ۔ اے مردمانے کہ ایمان آوردید جز ایں نیست کہ شراب وقمار وبتان وتیرہا پلید از کارہا شیطان ست پس پرہیز کنید ازاں تا فلاح ورستگاری یابید ؛

[۵] یُوْسَرُ در اصل یُیْسَرُ بود یا ساکن وماقبل آں مضموم یا واو شد چنانکہ در مُوْسِرٌ گذشت ؛

[۶] قولہ تعالیٰ فی قصۃ ابراہیم علیہ السلام قَالُوْا لَا تَوْجَلْ اِنَّا نُبَشِّرُکَ بِغُلَامٍ عَلِیْمٍ ؛

[۷] اِیْجَلْ در اصل اِوْجَلْ بود واو ساکن ماقبل آں مکسور واو را یا گردانیدند وہمچنیں در مِیْجَلٌ چنانکہ مِیْعَادٌ ومِیْزَانٌ گذشت ؛

[۸] قولہ تعالیٰ وَسِعَ کُرْسِیُّہُ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ ؛

[۹] تا دلالت کند برآنکہ مضارع آں مفتوح العین ست چنانکہ در قاعدہ دوم مصنف رح بداں اشارت فرمودہ واعطا کسرہ برحسب ضابطہ مقررہ کہ ساکن را ہرگاہ متحرک گردانند حرکت کسرہ می دہند چنانکہ مکرر معلوم گشت مثال یائے از پنج باب می آید از ضرب چوں یَسَرَ یَیْسِرُ واز سمع چوں یَتِمَ یَیْتَمُ واز کرم چوں یَسُرَ یَیْسُرُ از یُسْر بمعنی آسان شدن واز فتح چوں یَنَعَ یَیْنَعُ واز حسب چوں یَئِسَ یَیْئِسُ لیکن از باب حسب برسبیل قلت آید ومثال یائی از باب نصر وفتح نیامدہ است ؛ ہدایۃ الصرف

مثال واوی از حَسِبَ یَحْسِبُ اَلْوَمْقُ وَالْمِقَةُ دوست داشتن وَمِقَ یَمِقُ الخ اعلال صیغ ایں باب بعینه مثل وَعَدَ یَعِدُ ست درصرف کبیر ایں ابواب جز تغیراتیکه شرح کردیم دیگر ہیچ تغیر واقع نشود ہمه ابواب را برصرف کبیر می باید گردانید

مثال واوی از باب اِفْتِعَال اَلْاِتِّقَادُ[1] افروخته شدن آتش اِتَّقَدَ یَتَّقِدُ اِتِّقَادًا الخ

مثال یائی از اِفْتِعَال اَلْاِتِّسَارُ قمار باختن اِتَّسَرَ یَتَّسِرُ اِتِّسَارًا الخ دریں ہر دو باب بقاعده ۴ واو و یا تا شده درتا مدغم گردیده

مثال واوی از اِسْتِفْعَال اِسْتَوْقَدَ یَسْتَوْقِدُ اِسْتِیْقَادًا[2] قوله تعالیٰ استوقد نارا ؛ **وازافعال** اَوْقَدَ یُوْقِدُ اِیْقَادًا۔ استیقاد و ایقاد ہر دو بمعنی آتش افروختن ست واو دریں ہر دو بقاعده ۳ یا شده و درصرف کبیر ایں چہار باب جز اعلالین مذکورین اعلالی دیگر نیست

قسم سوم درصرف اجوف[3] واوی[4]

ویائی ازیں باب نیامده ؛

از نَصَرَ یَنْصُرُ اَلْقَوْلُ گفتن قَالَ یَقُوْلُ قَوْلًا فهو قَائِلٌ وقِیْلَ یُقَالُ قَوْلًا فهو مَقُوْلٌ الامر منه قُلْ والنهی عنه لَاتَقُلْ الظرف منه مَقَالٌ والاٰلة منه مِقْوَلٌ ومِقْوَلَةٌ ومِقْوَالٌ وتثنیتهما مَقَالَانِ ومِقْوَلَانِ والجمع منهما مَقَاوِلُ ومَقَاوِیْلُ افعل التفضیل منه اَقْوَلُ والمؤنث منه قُوْلٰی وتثنیتهما اَقْوَلَانِ وقُوْلَیَانِ والجمع منهما اَقْوَلُوْنَ واَقَاوِلُ وقُوَلٌ وقُوْلَیَاتٌ

در مِقْوَلٌ[5] ومِقْوَلَةٌ حرکت واو بماقبل بایں جهت نداده اند که ایں ہر دو دراصل مِقْوَالٌ[6] بودند الف را حذف کردند مِقْوَلٌ شد

---

[1] اِتِّقَادٌ دراصل اِوْتِقَادٌ واِتِّسَارٌ دراصل اِیْتِسَارٌ بود واو و یا موضع فاء افتعال واقع شدند واو و یا را تا کرده درتا ادغام نمودند چنانکه در اِتَّقَدَ واِتَّسَرَ ثبت یافت ؛

[2] اِسْتِیْقَادٌ واِیْقَادٌ دراصل اِسْتِوْقَادٌ واِوْقَادٌ بود واو ساکن ما قبل آں مکسور واو را یا کردند اِسْتِیْقَادٌ واِیْقَادٌ شد ؛

[3] بعض صرفیین در باب اعلال اصل شامل برآورده اند که جمیع مسائل ازاں استخراج تواں کرد وآں اینست که اعلال درحروف علت بر شانزده وجه متصور میشود زیراکه درحروف علت چہار وجه معلوم می گردد حرکات ثلثه وسکون وماقبل او نیز ہمچنیں پس چہار را در چہار ضرب زاده شانزده حاصل شد بعده ساکن واکه ماقبل او ساکن باشد ترک کردند جهت تعذر اجتماع ساکنین پس پانزده وجه باقی ماند چہار وقتیکه ماقبل آں مفتوح باشد چوں قَوْلٌ وبَیْعٌ وخَوِفَ وطَوُلَ اولی معلل نشود جهت خفت فتحه ماقبل وسکون حرف علت ودر سه اخیر حرف علت بالف بدل شود بسبب استدعاء فتحه ماقبل چنانکه در قاعده ہفتم مذکور گشت وچہار وقتیکه ماقبل او مضموم باشد چوں مُیْسِرٌ وبُیِعَ ویَغْزُوْ ولَنْ یَدْعُوَا در اول بسبب ضمه ماقبل بموجب قاعده سوم واو شود ودر ثانی بموجب قاعده نہم ساکن شده واو شود ودر سوم برائے خفت بموجب قاعده دہم ساکن گردانند ودر چہارم تعلیل نشود جهت خفت فتحه ماقبل وچہار وقتیکه ماقبل او مکسور باشد چوں مِوْزَانٌ واِرْعَوَةٌ ورَضِیُوْا وتَرْمِیِیْنَ پس در وجه اول واو یا می شود بوجهے که در قاعده سوم گذشت ودر ثانی به قاعده یازدہم یا گردد بسبب استدعاء ماقبل ودر سوم وچہارم بموجب قاعده دہم ساکن شده محذوف شود باجتماع ساکنین وسه وقتیکه ماقبل او ساکن باشد چوں یَخْوَفُ ویَبْیِعُ ویَقْوُلُ دریں ہر سه بموجب قاعده ہشتم حرکات واو و یا را بماقبل دہند جهت ضعف حرف علت وقوت حرف صحیح لکن در مثل یَخْوَفُ واو و یا بعد نقل حرکت الف شود بسبب فتحه ماقبل چنانکه در قاعده مذکور ثبت گشت ؛ مراح الارواح

[4] اجوف واوی از سه باب می آید از نصر چوں قَالَ یَقُوْلُ واز سمع چوں خَافَ یَخَافُ واز ضرب چوں طَاحَ یَطِیْحُ وچونکه نظیر آں قلیل ست لهذا مثال آں ذکر نفرموده ؛ فصول اکبری ومؤلف ہدایة الصرف طَالَ یَطُوْلُ از باب کرم نیز ایراد فرموده است واجوف مطلق از حسب نیامده ؛

[5] جواب سوال مقدر که مِقْوَلٌ ومِقْوَلَةٌ که اسم آله است واو متحرک است وماقبل آں ساکن بموجب قاعده چرا دراں عمل نکردند ؛

[6] ودلیل بر مقصور بودن مِفْعَلٌ از مِفْعَالٌ آنکه اغلب ہر دو وزن اشتراک برائے یک معنی می آید چوں مِخْیَطٌ ومِخْیَاطٌ ومِنْحَتٌ ومِنْحَاتٌ وشیخ رضی ایں توجیه را انکار نموده وگفته که نزد من ہر دو بر اصل خود اند لیکن مِفْعَلٌ در ترک اعلال محمول بر مِفْعَال بسبب آنکه ہر دو در معنی موافق اند ؛

وبعد حذف الف تا در آخر افزودند مَقُوْلَةٌ شد و در مِقْوَالٌ بسبب مانع که وقوع الف بعد واو ست نقل حرکت نکردند پس دریں هر دو که فرع آں هستند هم نقل حرکت ننمودند ○ **اثبات فعل ماضی معروف** قَالَ قَالَا قَالُوْا قَالَتْ قَالَتَا قُلْنَ قُلْتَ قُلْتُمَا قُلْتُمْ قُلْتِ قُلْتُنَّ قُلْتُ قُلْنَا بقاعده ۷ واو در قَالَ تا قَالَتَا بالف بدل شده و در مابعد[1] قَالَتَا باجتماع ساکنین حذف گردیده قاف مضموم گشته ○ **اثبات فعل ماضی مجهول** قِيْلَ قِيْلَا قِيْلُوْا قِيْلَتْ قِيْلَتَا قُلْنَ قُلْتَ قُلْتُمَا قُلْتُمْ قُلْتِ قُلْتُنَّ قُلْتُ قُلْنَا[2] قِيْلَ دراصل قُوِلَ بود بقاعده ۹ قِيْلَ شد و همچنیں تا قِيْلَتَا در قُلْنَ[3] تا آخر چوں یائے بالتقائے ساکنین بیفتاد بسبب واوی بودنش قاف را ضمه[4] دادند ○ **اثبات فعل مضارع معروف** يَقُوْلُ يَقُوْلَانِ يَقُوْلُوْنَ تَقُوْلُ تَقُوْلَانِ يَقُلْنَ تَقُوْلُ تَقُوْلَانِ تَقُوْلُوْنَ تَقُوْلِيْنَ تَقُلْنَ اَقُوْلُ نَقُوْلُ در جمیع[5] ایں صیغ که دراصل بسکون قاف وضم عین بودند بقاعده ۸ ضمه واو بقاف دادند و در يَقُلْنَ[6] و تَقُلْنَ آں واو بالتقائے ساکنین بیفتاد ○ **اثبات فعل مضارع مجهول** يُقَالُ يُقَالَانِ يُقَالُوْنَ تُقَالُ تُقَالَانِ يُقَلْنَ تُقَالُ تُقَالَانِ تُقَالُوْنَ تُقَالِيْنَ تُقَلْنَ اُقَالُ نُقَالُ در جمیع[7] ایں صیغ که بسکون قاف و فتحه واو بودند بقاعده ۸ فتحه واو بقاف داده واو را الف کردند و آں الف در يُقَلْنَ[8] و تُقَلْنَ بالتقائے ساکنین بیفتاد ○ **نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف** لَنْ يَقُوْلَ لَنْ يَقُوْلَا الخ **مجهول** لَنْ يُقَالَ الخ دریں بحث جز تغیریکه در مضارع شده

---

[1] یعنی از قُلْنَ جمع مؤنث غائب تا قُلْنَا جمع متکلم الف محذوف گردیده قُلْنَ دراصل قَوَلْنَ بود واو را بالف بدل کردند بعده الف را بجهة اجتماع ساکنین ساقط گردانیده قُلْنَ شد بعد ازاں قاف را ضمه دادند تا دلالت کند بر واو محذوف و همچنیں تا آخر۔

[2] کسره واو را بجائے ضمه قاف نقل نمودند بعده بموجب قاعده نهم که واو ساکن و ماقبل آں مکسور واو یا گشت قِيْلَ شد۔

[3] قُلْنَ دراصل قُوِلْنَ بضم قاف و کسره واو بوده کسره واو را بجائے ضمه قاف بردند بعد ازاں واو بسبب التقائے ساکنین حذف کردند بعد قاف را ضمه دادند تا دلالت کند بر واو محذوف۔

[4] محققان صرف نوشته اند که در ماضی مجهول اجوف بعد سقوط عین علی الاطلاق کسره و ضمه فا جائزست و فصیح پس قُلْنَ را قِلْنَ میتواں گفت و خِفْنَ و بِعْنَ را خُفْنَ و بُعْنَ۔ من المصنف۔

[5] يَقُوْلُ دراصل يَقْوُلُ بضم عین بود حرکت واو نقل کرده بقاف دادند يَقُوْلُ شد و همچنیں در جمیع صیغ سوائے جمع مؤنث غائب و حاضر۔

[6] يَقُلْنَ و تَقُلْنَ دراصل يَقْوُلْنَ و تَقْوُلْنَ بود ضمهٔ واو را نقل کرده به قاف دادند اجتماع ساکنین شد میان واو و لام واو را حذف نمودند يَقُلْنَ و تَقُلْنَ شد۔

[7] يُقَالُ دراصل يُقْوَلُ بود حرکت واو را نقل کرده به قاف دادند بعده حسب قاعده هشتم واو الف گشت يُقَالُ شد و همچنیں در دیگر صیغ۔

[8] يُقَلْنَ و تُقَلْنَ دراصل يُقْوَلْنَ و تُقْوَلْنَ بود واو بقاعده يُقَالُ الف شد بعد ازاں اجتماع ساکنین شد میان واو و لام واو محذوف گشت يُقَلْنَ و تُقَلْنَ گردید۔

تغیرے دیگر واقع نشده ○ **نفی جحد بلم در مضارع معروف** لَمْ یَقُلْ لَمْ یَقُوْلَا الخ ○ **مجہول** لَمْ یُقَلْ لَمْ یُقَالَا الخ دریں بحث جزائیکہ واو در لَمْ یَقُلْ[1] واخوات او والف در لَمْ یُقَلْ واخوات او بالتقائے ساکنین بیفتاده تغیرے دیگر غیر ما وقع فی المضارع واقع نشده ○ **لام تاکید بانون ثقیلہ در فعل مستقبل معروف** لَیَقُوْلَنَّ لَیَقُوْلَانِّ الخ ○ **مجہول** لَیُقَالَنَّ ○ و **ہکذا نون خفیفہ** دریں ہر چہار گردان ہم تغیرے غیر ما وقع فی المضارع نشده ○ **امر حاضر معروف** قُلْ قُوْلَا قُوْلُوْا قُوْلِیْ قُلْنَ ○ قُلْ در اصل تَقُوْلُ[2] بود بعد حذف علامت مضارع متحرک ماند در آخر وقف کردند واو بالتقائے ساکنین افتاد قُلْ شد و بعضے امر را از اصل بنا میکنند پس اُقْوُلْ میشود باز حرکت واو بما قبل داده واو را بالتقائے ساکنین حذف کرده ہمزه وصل را باستغنا حذف میکنند بہمین وضع دیگر صیغ امر را قیاس باید کرد صیغ امر بالام و صیغ نہی مثل صیغ نفی جحد بلم ست که درانہا در محل جزم واو والف افتاده است و بس چوں لِیَقُلْ[3] و لَا تَقُلْ و قس[4] علی ہذا ○ در نون ثقیلہ و خفیفہ امر و نہی واو والف که در مواقع جزم ساقط شده بود بسبب تحرک ما قبل نون باز آمده[5] ○ **امر حاضر معروف بانون ثقیلہ** قُوْلَنَّ[6] قُوْلَانِّ قُوْلُنَّ قُوْلِنَّ قُلْنَانِّ ○ **امر غائب و متکلم معروف بانون ثقیلہ** لِیَقُوْلَنَّ لِیَقُوْلَانِّ لِیَقُوْلُنَّ لِتَقُوْلَنَّ لِتَقُوْلَانِّ لِیَقُلْنَانِّ لِاَقُوْلَنَّ

---

[1] لَمْ یَقُلْ در اصل لَمْ یَقُوْلُ بود لام بسبب علامت جزمے ساکن گشت اجتماع ساکنین گشت درمیان واو و لام واو افتاد لم یقل شد:

[2] **سوال** در مثل قُلِ الْحَقَّ با وجود عدم اجتماع ساکنین واو را چرا حذف کردند **جواب** زیراکه حرکت لام عارضی ست پس در حکم سکون خواہد بود بخلاف قُوْلَا زیراکه حرکت در دا از الف فاعل حاصل ست و آں بمنزلہ جزو کلمہ است:

[3] در اصل لِیَقُوْلُ و لَا تَقُوْلُ بود ضمہ واو را نقل کرده بقاف دادند واو را باجتماع ساکنین محذوف گردانیدند لِیَقُلْ و لَا تَقُلْ شد و لِیُقْوَلْ و لَا تُقْوَلْ مجہول فتحہ واو را بقاف داده واو را بالف گردانیدند بعده الف باجتماع ساکنین محذوف گشت لِیُقَلْ و لَا تُقَلْ ماند:

[4] چوں لَمْ یَقُلْ و لَمَّا یَقُلْ و اِنْ یَقُلْ و غیر ذلک:

[5] زیراکه ہرگاه نون تاکید به کلمہ متصل شود ما قبل آنرا متحرک گرداند دریں صورت اجتماع ساکنین باقی نمی ماند:

[6] قُوْلَنَّ بنون ثقیلہ و قُوْلَنْ بنون خفیفہ در اصل اُقْوُلْ بود ضمہ واو را نقل کرده به قاف دادند اجتماع ساکنین شد میان واو و لام واو افتاد و ہمزهٔ وصلی نیز بسبب عدم احتیاج محذوف گشت و چوں ساکن دوم یعنی لام بسبب اتصال نون خفیفہ و ثقیلہ متحرک شد پس ساکن اول یعنی واو باز آمد قُوْلَنَّ و قُوْلَنْ شد:

لِنَقُوْلَنَّ ○ بانون خفیفہ لِیَقُوْلَنْ لِیَقُوْلُنْ لِتَقُوْلَنْ لِاَقُوْلَنْ لِنَقُوْلَنْ ○ بحث امر مجہول بانون ثقیلہ لِیُقَالَنَّ لِیُقَالَانِّ لِیُقَالُنَّ لِتُقَالَنَّ لِتُقَالَانِّ لِیُقَلْنَانِّ لِتُقَالُنَّ لِتُقَالِنَّ لِتُقَلْنَانِّ لِاُقَالَنَّ لِنُقَالَنَّ ○ نون خفیفہ ہمبریں قیاس ○ نہی معروف بانون ثقیلہ لَایَقُوْلَنَّ الخ ○ مجہول لَایُقَالَنَّ الخ نون خفیفہ بہمین قیاس ○ بحث اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلَانِ قَائِلُوْنَ قَائِلَةٌ قَائِلَتَانِ قَائِلَاتٌ ○ قَائِلٌ دراصل قَاوِلٌ بود بقاعدہ ۱۷ واو[1] ہمزہ شد وہمچنیں در دیگر صیغ ○ بحث اسم مفعول مَقُوْلٌ مَقُوْلَانِ مَقُوْلُوْنَ مَقُوْلَةٌ مَقُوْلَتَانِ مَقُوْلَاتٌ ○ مَقُوْلٌ دراصل مَقْوُوْلٌ بود بقاعدہ ۸ حرکت واو بماقبل دادہ واو را بالتقائے ساکنین حذف کردند ○ **فائدہ** اختلاف ست دریں کہ واو اول در ہمچو موقع حذف میشود یا واو دوم بعضے میگویند کہ دوم بایں جہت کہ زائد ست وزائد اولیٰ بحذف ست وبعضے میگویند کہ اول چہ دوم علامت ست وعلامت محذوف نمی شود[2] ○ ہرچند کہ بیشتر صرفیاں حذف دوم را ترجیح دادہ اند[3] مگر نزد راقم راجح حذف اول ست چہ علی العموم[4] دستور ہمین ست کہ در ہمچو ساکنین اول محذوف میشود زائد باشد یا اصلی پس ایں را از سُنَنِ نَظَرِ خود نباید برآورد ○ **ثمرہ اختلاف در تعیین حذف واو مفعول** ○ **نکتہ** ثمرۂ اختلاف در ہمچو مواقع بحسب ظاہر ہیچ معلوم نمی شود چہ بہر کیف

---

[1] شیخ رضی نوشتہ کہ قلب واو بہمزہ دریں مقام محمول بحقیقة نیست بلکہ ابتداءً واو بالف بدل شود بعد ازاں الف را ہمزہ گردانند بنا بریں قول تعلیل قائل بدیں گونہ کہ اصل آں قَاوِلٌ بود پس واو بسبب فتحۂ ماقبل ومتحرک خود الف گشت زیرا کہ الف فاعل مانع قوی نیست چہ اگر حرف زائد بمنزلہ معدوم ست پس واو والف جمع شدند وسقوط اول ممکن نیست ازانکہ التباس بماضی آید وہمچنیں در ردم پس دوم را متحرک نمودہ ہمزہ گردانیدند قائل شد۔

[2] وقائلین بحذف ثانی مذہب ثانی را جواب میدہند کہ علامت وقتے محذوف نمی شود کہ علامت دیگر موجود نباشد ودریں جا علامت دیگر یعنی میم مفعول موجود ست ونیز غیر مسلم کہ واو علامت مفعول ست بلکہ برائے فرق درمیان مفعول وظرف واو را زیادہ نمودہ اند پس بر مذہب اول مَقُوْلٌ بروزن مَفُعْلٌ خواہد بود وبر مذہب ثانی بروزن مفول۔

[3] ومدار اختیار ایں ترجیح آنکہ چوں دیدند کہ یا در اجوف یائی بعد اعلال ثابت می ماند پس گمان کردند کہ ہمیں واو مفعول از مبیع ساقط گردیدہ وبرہمیں قیاس در واوی نیز ہمیں حکم جاری نمودند وبنا بر ایں مذہب ہرگاہ واو از مَبْیُوْعٌ حذف شود ضمہ ماقبل را برائے مناسبت یا کسرہ گردانند تا یا سلامت ماند۔

[4] قاعدہ مقرر آنست کہ ہرگاہ دو ساکن بہم آیند واول آں مدہ باشد اول را محذوف گردانند زیرا کہ امتناع وثقل ہمیں از سکون اول پیدا گردیدہ وہرگاہ ایں مانع زائل شود باعطاء حرکت یا بحذف اول پس ثقل نیز مرتفع می شود پس بر مذہب اول خلاف قاعدہ مطرد لازم می آید وقائلین مذہب اول بنا بر ہمیں قاعدہ حذف اول را ترجیح می دہند ومذہب اخفش نیز ہمین ست چنانکہ منقول ست کہ از وے پرسیدند کہ بنا بر مذہب تو لازم می آید کہ در مبیع مبیوع خوانند پس ایں یا کہ یافتہ می شود از کجا ست اخفش در جوابش گفت کہ چوں ضمہ یا بماقبل بردند قبل ازانکہ یا بالتقائے ساکنین حذف شود ضمہ مذکور را بکسرہ منتقل گردانیدند بعد ازاں یا با جتماع ساکنین افتاد واو بسبب کسرۂ ماقبل یا گشت مَبِیْعٌ شد وشیخ رضی گفتہ کہ اولی آنست کہ چنیں گفتہ شود کہ اولا بعد نقل حرکت یا بسبب اجتماع ساکنین افتاد بعدہ ضمۂ ماقبل را بکسرہ وواو را یا گردانیدند تا درمیان واوی ویائی فرق حاصل آید۔

مولانا مولوی محمد علی مدظلہ

مَقُوْلٌ می شود واو اول را حذف کنند یا دوم را مولوی عصمت اللہ صاحب سہارنپوری در شرح خلاصۃ الحساب در بیان صرف و منع صرف لفظ رحمٰن دریں باب سخنے خوش نوشتہ و آں اینکہ در مسائل فقہیہ ثمرۂ خلاف، ہمچو اختلافات برمے آید[1] مثلاً شخصے حلف کرد کہ امروز بواو زائد تکلم نخواہم کرد و لفظ مَقُوْلٌ بر زبان آورد پس بر مذہب شخصے کہ بحذف اول قائل ست حانث خواہد شد و بر مذہب قائل بحذف دوم حانث نخواہد شد ○ یا زن را گفت کہ اگر تو امروز بواو زائد تکلم کنی ترا طلاق است و آں زن لفظ مَقُوْلٌ بر زبان آورد پس بر مذہب حذف اول طلاق خواہد افتاد و بر حذف دوم نہ ○ **اجوف یائی** از ضرب یضرب اَلْبَیْعُ[2] فروختن بَاعَ

واوی ازیں باب نیامده

یَبِیْعُ بَیْعًا فھو بَائِعٌ و بِیْعَ یُبَاعُ بَیْعًا فھو مَبِیْعٌ الامر منه بِعْ والنھی عنه لَا تَبِعْ الظرف منه مَبِیْعٌ والاٰلة منه مِبْیَعٌ مِبْیَعَةٌ مِبْیَاعٌ و تثنیتھما مَبِیْعَانِ و مِبْیَعَانِ والجمع منھما مَبَائِعُ و مَبَائِیْعُ افعل التفضیل منه اَبْیَعُ والمؤنث منه بُوْعٰی و تثنیتھما اَبْیَعَانِ و بُوْعَیَانِ والجمع منھما اَبْیَعُوْنَ و اَبَائِعُ و بُیَعٌ و بُوْعَیَاتٌ ○ **ظرف** دریں[3] باب ہم شکل مفعول گردیده چوں بقاعده حرکت عین بفا دادند و در مفعول بعد نقل حرکت و حذف عین فا را کسره داده بسبب آں واو را یا کردند ظرف ہم مَبِیْعٌ است کہ دراصل مَبْیِعٌ بوده و مفعول ہم مَبِیْعٌ کہ دراصل مَبْیُوْعٌ بود ○ **اثبات فعل ماضی معروف** بَاعَ بَاعَا بَاعُوْا

ـلے واز ہمیں قبیل ست کہ شاعرے التزام کرد کہ در اطراف یا وسط کلام خود حرف زائد نیارد پس ایراد مثل مقول در اشعار ایں چنیں کلام بر حسب مذہب ثانی صحیح خواہد بود نہ بر مذہب اول۔ ـکے قولہ تعالیٰ اِذَا نُوْدِیَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ یَّوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا اِلٰی ذِكْرِ اللّٰهِ وَ ذَرُوا الْبَیْعَ ای ہرگاه کہ اذان داده شود روز جمعہ پس بشتابید بسوئے ذکر خدا و بگذارید خرید و فروخت۔ ـسے یعنی مَبِیْعٌ مفعول و ظرف ہر دو بر یک صورت واقع اند و فرق در اصل ست اما مَبِیْعٌ اسم مفعول اصل آں مبیوع بود ضمہ بر یا دشوار داشتہ بما قبل دادند یا واو شد پس اجتماع ساکنین شد میان دو واو اول را حذف کردند مَبُوْعٌ شد بعده فا را کسره دادند تا دلالت کند بر حذف یا و واو مفعول را بنا بر موافقت کسره ما قبل یا گردانیدند مَبِیْعٌ گشت و مَبِیْعٌ اسم ظرف در اصل مَبْیِعٌ بود کسره یا را نقل کرده بما قبل بردند مَبِیْعٌ شد و ایں تعلیل بموجب مذہب سیبویہ بود و اما تعلیل بر مذہب ثانی آنکہ بعد نقل حرکت واو بسبب اجتماع ساکنین افتاد بعده ضمہ یا را کسره گردانیدند تا در میان واوی و یائی فرق حاصل شود۔

بَاعَتْ بَاعَتَا بِعْنَ بِعْتَ بِعْتُمَا بِعْتُمْ بِعْتِ بِعْتُنَّ بِعْتُ بِعْنَا ○ بقاعده ۷ یا در بَاعَ تا آخر الف شده مابعد بَاعَتَا الف بالتقائے ساکنین افتاده بسبب یائے بودن فا کلمه کسره یافته ○ **اثبات فعل ماضی مجهول** بِيعَ بِيعَا الخ ○ بِيعَ دراصل بُيِعَ بود بقاعده ۹ کسره یا بما دادند و یا در بِعْنَ[1] تا آخر بالتقائے ساکنین بیفتاد ○ **اثبات فعل مضارع معروف** يَبِيعُ يَبِيعَانِ تا آخر ○ حرکت یا بقاعده ۸ بماقبل رفته و یا در يَبِعْنَ[2] و تَبِعْنَ بالتقائے ساکنین ساقط شده ○ **مضارع مجهول** يُبَاعُ يُبَاعَانِ تا آخر بر قیاس يُقَالُ يُقَالَانِ تا آخر ○ **نفی تاکید بلن** لَنْ يَبِيعَ تا آخر لَنْ يُبَاعَ تا آخر تغیرے جدید ندارد ○ **نفی جحد بلم در فعل مضارع** لَمْ يَبِعْ لَمْ يَبِيعَا تا آخر لَمْ يُبَعْ لَمْ يُبَاعَا در لَمْ يَبِعْ[3] ولَمْ تُبَعْ ولَمْ أُبَعْ یا در معروف والف در مجهول باجتماع ساکنین افتاده در دیگر صیغ غیر ماوقع فی المضارع تغیرے نشده ○ **لام تاکید بانون ثقیله در فعل مستقبل معروف** لَيَبِيعَنَّ تا آخر ○ **مجهول** لَيُبَاعَنَّ تا آخر وہمچنیں نون خفیفه ○ **امر حاضر معروف** بِعْ بِيعَا بِيعُوا بِيعِي بِعْنَ بوضع قُلْ قُولَا اعلال باید کرد ○ **امر حاضر معروف بانون ثقیله** بِيعَنَّ تا آخر در بِيعَنَّ یا که در بِعْ[4] بالتقائے ساکنین افتاده بود بسبب مفتوح شدن عین باز آمده ○ **امر بالام و نهی** مثل لَمْ يَبِعْ تا آخر و در نون ثقیله وخفیفه اینها یائے

---

[1] از بِعْنَ جمع مؤنث غائب تا آخر تعلیل بر یک نہج است چنانچه سابق معلوم گشت بِعْنَ مجهول دراصل بُيِعْنَ بود کسره یا را بجائے ضمه ماقبل بردند بعد ازاله حرکت ماقبل بعده یا را بسبب اجتماع ساکنین حذف نمودند بِعْنَ شد وہمچنیں تا آخر چنانکه سابق گذشت؛

[2] يَبِعْنَ دراصل يَبْيِعْنَ بود حرکت یا نقل کرده بماقبل دادند دو ساکن بہم آمدند یا را حذف نمودند يَبِعْنَ شد؛ اجوف یائی نیز از سه باب آید از ضرب چون بَاعَ يَبِيعُ واز سمع چون نَالَ يَنَالُ واز نصر واز یں باب بر سبیل شاذ آید لہذا از ایراد امثال آن اعراض فرموده؛

[3] لَمْ يَبِعْ اصل آن يَبِيعُ بود چون لم بران آمد آخر ساکن گشت دو ساکن بہم آمدند یا افتاد لَمْ يَبِعْ شد وہمچنیں در اخوات آن؛

[4] بِعْ دراصل اِبْيِعْ بود کسره یا را بماقبل داده ہمزهٔ وصل را بسبب عدم احتیاج حذف نمودند و یا بسبب التقائے ساکنین ساقط گشت بِعْ شد و یا در بِيعَا باز آمد زیرا که بسبب اتصال الف ضمیر اجتماع ساکنین مرتفع گشت چنانکه در قُولَا تحریر یافت و بریں قیاس تعلیلات دیگر بر زبان باید گذرانید؛

محذوف باز آید ○ **بحث اسم فاعل** بَائِعٌ بَائِعَانِ بَائِعُوْنَ تا آخر بقاعدهٔ ۱۷۔ یا ہمزہ شد ○ **بحث اسم مفعول** مَبِيْعٌ مَبِيْعَانِ مَبِيْعُوْنَ مَبِيْعَةٌ مَبِيْعَتَانِ مَبِيْعَاتٌ اعلال مَبِيْعٌ مذکور شده و ہمبرین نمط اعلال ہمہ صیغ مفعول ست ○ **اجوف واوی** از سمع یسمع[1] اَلْخَوْفُ ترسیدن خَافَ يَخَافُ خَوْفًا فهو خَائِفٌ وخِيْفَ يُخَافُ خَوْفًا فهو مَخُوْفٌ الامر منه خَفْ والنهی عنه لَا تَخَفْ تا آخر ○ **ماضی معروف** خَافَ خَافَا خَافُوْا خَافَتْ خَافَتَا خِفْنَ تا آخر در خِفْنَ[2] تا آخر بسبب کسرهٔ عین فا کلمہ را بعد حذف عین کسره دادند باقی صیغ را اعلال بقواعدیکہ نوشتہ ایم و در صرف قَالَ اعمال آن شده می باید بر آورد و مضارع آن کہ يَخَافُ[3] يَخَافَانِ تا آخر ست اعلال مثل يُقَالُ يُقَالَانِ تا آخر شده ○ **امر حاضر معروف** خَفْ خَافَا خَافُوْا خَافِیْ خَفْنَ ○ خَفْ[4] را از تَخَافُ ساختند بعد حذف تا چون متحرک مانده آخر را وقف کردند الف بالتقائے ساکنین بیفتاد و خَافَا را از تَخَافَانِ ساختند بعد حذف علامت مضارع نون اعرابی را بیفگندند ○ صیغهٔ تثنیہ امر حاضر و جمع مذکر آن با صیغهٔ[5] تثنیہ مذکر غائب ماضی و جمع آن متحد شده ○ **امر حاضر معروف بانون ثقیلہ** خَافَنَّ تا آخر الف کہ در خَفْ افتاده بود بسبب نماندن اجتماع ساکنین[6] باز آمده صیغ نہی و لم و لن و لام امر بر زبان باید آورد و اعلال آن با صول محرره تقریر باید کرد ○ **فائدۂ**[7]

---

[1] ایراد مثال از ابواب ثلاثہ یعنی از نصر و ضرب و سمع اشارت بآنست کہ اجوف غیر ازین ابواب نمی آید ؛

[2] **سوال** در خِفْنَ فا را چرا ضمہ ندادند تا دلالت کند بر واو محذوف **جواب** تا التباس در باب لازم نیاید و اصل دلالت باب ست بنا بر آنکہ رعایت باب تعلق بمعنی وارد و رعایت واوی و یائی تعلق بلفظ وارد و رعایت معنی بر لفظ مقدم است **سوال** در قُلْتُ بسبب ضمہ دادن التباس بہ باب کرم لازم می آید پس درین جا چرا رعایت باب ننمودند **جواب** زیرا کہ اگر در قلن فتحہ را بضمہ نگردانیدند درین صورت ہم اورا دلالت بر باب نمے بود زیرا کہ احتمال داشت کہ این فتحہ اصلی باشد یا فتحہ عین کلمہ است کہ نقل کرده بما قبل آورده اند پس قطعاً معلوم نمی شد کہ این فتحہ عین کلمہ است لہذا بنظر ضرورت رعایت واوی و یائی کردند تا اہم و مہم ہر دو فوت نشود بخلاف خِفْنَ جہت آنکہ کسره آن دلالت می کند بر باب زیرا کہ ہیچ ماضی بکسر فا نیامده است ؛

[3] يَخَافُ در اصل يَخْوَفُ بود حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند و واو را بسبب استدعاء فتحہ ما قبل الف گردانیدند یخاف شد و ہمچنین در مجہول ؛

[4] خَفْ در اصل اِخْوَفْ بود فتحہ واو را نقل کرده بما قبل دادند و واو را الف گردانیدند بعده الف بسبب اجتماع ساکنین محذوف گشت اِخَفْ شد بعده ہمزه وصل بسبب استغنا حذف نمودند خَفْ گردید خَافَا در اصل اِخْوَفَا بود فتحہ واو را بما قبل دادند و واو را الف گردانیدند و ہمزه وصل را بجہت عدم احتیاج حذف نمودند خَافَا شد ؛

[5] یعنی خَافَا و خَافُوْا کہ تثنیہ و جمع مذکر امر حاضر واقع است و صیغہ تثنیہ و جمع مذکر غائب ماضی نیز ہمیں و ہمچنین التباس مضائقہ ندارد زیرا کہ فرق این صیغ از مقام عبارت معلوم میشود ؛

[6] زیرا کہ لام در خَفْ ساکن بود بسبب اتصال نون تاکید متحرک گشت اجتماع ساکنین کہ بسبب سکون لام عارض شده بود زائل گردید لہذا الف کہ در خَفْ ساقط شده بود باز آمد ؛

[7] وجہ ایراد این فائده آنست کہ در امر مہموز العین و اجوف ہر دو جا عین محذوف گردیده و درایں صورت التباس معتل و مہموز لازم می آید نظر بران وجہ امتیاز آن بیان فرموده ؛

صیغ امر اجوف را از صیغ مہموز عین کہ دراں بقاعدۂ[1] سَلْ ہمزہ حذف شدہ بہمین وضع امتیاز باید کرد کہ در اجوف غیر واحد مذکر و جمع مؤنث بہمہ صیغہا عین باقی می ماند چوں قُوْلَا قُوْلُوْا قُوْلِيْ و بِيْعَا بِيْعُوْا بِيْعِيْ و خَافَا خَافُوْا خَافِيْ و در نون ثقیلہ و خفیفہ ہم عین باز آید چوں قُوْلَنَّ بِيْعَنَّ خَافَنَّ و در مہموز عین در جمیع صیغ عین محذوف ماند چوں زِرَا[2] زِرُوْا زِرِيْ و زِرْنَ و سَلَا سَلُوْا سَلِيْ و سَلْنَ

○ **اجوف یائی** از سمع اَلنَّيْلُ یافتن نَالَ[3] يَنَالُ نَيْلًا الخ اعلالات جملہ صیغش بقیاس آنچہ بیان کردہ ایم میتواں کرد و ہمچنیں از دیگر ابواب ثلاثی مجرد تصاریف و صیغ می باید برآورد

○ **اجوف واوی** از باب اِفْتِعَال اَلْاِقْتِيَادُ کشیدن اِقْتَادَ يَقْتَادُ اِقْتِيَادًا فهو مُقْتَادٌ[4] و اُقْتِيْدَ يُقْتَادُ اِقْتِيَادًا فهو مُقْتَادٌ الامر منه اِقْتَدْ والنهی عنه لَا تَقْتَدْ الظرف منه مُقْتَادٌ

○ اسم فاعل و مفعول بیک صورت شدہ لیکن اسم فاعل دراصل مُقْتَوِدٌ بود بکسر واو و اسم مفعول مُقْتَوَدٌ بفتح واو و ظرف ہم کہ ہموزن مفعول میباشد غیر ثلاثی؛ ہمبریں صورت ست صیغۂ تثنیہ و جمع مذکر امر حاضر اِقْتَادَا اِقْتَادُوْا با تثنیہ و جمع مذکر غائب ماضی متحد ست مگر اصل ماضی بفتح واو ست و اصل امر کہ از مضارع ساختہ شدہ بکسر واو[5] ست برآوردن اعلال دیگر صیغ دشوار نیست

○ **اجوف یائی** از باب اِفْتِعَال اَلْاِخْتِيَارُ برگزیدن اِخْتَارَ يَخْتَارُ اِخْتِيَارًا الخ مثل اِقْتَادَ يَقْتَادُ

○ **اجوف واوی** از باب استفعال اَلْاِسْتِقَامَةُ

---

[1] سَلْ دراصل اِسْئَلْ بود حرکت ہمزہ نقل کردہ بما قبل دادہ ہمزہ را حذف نمودند سَلْ شد؛

[2] تثنیہ زِرْ کہ دراصل اِزْءِرْ بود ہمزہ را بعد نقل حرکت محذوف گردانیدند چوں حاجت ہمزۂ اول نماند او را نیز حذف نمودند زِرْ شد؛

[3] نَالَ دراصل نَيِلَ بود بر وزن سَمِعَ یا متحرک ماقبل او مفتوح یا را بالف بدل نمودند نَالَ شد و ہمچنیں يَنَالُ دراصل يَنْيَلُ بر وزن يسمع بود یا بقاعدۂ مذکور الف گشت يَنَالُ گردید؛

[4] دراصل مُقْتَوِدٌ واو متحرک بود بسبب فتحۂ ماقبل خود الف گردید مُقْتَادٌ شد و ہمچنیں در اسم مفعول؛

[5] و تعلیل ہر دو بر یک نہج است یعنی اِقْتَادَا و اِقْتَادُوْا ماضی دراصل اِقْتَوَدَا و اِقْتَوَدُوْا بودند واو متحرک ماقبل آں مفتوح واو را الف گردانیدند اِقْتَادَا و اِقْتَادُوْا گردید و اصل امر حاضر اِقْتَوِدَا و اِقْتَوِدُوْا بکسر عین واو واقع است واو دریں صیغہ نیز بقاعدہ مذکور الف .... گردیدہ و در واحد آں واو مذکور بسبب اجتماع ساکنین بیفتاد و در جمع بسبب زوال سکون لام کہ موجب اجتماع ساکنین بودہ الف باز آمد؛

استوار شدن اِسْتَقَامَ یَسْتَقِیْمُ اِسْتِقَامَةً فهو مُسْتَقِیْمٌ الامر منه اِسْتَقِمْ والنهی عنه لَا تَسْتَقِمْ الظرف منه مُسْتَقَامٌ ◯ اِسْتَقَامَ دراصل اِسْتَقْوَمَ بود بقاعده ۸ حرکت واو بماقبل داده واو را الف کردند یَسْتَقِیْمُ دراصل یَسْتَقْوِمُ بود بعد نقل حرکت واو بماقبل واو بقاعده ۳ یا شد[1] اِسْتِقَامَةً دراصل علی ماهو[2] المشهور اِسْتِقْوَامًا[3] بود بعد اعمال قاعدۂ یُقَالُ الف بالتقائے ساکنین افتاد و تا درآخر برائے عوض افزودند استقامةً شد مُسْتَقِیْمٌ دراصل مُسْتَقْوِمٌ بود مثل یَسْتَقِیْمُ درآں تعلیل کردند درامر ونهی ودیگر صیغ مضارع مجزوم عین بالتقائے ساکنین افتاده وهکذا در یَسْتَقِمْنَ و تَسْتَقِمْنَ وآں محذوف بوقت لحوق نون ثقیله وخفیفه درامر ونهی باز آید اِسْتَقِیْمَنَّ وَلَا تَسْتَقِیْمَنَّ گویند ◯ **اجوف یائی** ازباب استفعال اَلْاِسْتِخَارَةُ طلب خیر کردن اِسْتَخَارَ یَسْتَخِیْرُ تا آخر چوں اِسْتَقَامَ یَسْتَقِیْمُ ◯ **اجوف واوی**[4] ازباب اِفعال اَقَامَ یُقِیْمُ اِقَامَةً[5] فهو مُقِیْمٌ واُقِیْمَ یُقَامُ اِقَامَةً فهو مُقَامٌ الامر منه اَقِمْ والنهی عنه لَا تُقِمْ الظرف منه مُقَامٌ ◯ اعلالات صیغ ایں باب بعینه اعلالات اِسْتَقَامَ یَسْتَقِیْمُ هست ◯

قسم چهارم درصرف ناقص ولفیف

◯ **ناقص**[ع] **واوی** ازباب نَصَرَ یَنْصُرُ اَلدُّعَاءُ وَالدَّعْوَةُ خواستن دَعَا یَدْعُوْ دُعَاءً و دَعْوَةً فهو دَاعٍ و دُعِیَ یُدْعٰی دُعَاءً و دَعْوَةً فهو مَدْعُوٌّ الامر منه اُدْعُ والنهی عنه لَا تَدْعُ الظرف منه مَدْعًی والآلة منه مِدْعًی مِدْعَاةٌ مِدْعَاءٌ

ناقص واجوف یائے ازیں باب نیامده است ÷ هدایة الصرف

---

[1] حرکت واو نقل کرده بماقبل دادند بعده واو ساکن وماقبل آں مکسور واو را یا گردانیدند یستقیم شد ÷

[2] قوله علی ماهو المشهور اشارت است بدینکه نزد بعضے اصل آں اِسْتِقْوَمَةً وهمچنیں اصل اِقَامَةً اِقْوَمَةً بوده است وتحقیق آں در ذکر افادات خواهد آمد ÷

[3] فتحه واو نقل کرده بقاف دادند لهذا واو را الف گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان هردو الف بر مذهب اخفش وعباس الف اول محذوف گشت ومذهب مصنف نیز همین ست چنانکه سابق باں اشعار رفت وبعده تا درآخر عوض آں درآوردند که از فعل ممتاز شود ونزدیک سیبویه وخلیل الف ثانی محذوف گردیده زیراکه زائد ست چنانکه تصریح آں در بحث مقول گذشت ÷

[4] وصرف باقی ابواب از ثلاثی مجرد ورباعی مثل صحیح است لهذا مصنف رح بذکر آں تعرض نفرموده ÷

[5] اصل آں اِقْوَامٌ بود واو متحرک ماقبلش حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کرده بماقبل دادند واو را بسبب تحرک وے دراصل وفتحه ماقبلش بالف بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان هردو الف اولیٰ را حذف نمودند وعوض آں تا درآخر درآوردند اِقَامَةً شد **سوال** درقوله تعالیٰ وَاِقَامَ الصَّلٰوةِ تا را چرا حذف نمودند۔ **جواب** حذف تائے مذکور درحال اضافه جائز است بالاتفاق زیراکه اضافه قائم مقام تائے محذوف ست وحذف تائے مذکور درغیر اضافه البته جائز نیست زیراکه عوض ست از حرف اصلی پس اگر حذف کرده شود حذف عوض ومعوض عنه هردو لازم می آید لیکن نزد سیبویه تعویض از امور جائزه است پس بر مذهب او حذف تا درغیر اضافه نیز جائز واین مذهب عند المحققین مرجوح است والله اعلم ÷

[ع] ناقص واوی از پنج باب می آید از نصر چوں دَعَا یَدْعُوْ واز سمع چوں رَضِیَ یَرْضٰی چنانکه مصنف رح مثال آں درج فرموده واز فتح چوں نَعٰی یَنْعٰی واز کرم چوں صفوة برگزیده شدن صَفُوَ یَصْفُوْ واز ضرب چوں بَغٰی یَبْغِیْ واز باب ضرب بر سبیل شاذ می آید ÷ فصول اکبری اجوف یائی ونیز ناقص واوی از فتح نیامده ÷ هدایة الصرف

وتثنیتهما مَدعَیانِ ومِدعَیانِ والجمع منهما مَداعٍ ومَداعِیُّ افعل التفضیل منه اَدعیٰ والمؤنث منه دُعیٰ وتثنیتهما اَدعَیانِ ودُعیَیانِ والجمع منهما اَداعٍ واَدعَوْنَ ودُعًی ودُعیَیاتٌ ○ در مَدعًی[1] ظرف ومِدعًی آلہ واو کہ بقاعدہ ۷ الف شدہ بود بسبب اجتماع ساکنین با تنوین بیفتاد واگر دریں ہر دو صیغہ بسبب الف ولام یا اضافت تنوین نباشد الف حذف نشود[2] چون اَلْمَدعیٰ واَلْمِدعیٰ ومَدعاکُمْ ومِدعاکُمْ ○ ودر مِدعاءٌ بقاعدہ[3] ۱۹ واو ہمزہ شدہ مثل دُعاءٌ مصدر در مَداعٍ[4] جمع ظرف واَداعٍ جمع مذکر اسم تفضیل تعلیل قاعدہ ۲۵ شدہ در مَدعَیانِ[5] ومِدعَیانِ تثنیہ ظرف وآلہ واَدعَیانِ تثنیہ اسم تفضیل ومَداعِیُّ جمع آلہ واو بقاعدہ ۲۰ ودر دُعیٰ بقاعدہ ۲۶ یا شدہ ودر دُعیَیانِ ودُعیَیاتٌ[6] الف بقاعدہ ۲۲ یا شدہ وہمچنیں ہر جا دریں ہر دو صیغہ ○ **اثبات فعل ماضی معروف** دَعا دَعَوا دَعَوْا دَعَتْ دَعَتا دَعَوْنَ دَعَوْتَ دَعَوْتُما دَعَوْتُمْ دَعَوْتِ دَعَوْتُنَّ دَعَوْتُ دَعَوْنا ○ واو در دَعا کہ دراصل دَعَوَ[7] بود بقاعدہ ۷ الف شد ○ **فائدہ** ہر الف کہ بدل از واو باشد بصورت[8] الف نوشتہ شود لہذا در دَعا الف می نویسد وبدل از یا بصورت یا چون رَمیٰ ○ در دَعَوا[9] تثنیہ واو بسبب اتصال آں بالف تثنیہ سلامت ماندہ ودر دَعَوْا جمع الف بالتقائے ساکنین افتاد ودر دَعَتْ دَعَتا بسبب اتصال تائے تانیث واز دَعَوْنَ تا آخر جملہ صیغ بر اصل اند ○ **اثبات فعل ماضی مجہول** دُعِیَ

زیراکہ واو ساکن است ؛

---

[1] مَدعًی دراصل مَدعَوٌ بفتح میم ومِدعًی مِدعَوٌ بکسر میم بود واو متحرک وماقبل او مفتوح واورا الف گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان الف وتنوین الف افتاد مَدعًی و مِدعًی شد ؛

[2] زیراکہ دریں صورت اجتماع ساکنین نمی ماند ؛

[3] واو افتاد در طرف بعد الف زائد ہمزہ گشت ؛

[4] دراصل مَداعِوُ بر وزن مفاعل واَداعِوُ بر وزن افاعل بود واو واقع شد زائد از رابع واو یا گشت بعد ازاں یا واقع شد در وزن مفاعل لہذا یا را حذف کردہ تنوین آں بعین ملحق گردانیدند مَداعٍ واَداعٍ گشت ؛

[5] دراصل مَدعَوان بفتح ومِدعَوان بکسر میم واَدعَوانِ ومَداعِوُ بودند واو افتاد در رابع لہذا واو را یا گردانیدند مَدعَیانِ ومِدعَیانِ و اَدعَیانِ ومَداعی گشت ؛ ودُعیٰ دراصل دعوی بود واو واقع شد لام فُعلیٰ اسم تفضیل واو یا شد دُعیٰ گشت ؛

[6] ودُعیَیان تثنیہ دُعیٰ مؤنث اسم تفضیل ودُعیَیات جمع آں الف زائد واقع شد قبل الف تثنیہ وجمع مؤنث سالم باشد دُعیَیانِ ودُعیَیات گشت ؛

[7] واو متحرک ماقبل آں مفتوح واو الف گردید دعا شد ؛ ؛

[8] وشرط دریں باب آنست کہ ابتداءً بالف بدل شدہ باشد تا مثل یُدعیٰ ازیں قید خارج شود زیراکہ در یُدعیٰ وامثال آں الف مبدلہ بصورت یا نوشتہ میشود نہ بصورت الف **سوال** درصورت نوشتن الف بصورت یا معلوم نمی شود کہ الف بدل از یاست یا از واو چنانکہ در یدعی **جواب** ایں امر از تثنیہ وجمع آں معلوم میشود پس التباس لازم نمی آید وبدانکہ ہرگاہ الف مبدل از واو ویا بسبب اجتماع ساکنین با تنوین ساقط شود بوقت دخول الف ولام واضافت آں الف را در احوال ثلٰثہ یعنی رفع ونصب وجر بصورت یا نویسند نحو جاءنی مدعٰکم ومررت بمدعٰکم ورأیت مدعٰکم ونزد سیبویہ درحال نصب بصورت الف باید نوشت چوں رأیت مدعاکم ؛

[9] زیراکہ الف تثنیہ مانع تعلیل ست چنانکہ در قاعدہ سابق تحریر یافت دَعَوْا دراصل دَعَوُوا بود واو متحرک ماقبلش مفتوح واو الف شدہ از جہت اجتماع ساکنین میان الف وواو جمع الف محذوف گشت دَعَوْا بر وزن فَعَوْا شد ہمچنیں دَعَتْ در اصل دَعَوَتْ بود واو بقاعدہ مذکور الف گشت اجتماع ساکنین شد میان الف وتائے تانیث الف افتاد دَعَتْ شد ودعتا دراصل دَعَوَتَا بود واو الف شد بعدہ الف را بجہۃ اجتماع ساکنین تقدیری محذوف گردانیدند دَعَتَا گشت زیراکہ تائے تانیث دراصل وضع ساکن ست بواسطۂ الف تثنیہ متحرک گردیدہ پس ایں چنین تحرک از اعتبار ساقط است دُعِیَ دراصل دُعِوَ بود واو در طرف بعد کسرہ افتاد یا گردید دُعِیَ گشت وہمچنیں در دیگر صیغ ؛

دُعِیَا دُعُوْا دُعِیَتْ دُعِیَتَا دُعِیْنَ[1] دُعِیْتَ دُعِیْتُمَا دُعِیْتُمْ دُعِیْتِ دُعِیْتُنَّ دُعِیْتُ دُعِیْنَا ○ در جمیع صیغ ایں بحث واو بقاعدہ ۱۱ یا شدہ و در دُعُوْا[2] جمع مذکر غائب یا بقاعدہ ۱۰ بعد نقل حرکتش بماقبل حذف شدہ ○ **اثبات فعل مضارع معروف** یَدْعُوْ یَدْعُوَانِ یَدْعُوْنَ تَدْعُوْ تَدْعُوَانِ یَدْعُوْنَ تَدْعُوْنَ تَدْعِیْنَ تَدْعُوْنَ اَدْعُوْ نَدْعُوْ ○ صیغہائے تثنیہ مطلقاً و صیغہائے جمع مؤنث بر اصل اند و در یَدْعُوْ[3] و اخواتش واو بقاعدہ ۱۰ ساکن شدہ و در ہر دو جمع[4] مذکر و تَدْعِیْنَ بقاعدہ مذکور حذف شدہ و صورت جمع مذکر (یعنی یدعون و تدعون) و مؤنث دریں بحث یکے ست ○ **اثبات فعل مضارع مجہول** یُدْعٰی[5] یُدْعَیَانِ یُدْعَوْنَ تُدْعٰی تُدْعَیَانِ یُدْعَیْنَ تُدْعَوْنَ تُدْعَیْنَ تُدْعَیْنَ اُدْعٰی نُدْعٰی ○ در جمیع ایں صیغہا واو بقاعدہ ۲۰ یا شدہ بعد ازاں بقاعدہ ۷ الف شدہ در غیر تثنیہ و غیر جمع مؤنث و آں الف در یُدْعَوْنَ[6] (جمع مذکر غائب) و تُدْعَوْنَ (جمع مذکر حاضر) و تُدْعَیْنَ واحد مؤنث حاضر بالتقائے ساکنین حذف شدہ ○ و صورت واحد مؤنث حاضر و جمع مؤنث حاضر متحد شدہ[7] تُدْعَیْنَ لیکن واحد در اصل تُدْعَوِیْنَ بود واو بقاعدہ ۲۰ یا شدہ بعد ازاں یا بقاعدہ ۷ الف شدہ بالتقائے ساکنین افتادہ و جمع مؤنث حاضر در اصل تُدْعَوْنَ بود واو یا شد و بس ○ **نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف** لَنْ یَّدْعُوَ لَنْ یَّدْعُوَا لَنْ یَّدْعُوْا لَنْ تَدْعُوَ لَنْ تَدْعُوَا لَنْ یَّدْعُوْنَ لَنْ تَدْعُوْا لَنْ تَدْعِیْ لَنْ تَدْعُوْنَ

---

[1] اگرچہ در دُعِیْنَ و ما بعد آں قاعدۂ میزان ہم یافتہ میشود لیکن چوں قاعدہ دُعِیَ ہم دراں موجود لہذا برائے گردانیدن جملہ صیغ یک بحث بیک قاعدہ دُعِیَ جاری کردند و اعلال آں بقاعدہ ۱۱ تحریر شدہ ؛ من المصنف

[2] دُعُوْا در اصل دُعِوُوْا بود اولا واو بقاعدۂ مفرد یا شد بعدہ ضمہ را بر یا ثقیل داشتہ بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل اجتماع ساکنین شد میان یا و واو جمع یا افتاد دعوا گشت ؛

[3] یَدْعُوْ در اصل یَدْعُوُ بود ضمہ بر واو ثقیل بود بیفتاد و ہمچنیں حال تَدْعُوْ و اَدْعُوْ و نَدْعُوْ ؛

[4] یدعون و تدعون جمع مذکر در اصل یدعوون و تدعوون بود ضمہ بر واو ثقیل بود ساکن گردانیدند دو ساکن بہم آمدند واو یکہ لام فعل بود بیفتاد یدعون و تدعون شد بر وزن یفعون و تفعون و تدعین در اصل تدعوین بود کسرہ بر واو ثقیل بودہ بما قبل دادند بعد از سلب حرکت ما قبل واو بالتقائے ساکنین بیفتاد تَدْعِیْنَ شد بر وزن تفعین ؛

[5] یدعی در اصل یُدْعَوُ بود واو افتاد در موضع رابع و ما قبل او غیر مضموم واو را بیا بدل کردند یُدْعَیُ شد بعدہ یا متحرک و ما قبل او مفتوح یا را بالف بدل نمودند یُدْعٰی گشت و ہمچنیں در دیگر صیغ آن نیز واو یا گردیدہ **سوال** در یدعی الف را بصورت یا چرا می نویسند باوجودیکہ در اصل بدل از واو ست **جواب** تا دلالت کند بر جواز امالہ دراں و بر انقلاب الف مذکور بیا در بعض مقام چوں یدعیان و یغزیان و اغزیت و اعلیت ؛ رضی

[6] یدعون در اصل یدعوون بود واو افتاد در موضع رابع و ما قبل او ضمہ نبود آن واو را بیا بدل کردند یدعیون شد بعدہ یا متحرک ما قبل آن مفتوح یا را بالف بدل نمودند التقائے ساکنین شد میان الف و واو الف را حذف نمودند یدعون شد و ہمچنیں در تدعون ؛

[7] یعنی واحد و جمع مؤنث حاضر بعد تعلیل ہر دو بر یک صورت گردیدند و فرق در اصل تعلیل یعنی تدعین واحد مؤنث در اصل تدعوین بود بر وزن تفعلین واو در رابع کلمہ افتاد یا شدہ بعد ازاں یا متحرک و ما قبل آں مفتوح یا را الف گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان الف و یائے ضمیر الف محذوف گشت تدعین گردید و تدعین جمع مؤنث در اصل تدعون بود بر وزن تُفْعَلْنَ واو را بقاعدۂ مذکور یا گردانیدند تدعین شد ؛

لَنْ اَدْعُوَ لَنْ نَّدْعُوَ ○ دریں صیغ عمل لن نہجیکہ در صحیح جاری میشود جاری[1] شدہ تغیرے جز آنکہ در مضارع[2] شدہ بود بظہور نیامدہ ○ **نفی تاکید بلن در فعل مستقبل مجہول** لَنْ یُّدْعٰی لَنْ یُّدْعَیَا لَنْ یُّدْعَوْا لَنْ تُدْعٰی لَنْ تُدْعَیَا لَنْ یُّدْعَیْنَ لَنْ تُدْعَوْا لَنْ تُدْعَیْ لَنْ تُدْعَیْنَ لَنْ اُدْعٰی لَنْ نُّدْعٰی ○ در یُدْعٰی واخوات او بسبب بودن الف نصب لن ظاہر نشدہ ودر باقی صیغ ہمچو صحیح عمل لن جاری شدہ تغیرے جدید رو ننمودہ ○ **نفی جحد بلم در فعل مستقبل معروف** لَمْ یَدْعُ لَمْ یَدْعُوَا لَمْ یَدْعُوْا لَمْ تَدْعُ لَمْ تَدْعُوَا لَمْ یَدْعُوْنَ لَمْ تَدْعُوْا لَمْ تَدْعِیْ لَمْ تَدْعُوْنَ لَمْ اَدْعُ لَمْ نَدْعُ ○ در مواقع جزم واو ساقط[3] شدہ ودر دیگر صیغ مثل صحیح عمل لم ظاہر شدہ تغیرے نیفزودہ ○ **مجہول** لَمْ یُدْعَ لَمْ یُدْعَیَا لَمْ یُدْعَوْا لَمْ تُدْعَ لَمْ تُدْعَیَا لَمْ یُدْعَیْنَ لَمْ تُدْعَوْا لَمْ تُدْعَیْ لَمْ تُدْعَیْنَ لَمْ اُدْعَ لَمْ نُدْعَ ○ در مواقع جزم الف[4] حذف شدہ وبس ○

بحث لام تاکید بانون ثقیلہ در فعل مستقبل معروف لَیَدْعُوَنَّ لَیَدْعُوَانِّ لَیَدْعُنَّ لَتَدْعُوَنَّ لَتَدْعُوَانِّ لَیَدْعُوْنَانِّ لَتَدْعُنَّ لَتَدْعِنَّ لَتَدْعُوْنَانِّ لَاَدْعُوَنَّ لَنَدْعُوَنَّ ○ در صیغ مضارع نہجیکہ در صحیح از نون ثقیلہ تغیرات میشود ہمون طور اینجا شدہ وبس[5] ○ **مجہول** لَیُدْعَیَنَّ لَیُدْعَیَانِّ لَیُدْعَوُنَّ لَتُدْعَیَنَّ لَتُدْعَیَانِّ لَیُدْعَیْنَانِّ لَتُدْعَوُنَّ لَتُدْعَیِنَّ لَتُدْعَیْنَانِّ لَاُدْعَیَنَّ لَنُدْعَیَنَّ ○

---

[1] زیراکہ لام دریں حال مفتوح میشود وثقل نمیدارد ؞
[2] یعنی بجز صیغہ جمع مذکر وواحد مؤنث حاضر در ہیچ صیغہ تعلیل واقع نشود تعلیل صیغ مذکور ہر دو در مضارع گذشت ؞
[3] زیراکہ حرف علت ست وچوں حرف جازم در مستقبل در آید حرف علت از آخر ساقط شود چنانکہ سابق معلوم گردید ؞
[4] الفیکہ در یُدْعٰی مستقبل مجہول بودہ ؞
[5] زیراکہ نون تاکید مانع تعلیل ست چنانکہ سابق در قاعدۂ ہفتم ذکر یافت ؞

لَیُدْعَیَنَّ دراصل یُدْعٰی بود چوں لام تاکید در اول و نون ثقیلہ در آخر آوردند نون ثقیلہ فتحہ ماقبل[1] خود خواست الف قابل حرکت نبود لہذا یا را کہ اصل الف بود واپس آوردند و فتحہ دادند لَیُدْعَیَنَّ شد و قس علیہ لَتُدْعَیَنَّ لَاُدْعَیَنَّ لَنُدْعَیَنَّ ○ **سوال** در لَنْ یُّدْعٰی چرا بسبب نصب یا را واپس نیاوردند کہ بران فتحہ ظاہر می شد ○ **جواب** اگر یا را باز می آوردند باز الف میشد چہ علت اعلال کہ تحرک یا و انفتاح ماقبل ست موجود ست و در لَیُدْعَیَنَّ و در اخواتش علت اعلال موجود نیست زیرا کہ اتصال نون ثقیلہ از موانع اجرائے قاعدہ ست ○ لَیُدْعَوُنَّ دراصل یُدْعَوْنَ بود بعد آوردن لام تاکید در اول و نون ثقیلہ در آخر و حذف نون اعرابی اجتماع ساکنین شد میان واو و نون ثقیلہ واو غیرہ بود آن را ضمہ دادند و ہمچنیں در لَتُدْعَوُنَّ و در لَتُدْعَیِنَّ یا را کسرہ دادند ○ **فائدہ** حین اجتماع ساکنین اگر اوّل مدّہ باشد آنرا حذف می کنند[2] و اگر غیر مدہ باشد واو را ضمہ[3] می دہند و یا را کسرہ ○ مدہ حرف علت ساکن را گویند کہ حرکت ماقبل آں موافق باشد برائے مناسبت ؛ و غیر مدہ آنکہ چنیں نباشد ○ **لام تاکید با نون خفیفہ در فعل مستقبل معروف** لَیَدْعُوَنْ لَیَدْعُنْ لَتَدْعُوَنْ لَتَدْعُنْ لَتَدْعِنْ لَاَدْعُوَنْ لَنَدْعُوَنْ ○ **مجہول** لَیُدْعَیَنْ لَیُدْعَوُنْ لَتُدْعَیَنْ لَتُدْعَوُنْ لَتُدْعَیِنْ لَاُدْعَیَنْ لَنُدْعَیَنْ ○ **امر حاضر معروف** اُدْعُ[4] اُدْعُوَا اُدْعُوْا اُدْعِیْ اُدْعُوْنَ ○ واو در اُدْعُ[5] بسبب

---

[1] زیرا کہ ماقبل نون ثقیلہ ہمیشہ مفتوح می باشد و وجہ آن سابق در بیان صیغ گزشت ؛

[2] مراد مصنف رح درین مقام در اجتماع ساکنین علی غیر حدہ است زیرا کہ اجتماع ساکنین علی حدہ در کلام عرب مطرد و شایع است چنانچہ ذکر آن در رسالہ خواہد آمد و ہمچنیں ساکن دوم کہ بران وقف باشد این چنیں اجتماع نیز جائز زیرا کہ ساکن مذکور فی الحقیقۃ متحرک ست سکون بران برائے استراحۃ نفس و قطع کلام متعین گردیدہ **سوال** در صورت مدہ حذف را چرا متعین کردند **جواب** حذف می کنند برائے تخفیف **سوال** ساکن دوم را چرا حذف نمودند **جواب** در مدہ تصرف بسیار ست و در غیر مدہ قلیل است ؛

[3] **سوال** در غیر مدہ واو و یا را چرا حذف نکنند **جواب** زیرا کہ اگر واو و یا درین جا حذف کردہ شود ہیچ دلیل نمی ماند بر واو و یائے محذوف بخلاف مدہ کہ در صورت حذف واؤ دران جا از ضمہ ماقبل معلوم می شود کہ واو ازین جا محذوف است و در حذف یا از کسرہ ماقبل معلوم میشود کہ یا محذوف است ؛

[4] قولہ تعالیٰ اُدْعُ اِلٰی سَبِیْلِ رَبِّکَ بِالْحِکْمَۃِ وَالْمَوْعِظَۃِ **ترجمہ** بخوان بسوئے راہ پروردگار خود بہ دانش و نصیحت ؛

[5] اُدْعُ ساختہ شد از تَدْعُوْ علامت مضارع را حذف کردند بعدہ فاکلمہ آں ساکن ماند و عین آں مضموم ہمزہ وصل مضموم در اول در آوردند و واو لام کلمہ بسبب وقف از آخر اسقاط یافت اُدْعُ شد ؛

سکون وقفی حذف شده ودیگر صیغ[1] از مضارع ہمبران نمط ساختہ شده اند که در صحیح ساختہ بودند ○ **امر غائب ومتکلم معروف** لِیَدْعُ لِیَدْعُوَا لِیَدْعُوْا لِتَدْعُ لِتَدْعُوَا لِیَدْعُوْنَ لِاَدْعُ لِنَدْعُ ○ **امر مجهول** لِیُدْعَ لِیُدْعَیَا تا آخر مانند لَمْ یُدْعَ لَمْ یُدْعَیَا تا آخر ○ **امر حاضر معروف بانون ثقیلہ** اُدْعُوَنَّ اُدْعُوَانِّ اُدْعُنَّ اُدْعِنَّ اُدْعُوْنَانِّ ○ بعد آوردن نون ثقیلہ در اُدْعُ واو محذوف را که بسبب وقف حذف شده بود حالا وقف نمانده باز آوردند وفتحہ دادند ودر دیگر صیغ حسب معمول[2] تغیرات کردند ○ **امر غائب ومتکلم معروف بانون ثقیلہ** لِیَدْعُوَنَّ لِیَدْعُوَانِّ لِیَدْعُنَّ لِتَدْعُوَنَّ لِتَدْعُوَانِّ لِیَدْعُوْنَانِّ لِاَدْعُوَنَّ لِنَدْعُوَنَّ ○ در لِیَدْعُوَنَّ واخواتش واو که بسبب جزم افتاده بود باز آمده مفتوح[3] شده دیگر ہمہ حسب معمول ست ○ **امر مجهول بانون ثقیلہ** لِیُدْعَیَنَّ تا آخر ○ بصورت مضارع مجهول بانون ثقیلہ است سوائے اینکہ لام[4] این مکسور ست ولام مضارع مفتوح در لِیُدْعَیَنَّ واخوات او بسبب انعدام جزم یا را که اصل الف محذوف بود باز آوردند چرا که الف قابل فتحہ که نون ثقیلہ آنرا می خواہد نبود نون خفیفہ جمیع صیغ امر بقیاس نون ثقیلہ میتوان دریافت ○ **نہی معروف** لَایَدْعُ لَایَدْعُوَا لَایَدْعُوْا لَاتَدْعُ لَاتَدْعُوَا لَایَدْعُوْنَ لَاتَدْعُوَا لَاتَدْعِیْ لَاتَدْعُوْنَ لَااَدْعُ لَانَدْعُ بوضع لَمْ یَدْعُ

---

[1] یعنی دیگر صیغ امر از مضارع تعلیل شده بر قیاس صحیح بر می آیند ولیکن اگر صیغ مذکور را از اصل مضارع بر آرند درین صورت تعلیل دیگر دران واقع خواہد شد چنانکہ گوئی اُدْعُوْا در اصل اُدْعُوُوْا بود ضمہ بر واو ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند واو را بسبب اجتماع ساکنین حذف نمودند اُدْعُوْا شد ہمچنین اُدْعِیْ در اصل اُدْعُوِیْ بود کسره را بر واو ثقیل داشتہ بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل واو را بسبب التقائے ساکنین حذف کردند اُدْعِیْ شد ÷

[2] یعنی تعلیلاتیکہ در مضارع شده بودند ÷

[3] بسبب اتصال نون ثقیلہ ÷

[4] زیرا که این لام امر ست ولام امر مکسور می باشد ودر مضارع لام تاکید ست وآن مفتوح می باشد ÷

تا آخر ○ **نہی مجہول** بقیاس لَمْ یُدْعَ مجہول تا آخر ○ **نہی معروف بانون ثقیلہ** لَایَدْعُوَنَّ لَایَدْعُوَانِّ تا آخر ○ **مجہول** لَایُدْعَیَنَّ لَایُدْعَیَانِّ تا آخر ○ بقیاس امر بانون ثقیلہ نون خفیفہ را ہمبرین قیاس می باید برآورد ○ **بحث اسم فاعل** دَاعٍ[1] دَاعِیَانِ دَاعُوْنَ دَاعِیَۃٌ دَاعِیَتَانِ دَاعِیَاتٌ ○ دریں ہمہ صیغ واو بقاعدہ ۱۱ یا شد ودر دَاعٍ بقاعدہ ۱۰ ساکن شدہ بسبب اجتماع ساکنین حذف گردیدہ اگر بریں صیغہ الف ولام آید یا بسبب اضافت بران تنوین نیاید صرف براسکان یا اکتفا کنند وحذف[2] نشود چون اَلدَّاعِیْ ودَاعِیْکُمْ ودر الدَّاعِی گاہے حذف یا ہم آمدہ[3] چنانچہ در قولہ تعالیٰ یَوْمَ[4] یَدْعُ الدَّاعِ (روز یکہ بخواند خوانندہ) (یعنی حذف یا) واین ہمہ درحالت رفع وجر ست[5] ودرحالت نصب دَاعِیًا واَلدَّاعِیَ ودَاعِیَکُمْ گویند ○ **بحث اسم مفعول** مَدْعُوٌّ[6] مَدْعُوَّانِ مَدْعُوُّوْنَ مَدْعُوَّۃٌ مَدْعُوَّتَانِ مَدْعُوَّاتٌ ○ دریں صیغ واو مفعول در واو لام فعل ادغام یافتہ وبس ○ **ناقص[7] یائی** از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ اَلرَّمْیُ (ناقص واوی ازیں باب نیامدہ) تیر انداختن رَمٰی یَرْمِیْ رَمْیًا فہو رَامٍ ورُمِیَ یُرْمٰی رَمْیًا فہو مَرْمِیٌّ الامر منہ اِرْمِ والنہی عنہ لَاتَرْمِ الظرف منہ مَرْمًی والاٰلۃ منہ مِرْمًی مِرْمَاۃٌ مِرْمَاءٌ وتثنیتہما مَرْمَیَانِ ومِرْمَیَانِ والجمع منہما مَرَامٍ ومَرَامِیُّ افعل التفضیل منہ اَرْمٰی والمؤنث منہ رُمْیٰی وتثنیتہما اَرْمَیَانِ ورُمْیَیَانِ والجمع منہما

---

[1] داع دراصل دَاعِوٌ بود واو افتاد در رابع کلمہ وما قبل آن غیر مضموم واو را بیا بدل کردند دَاعِیٌ شد بعدہ ضمہ بر یا ثقیل بود حذف نمودند التقائے ساکنین شد میان یا وتنوین یا اسقاط یافت دَاعٍ ماند ۔

[2] زیراکہ دخول تنوین دریں حالت ممتنع است پس بعد سکون یا اجتماع ساکنین لازم نمی آید لہذا یا حذف نمی شود ۔

[3] از جہت تخفیف وہمچنیں در فعل نیز حذف یا در لام کلمہ جائز است اما مطرد نیست کما فی قولہ تعالیٰ وَاللَّیْلِ اِذَا یَسْرِ کہ دراصل یَسْرِیُ بود یا را بنا بر تخفیف حذف نمودند نظر بر کثرت استعمال ۔

[4] وہمچنیں در یَوْمَ التَّنَادِ والْکَبِیْرُ الْمُتَعَالِ (ای روز قیامت بزرگ وبلند) کہ دراصل تَنَادِیْ ومُتَعَالِیْ بود یا را حذف نمودند باوجودیکہ معرف بلام واقع است ۔

[5] زیراکہ رفع وجر بر یا ثقیل ست بخلاف نصب کہ ہیچگونہ ثقل ازاں واقع نمیشود بنابر آن یا را دریں حالت ثابت وسلامت میدارند ۔

[6] مَدْعُوٌّ دراصل مَدْعُوْوٌ بود واو زائد را در واو اصلی ادغام نمودند مَدْعُوٌّ شد وہمچنیں قاعدہ در دیگر صیغ سوال شرط ادغام آنست کہ قاعدہ اعلال یافتہ نشود ودر مدعو قاعدہ اعلال موجود است زیراکہ واو مضموم ست وضمہ بر واو ثقیل میدارند دریں صورت ادغام چرا نمودند جواب قاعدہ اعلال در مدعو یافتہ نمی شود زیراکہ ہرگاہ ماقبل واو یا ساکن مدہ باشد دریں صورت ثقل باقی نمی ماند ۔

[7] ناقص یائی از پنج باب می آید از ضرب چون رَمٰی یَرْمِیْ واز سمع چون خَشِیَ یَخْشٰی واز فتح چون رَعٰی یَرْعٰی واز کرم چون ہَدُیَ یَہْدُیْ واز نصر چون ہَذٰی یَہْذُوْ لیکن از نصر وکرم کمتر می آید لہذا مصنف رحہ بایراد مثال آن نہ پرداخت ۔

اَرَامٍ واَرْمَوْنَ ورُمًی ورُمَيَاتٌ ○ ظرف ازیں باب باوصف کسر عین مضارع مفتوح العین آمده بقاعده که نوشته ایم در رفع وجر که از ناقص[1] مطلقاً ظرف مفتوح العین آید ویائے آن الف[2] شده بسبب اجتماع ساکنین باتنوین اُفتاده وهمچنیں در مِرْمًی آلہ بوقت عدم[3] تنوین الف باقی ماند چوں اَلْمَرْمٰی ومَرْمَاکُمْ مَرَامٍ جمع ظرف واَرَامٍ جمع تفضیل که دراصل مَرَامِیٌ بوده باعمال قاعده ۲۵ مَرَامٍ واَرَامٍ[4] شده در اَرْمٰی[5] یا بقاعده ۷ الف شده رُمْیٰ مؤنث وهردو تثنیه براصل اند وهمچنیں رُمْیَاتٌ در رُمًی[6] جمع تکسیر رُمْیٰ یا الف شده باجتماع ساکنین باتنوین افتاده ○ **اثبات فعل ماضی معروف** رَمٰی رَمَیَا رَمَوْا رَمَتْ رَمَتَا رَمَیْنَ رَمَیْتَ[7] رَمَیْتُمَا رَمَیْتُمْ رَمَیْتِ رَمَیْتُمَا رَمَیْتُنَّ رَمَیْتُ رَمَیْنَا ○ در رَمٰی[8] ورَمَوْا ورَمَتْ ورَمَتَا یا بقاعده ۷ الف شده در غیر رمی بالتقائے ساکنین باتار تانیث حذف گردیده ودیگر همه صیغ براصل اند ○ **اثبات فعل ماضی مجهول** رُمِیَ رُمِیَا رُمُوْا[9] رُمِیَتْ تا آخر ○ در جمیع این صیغ در غیر رُمُوْا که بقاعده ۱۰ حرکت یا بماقبل رفته یا حذف شده هیچ یک تعلیل نشده ○ **اثبات فعل مضارع معروف** یَرْمِیْ یَرْمِیَانِ یَرْمُوْنَ[11] تَرْمِیْ تَرْمِیَانِ[10] یَرْمِیْنَ تَرْمُوْنَ تَرْمِیْنَ تَرْمِیْنَ اَرْمِیْ نَرْمِیْ ○ در یَرْمِیْ وتَرْمِیْ واَرْمِیْ ونَرْمِیْ یا بقاعده ۱۰ ساکن شده ودر یَرْمُوْنَ وتَرْمُوْنَ وتَرْمِیْنَ بقاعده مذکور حذف شده باقی صیغ یعنی تثنیه ها وهردو جمع مؤنث براصل است وصورت واحد مؤنث حاضر

---

[1] شعر ظرف یَفْعِلُ مَفْعِلٌ آید جز ناقص ای کمال ٭ غیر یَفْعِلُ مَفْعَلٌ آید همچنین الامثال ٭

[2] مَرْمًی دراصل مَرْمَیٌ بوده یا متحرک وماقبل آن مفتوح یارا الف گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان یا وتنوین یا محذوف گردید مَرْمًی شد وتعلیل اسم آله نیز همبرین قیاس باید کرد ٭

[3] بسبب عدم اجتماع ساکنین ٭

[4] یا افتاد در وزن افاعل ومفاعل درغیر مضاف ومعرف بلام یارا حذف نموده تنوین آن بعین ملحق گردانیدند مَرَامٍ وآرَامٍ شد وتعلیل این صیغها بدینگونه نیز می توان کرد که ضمه بر یا ثقیل داشته ساکن گردانیدند بعده اجتماع ساکنین شد میان یا وتنوین یا محذوف گشت مرام وارام گردید ومآل هردو تعلیل واحد ست ٭

[5] یائے متحرک وماقبل آن مفتوح یا الف گردید اَرْمٰی شد ٭

[6] اصل آن رُمًی بروزن فُعَلٌ بود یا متحرک وماقبل آن مفتوح یارا بالف بدل نمودند بعده اجتماع ساکنین شد درمیان الف وتنوین الف محذوف گردانیدند رُمًی ماند ٭

[7] قال الله تعالیٰ فی صفة رسوله علیه السلام وَمَا رَمَیْتَ اِذْ رَمَیْتَ وَلٰکِنَّ اللّٰهَ رَمٰی ۔ انداختی بلکه خدا تعالیٰ تیر انداخت جانب کفار در روز جنگ بدر ٭

[8] رَمَوْا دراصل رَمَیُوْا بود یا الف گردیده بعده باجتماع ساکنین محذوف گشت رَمَوْا ماند وهمچنین در رَمَتْ ورَمَتَا ودر رَمَتَا اگرچه الف در لفظ متصل ساکن دیگر واقع نگردید ولیکن تار تانیث درحکم ساکن ست چنانکه گذشت ٭

[9] دراصل رُمِیُوْا بود یا افتاد در لام فعل بعد کسره وحرکت یارا نقل کرده بماقبل دادند اجتماع ساکنین شد میان یا وواو جمع یارا ساقط گردانیدند رُمُوْا گردید ٭

[10] یَرْمِیْ وتَرْمِیْ دراصل یَرْمِیُ وتَرْمِیُ بضم لام بود یا واقع شد در لام فعل بعد کسر آن را ساکن گردانیدند یَرْمِیْ وتَرْمِیْ شد وهمچنیں در اَرْمِیْ ونَرْمِیْ ٭

[11] یَرْمُوْنَ دراصل یَرْمِیُوْنَ بود ضمه بر یا ثقیل بود نقل کرده بماقبل دادند بعد از سلب حرکت ماقبل یا ساکن قبلش مضموم یا ساکن را بواو بدل کردند بعده التقاء ساکنین شد میان هردو واو واو اولی را حذف کردند یَرْمُوْنَ شد واعلال تَرْمُوْنَ قیاس بر اعلال یَرْمُوْنَ هست تَرْمِیْنَ که صیغه واحد مؤنثه مخاطبه هست دراصل تَرْمِیِیْنَ بود یا بعد کسره وبعد آن یا هم ساکن شود وباجتماع ساکنین بیفتد تَرْمِیْنَ شد ٭

[illegible]

بعد حذف یا مثل جمع مؤنث حاضر یعنی تَرْمِیْنَ ○ **مجهول** یُرْمٰی[1] یُرْمَیَانِ یُرْمَوْنَ تُرْمٰی تُرْمَیَانِ یُرْمَیْنَ تُرْمَوْنَ تُرْمَیْنَ تُرْمَیْنَ اُرْمٰی نُرْمٰی ○ تثنیه ها و هر دو جمع مؤنث بر اصل ست و در باقی صیغ یا بقاعده ۷ الف شده در مواقع اجتماع ساکنین یعنی یُرْمَوْنَ و تُرْمَوْنَ و تُرْمَیْنَ واحد مؤنث حاضر حذف شده

نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف لَنْ یَّرْمِیَ لَنْ یَّرْمِیَا لَنْ یَّرْمُوْا تا آخر ○ جز عملیکه لن میکند تغیرے در صیغ حادث نشده ○ **مجهول** لَنْ یُّرْمٰی لَنْ یُّرْمَیَا تا آخر ○ جز انیکه در یُرْمٰی و تُرْمٰی و اُرْمٰی و نُرْمٰی عمل لن بسبب الف ظاهر نشده[2] در هیچ صیغه تغیرے جدید بظهور رسیده ○ **نفی جحد بلم در فعل مستقبل معروف** لَمْ یَرْمِ لَمْ یَرْمِیَا لَمْ یَرْمُوْا لَمْ تَرْمِ لَمْ تَرْمِیَا لَمْ یَرْمِیْنَ لَمْ تَرْمُوْا لَمْ تَرْمِیْ لَمْ تَرْمِیْنَ لَمْ اَرْمِ لَمْ نَرْمِ ○ در مواقع جزم یا[3] ساقط شده و در دیگر صیغ عمل لم بطور صحیح ظهور پذیرفته ○ **مجهول** لَمْ یُرْمَ لَمْ یُرْمَیَا تا آخر ○ حال آن مثل معروف ست ○ **لام تاکید بانون ثقیله در فعل مستقبل معروف** لَیَرْمِیَنَّ لَیَرْمِیَانِّ لَیَرْمُنَّ لَتَرْمِیَنَّ لَتَرْمِیَانِّ لَیَرْمِیْنَانِّ لَتَرْمُنَّ لَتَرْمِنَّ لَتَرْمِیْنَانِّ لَاَرْمِیَنَّ لَنَرْمِیَنَّ بر قیاس لَیَضْرِبَنَّ[4] تا آخر ○ مجهول بعد اعلال بحیکه مضارع مانده بود مثل صحیح تغیرات شده ○ **مجهول** لَیُرْمَیَنَّ لَیُرْمَیَانِّ لَیُرْمَوُنَّ لَتُرْمَیَنَّ لَتُرْمَیَانِّ لَیُرْمَیْنَانِّ لَتُرْمَوُنَّ

---

[1] یُرْمَوْنَ دراصل یُرْمَیُوْنَ بود یا متحرک ما قبلش مفتوح یا را بالف بدل کردند التقاء ساکنین شد میان الف و واو الف را حذف کردند یُرْمَوْنَ شد و تُرْمَوْنَ قیاس بر یُرْمَوْنَ هست تُرْمَیْنَ که صیغه واحده مؤنثه مخاطبه هست دراصل تُرْمَیِیْنَ بود یا متحرک ما قبلش مفتوح آن یا را بالف بدل کردند التقاء ساکنین شد میان الف و یا الف را حذف کردند؛ والله اعلم بالصواب

[2] اشعار است بر اینکه دخول لن و لم و دیگر عوامل بعد اعلال مضارع واقع می شود؛

[3] زیراکه در حال جزم و وقف حرف علت ساقط می شود چنانکه مکرر معلوم گردید؛

[4] یعنی صیغ آن بتمامه مثل صحیح واقع است؛

لَتَرْمِیِنَّ لَتَرْمِیَانِّ لَاَرْمِیَنَّ لَنَرْمِیَنَّ برقیاس لَیَدْعِیَنَّ تا آخر ○ نون خفیفہ معروف و مجہول ہمبرین نمط ○ **امر حاضر معروف** اِرْمِ اِرْمِیَا اِرْمُوْا[1] اِرْمِیْ اِرْمِیْنَ ○ در صیغہ واحد مذکر حاضر یا بسبب وقف افتاده و دیگر صیغہا از مضارع حسب دستور ساختہ اند ○ **سوال** چون اِرْمُوْا را از تَرْمُوْنَ ساختند بعد حذف علامت مضارع بسبب سکون ما بعد آن ہر گاه ہمزه وصل آوردند بایستے ہمزه مضموم آرند زیرا کہ عین کلمہ مضموم ست ○ **جواب** اگرچہ عین کلمہ فی الحال در تَرْمُوْنَ مضموم ست لیکن در اصل مکسور است چہ اصلش ترمیون بوده و ہمزۂ وصل باعتبار حرکت اصل[2] می آرند و بہمین جہت در اُدْعِيْ کہ از تَدْعِیْنَ ساختہ شده ہمزه وصل مضموم آورند ○ **امر غائب و متکلم معروف** لِیَرْمِ لِیَرْمِیَا لِیَرْمُوْا لِتَرْمِ لِتَرْمِیَا لِیَرْمِیْنَ لِاَرْمِ لِنَرْمِ ○ **امر مجہول** لِیُرْمَ لِیُرْمَیَا برقیاس لَمْ یُرْمَ لَمْ یُرْمَیَا تا آخر بوده است و ہمچنین ○ **نہی معروف** چون لَا یَرْمِ لَا یَرْمِیَا تا آخر ○ **و نہی مجہول** چون لَا یُرْمَ تا آخر ○ نون ثقیلہ و خفیفہ چون در امر و نہی در آید حرف علت محذوف باز آمده مفتوح گردد و در دیگر صیغ تغیرے زائد غیر ما فی الصحیح نشود ○ **امر حاضر معروف بانون ثقیلہ** اِرْمِیَنَّ اِرْمِیَانِّ اِرْمُنَّ تا آخر ○ **امر غائب و متکلم معروف بانون ثقیلہ** لِیَرْمِیَنَّ لِیَرْمِیَانِّ تا آخر ○ **مجہول بانون ثقیلہ** لِیُرْمَیَنَّ تا آخر ○

---

[1] اِرْمُوْا ساختہ شد از تَرْمُوْنَ علامت مضارع را حذف نموده ہمزه وصل مکسور در اول در آوردند و نون اعرابی را از آخر حذف کردند اِرْمُوْا شد و ہمچنین اِرْمِیْ را از تَرْمِیْنَ اخذ باید ساخت ؞

[2] زیرا کہ اگر از اصل کلمہ قطع نظر کرده شود باید کہ در اُدْعِيْ کہ از تَدْعِیْنَ ساختہ اند ہمزه وصل مکسور آورده شود چرا کہ عین در تدعین بعد اعلال مکسور واقع است نہ مضموم و مطرد برخلاف آنست ؞

امر حاضر معروف بانون خفیفه اِرْمِیَنْ اِرْمُنْ اِرْمِنْ ⬭ **امر غائب ومتکلم معروف بانون خفیفه** لِیَرْمِیَنْ لِیَرْمُنْ لِتَرْمِیَنْ لِاَرْمِیَنْ لِنَرْمِیَنْ ⬭ **امر مجهول بانون خفیفه** لِیُرْمَیَنْ لِیُرْمَوُنْ لِتُرْمَیَنْ لِتُرْمَوُنْ لِتُرْمَیِنْ لِاُرْمَیَنْ لِنُرْمَیَنْ ⬭ **نهی معروف بانون خفیفه** لَا یَرْمِیَنْ لَا یَرْمُنْ لَا تَرْمِیَنْ لَا تَرْمُنْ لَا تَرْمِنْ لَا اَرْمِیَنْ لَا نَرْمِیَنْ ⬭ **نهی مجهول بانون خفیفه** مثل امر مجهول ⬭ **اسم فاعل** رَامٍ[1] رَامِیَانِ رَامُوْنَ رَامِیَةٌ رَامِیَتَانِ رَامِیَاتٌ ⬭ در رَامٍ که یا ساکن شده باجتماع ساکنین افتاده و رَامُوْنَ که حرکت یا بما قبل رفته یا واو شده حذف گشته هیچ یک صیغه اعلال نیست ⬭ **اسم مفعول** مَرْمِیٌّ[2] مَرْمِیَّانِ تا آخر ⬭ در جمیع این صیغ واو بقاعده ۱۴ یا شده در یا ادغام یافته وضم ماقبل بکسره بدل شده ⬭

ناقص واوی از باب سمع یسمع الرِّضٰی وَالرِّضْوَانُ خوشنود شدن و پسند کردن ⬭ رَضِیَ[3] یَرْضٰی و رِضْوَانًا فهو رَاضٍ و رُضِیَ یُرْضٰی رِضًی و رِضْوَانًا

قوله تعالیٰ رضی الله عنهم ورضوا عنه ؛

فهو مَرْضِیٌّ الامر منه اِرْضَ والنهی عنه لَا تَرْضَ الظرف منه مَرْضًی والاٰلة منه مِرْضًی مِرْضَاةٌ مِرْضَاءٌ و تثنیتهما مَرْضَیَانِ و مِرْضَیَانِ والجمع منهما مَرَاضٍ و مَرَاضِیُّ افعل التفضیل منه اَرْضٰی والمؤنث منه رُضْیٰ و تثنیتهما اَرْضَیَانِ و رُضْیَیَانِ والجمع منهما اَرْضَوْنَ و اَرَاضٍ و رُضًی و رُضْیَیَاتٌ ⬭ در جمیع صیغ

---

[1] رام در اصل رَامِیٌ بود ضمه بر یا ثقیل داشته ساکن گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان یا و تنوین یا افتاد رام گشت ؛ و رَامُوْنَ در اصل رَامِیُوْنَ بود ضمه بر یا ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند بعده یا ساکن و ماقبل آن مضموم یا را واو گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان هر دو واو واو اول افتاد رَامُوْنَ گردید ؛

[2] مَرْمِیٌّ در اصل مَرْمُوْیٌ بود بر وزن مفعول واو و یا در یک کلمه بهم آمدند اول ایشان ساکن بدل از چیزے نبود واو را یا کردند و یا را در یا ادغام نمودند و میم را از برائے مناسبت یا مکسور گردانیدند مَرْمِیٌّ شد ؛

[3] رَضِیَ در اصل رَضِوَ بود واو بود در طرف و ماقبل آن مکسور واو یا گردید رَضِیَ شد و دیگر تعلیلات را نیز برین قیاس باید کرد ؛

معروف این باب ہم اعلال مثل اعلال دُعِیَ ویُدْعیٰ شده وہمه اعلالات صیغ این باب مثل صیغ باب دَعَا یَدْعُوْ ست جز مَرْضِیٌّ مفعول که دراصل مَرْضُوْوٌ بوده برخلاف قیاس قاعده دِلِیٌّ[1] دران جاری شده میباید فهمید و می باید گردانید ○ **ناقص یائی** از سَمِعَ اَلْخَشْیَةُ[2] ترسیدن خَشِیَ یَخْشٰی[3] خَشْیَةً فهو خَاشٍ تا آخر ○ **بوضع** مجهول رَمٰی یَرْمِیْ اعلال افعال این باب شده در دیگر صیغ[4] صرف صغیر مثل صرف صغیر رَمٰی یَرْمِیْ ○ **لفیف[5] مفروق** از ضَرَبَ یَضْرِبُ اَلْوِقَایَةُ نگاه داشتن وَقٰی یَقِیْ وِقَایَةً فهو وَاقٍ و وُقِیَ یُوْقٰی وِقَایَةً فهو مَوْقِیٌّ الامر منه قِ[6] والنهی عنه لَاتَقِ الظرف منه مَوْقًی والاٰلة منه مِیْقًی مِیْقَاةٌ مِیْقَاءٌ وتثنیتهما مَوْقَیَانِ ومِیْقَیَانِ والجمع منهما مَوَاقٍ ومَوَاقِیُّ افعل التفضیل منه اَوْقٰی والمؤنث منه وُقْیٰی وتثنیتهما اَوْقَیَانِ ووُقْیَیَانِ والجمع منهما اَوْقَوْنَ واَوَاقٍ ووُقًی ووُقْیَیَاتٌ ○ درفاکلمه این باب قواعد مثال ودر لام کلمه قواعد ناقص جاریست ○ **ماضی معروف** وَقٰی وَقَیَا وَقَوْا تا آخر چون رَمٰی رَمَیَا تا آخر ○ **مجهول** وُقِیَ تا آخر چون رُمِیَ تا آخر ○ **اثبات مضارع معروف** یَقِیْ[7] یَقِیَانِ یَقُوْنَ تَقِیْ تَقِیَانِ یَقِیْنَ تَقُوْنَ تَقِیْنَ تَقِیْنَ اَقِیْ نَقِیْ ○ واو یَقِیْ وجمله صیغ بقاعده یَعِدُ حذف شده ودر یا قواعد صرف رَمٰی یَرْمِیْ جاری گشته ○ **مضارع مجهول** یُوْقٰی یُوْقَیَانِ یُوْقَوْنَ تا آخر چون یُرْمٰی ○ **نفی تاکید بلن درفعل مستقبل معروف**

---

[1] زیراکه در قاعده دُلُوْوٌ شرط بود که بروزن فُعُوْلٌ باشد بخلاف مَرْضُوْوٌ که بروزن مفعول واقع است دو واو در آخر کلمه بهم آمدند هر دو را یا کردند و یا را در یا ادغام نموده ضمهٔ ماقبل را برائے موافقت یا کسره گردانیدند مَرْضِیٌّ شد؛

[2] کقوله تعالیٰ لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰی جَبَلٍ لَّرَاَیْتَهٗ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْیَةِ اللّٰهِ ترجمه اگر نازل کردیم این قرآن را بر کوه البته میدیدی آنرا در حالیکه خشوع کننده دهشت گیرنده است از ترس خدائے تعالیٰ؛

[3] یعنی تعلیلاتیکه در رُمِیَ ماضی مجهول و یُرْمٰی مضارع مجهول وقوع یافته بعینه همان تعلیل در خَشِیَ یَخْشٰی ودیگر افعال بعمل آمده است در خَشِیَ یا سلامت ماند زیراکه حرکت ماقبل یا موافق ست ودر یَخْشٰی یا را بسبب فتحهٔ ماقبل الف گردانیدند؛

[4] یعنی در ظرف و آله واسم فاعل واسم مفعول واسم تفضیل این باب تعلیل مثل باب رَمٰی یرمی واقع گردیده است یعنی خاش را بر رام و مَخْشِیٌّ مثل مَرْمِیٌّ ومَخْشًی اسم ظرف مثل مَرْمًی واَخْشٰی اسم تفضیل مثل اَرْمٰی قیاس باید ساخت؛

[5] بدانکه لفیف مفروق از سه باب می آید از ضَرَبَ چون وَقٰی یَقِیْ واز حَسِبَ چون وَلِیَ یَلِیْ واز سَمِعَ چون وَجِیَ یَوْجٰی واز سَمِعَ کمتر آید؛

[6] قوله تعالیٰ وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ؛

[7] یَقِیْ دراصل یَوْقِیُ بود واو که میان یائے مفتوح و کسرهٔ لازمی بود حذف کردند ...... یَقِیُ شد بعده ضمه را بریا ثقیل داشته ساکن گردانیدند یَقِیْ شد وهمچنین در دیگر صیغ عمل باید ساخت؛

لَنْ یَّقِیَ لَنْ یَّقِیَا لَنْ یَّقُوْا لَنْ تَقِیَ لَنْ تَقِیَا لَنْ یَّقِیْنَ لَنْ تَقُوْا لَنْ تَقِیْ لَنْ تَقِیْنَ
لَنْ اَقِیَ لَنْ نَقِیَ ○ لن جز عملے کہ در صحیح میکنند دریں باب سبب تغیری دیگر نشدہ
ہمان اعلال کہ در مضارع بود باقی ماند ○ **مجہول** لَنْ یُّوْقٰی لَنْ یُّوْقَیَا تا آخر
چون لَنْ یُّرْمٰی تا آخر ○ **نفی جحد بلم در فعل مستقبل معروف** لَمْ یَقِ[1]
لَمْ یَقِیَا لَمْ یَقُوْا لَمْ تَقِ لَمْ تَقِیَا لَمْ یَقِیْنَ لَمْ تَقُوْا لَمْ تَقِیْ لم تَقِیْنَ لَمْ اَقِ لَمْ نَقِ
○ لام کلمہ در لَمْ یَقِ واخواتش بجزم افتادہ و دیگر صیغہا بدستور ست ○
مجہول لَمْ یُوْقَ[2] لم یُوْقَیَا تا آخر چوں لَمْ یُرْمَ تا آخر ○ **لام تاکید بانون
ثقیلہ در فعل مستقبل معروف** لَیَقِیَنَّ لَیَقِیَانِّ لَیَقُنَّ[3] لَتَقِیَنَّ لَتَقِیَانِّ
لَیَقِیْنَانِّ لَتَقُنَّ لَتَقِنَّ لَتَقِیْنَانِّ لَاَقِیَنَّ لَنَقِیَنَّ ○ در لام کلمہ چون صرف
لَیَرْمِیَنَّ[4] عمل باید کرد ○ **مجہول** لَیُوْقَیَنَّ تا آخر چوں لَیُرْمَیَنَّ تا آخر ○
نون خفیفہ ہمبرین قیاس ○ **امر حاضر معروف** قِ قِیَا قُوْا قِیْ قِیْنَ ○
قِ دراصل تقی بود بعد حذف علامت مضارع متحرک ماند در آخر وقف نمودند
یا بیفتاد قِ شد دیگر صیغہا حسب دستور از مضارع ساختہ اند ○ **امر غائب
و متکلم معروف** لِیَقِ لِیَقِیَا لِیَقُوْا لِتَقِ لِتَقِیَا لِیَقِیْنَ لِاَقِ لِنَقِ ○ **امر مجہول**
لِیُوْقَ تا آخر چون لِیُرْمَ تا آخر ○ **امر معروف بانون ثقیلہ** قِیَنَّ قِیَانِّ
قُنَّ قِنَّ قِیْنَانِّ ○ **امر غائب متکلم معروف بانون ثقیلہ** لِیَقِیَنَّ لِیَقِیَانِّ

---

[1] لم یق ساختہ شد از یقی چون لم جازم بر مضارع درآمد حرف علت را از آخر ساقط ساخت لم یق شد۔

[2] قولہ تعالیٰ وَلَمْ یُوْقَ شُحَّ نَفْسِہٖ

[3] لَیَقُنَّ دراصل لَیَقِیُنَّ بود ضمہ بر یا بعد کسرہ ثقیل بود نقل کردہ بما قبل دادند بعد ازالہ حرکت ماقبل اجتماع ساکنین شد میان یا و نون تاکید یا افتاد لَیَقُنَّ شد و ہمچنین در لَتَقُنَّ جمع مذکر حاضر و لَتَقِنَّ واحد مؤنث حاضر عمل باید کرد۔

[4] یعنی چنانکہ در صرف لَیَرْمِیَنَّ لام کلمہ در لَیَرْمُنَّ جمع مذکر غائب و لَتَرْمُنَّ جمع مذکر حاضر و لَتَرْمِنَّ واحد مؤنث حاضر اعلال واقع شدہ ہمچنان در لَیَقُنَّ و لَتَقُنَّ و لَتَقِنَّ نیز عمل باید داد۔

لِیَقِنَّ تا آخر ○ **امر مجهول** لِیُوْقَیَنَّ تا آخر ○ **امر حاضر معروف با نون خفیفه** قِیَنْ قُنْ قِنْ ○ **امر مجهول با نون خفیفه** لِیُوْقَیَنْ تا آخر ○ **نهی معروف** لَایَقِ لَایَقِیَا تا آخر ○ **مجهول** لَایُوْقَ تا آخر ○ **نهی معروف با نون ثقیله** لَایَقِیَنَّ لَایَقِیَانِّ لَایَقُنَّ تا آخر ○ **مجهول** لَایُوْقَیَنَّ لَایُوْقَیَانِّ لَایُوْقَوُنَّ الخ ○ **نهی معروف با نون خفیفه** لَایَقِیَنْ لَایَقُنْ تا آخر ○ **مجهول** لَایُوْقَیَنْ لَایُوْقَوُنْ لَاتُوْقَیَنْ لَاتُوْقَوُنْ لَاتُوْقَیِنْ لَااُوْقَیَنْ لَانُوْقَیَنْ ○ **اسم فاعل** وَاقٍ[1] وَاقِیَانِ وَاقُوْنَ تا آخر چون رَامٍ تا آخر ○ **اسم مفعول** مَوْقِیٌّ چون مَرْمِیٌّ تا آخر ○ **لفیف[2] مفروق** از حَسِبَ یَحْسِبُ اَلْوَلَایَةُ مالک شدن وَلِیَ یَلِیْ وَلَایَةً فهو وَالٍ و وُلِیَ یُوْلٰی وَلَایَةً فهو مَوْلِیٌّ الامر منه لِ النهی عنه لَاتَلِ الظرف منه مَوْلًی والآلة منه مِیْلًی مِیْلَاةٌ و مِیْلَاءٌ و تثنیتهما مَوْلَیَانِ و مِیْلَیَانِ والجمع منهما مَوَالٍ و مَوَالِیُّ افعل التفضیل منه اَوْلٰی والمؤنث منه وُلْیٰی و تثنیتهما اَوْلَیَانِ و وُلْیَیَانِ والجمع منهما اَوَالٍ و اَوْلَوْنَ و وُلًی و وُلْیَیَاتٌ ○ حسب قواعد مشرحه بالابقیاس وَقٰی یَقِیْ صیغ این باب را اعلال باید کرد و جمله صیغ صرف کبیر میباید خواند ○ **لفیف مقرون[3]** از ضَرَبَ اَلطَّیُّ[4] پیچیدن طَوٰی یَطْوِیْ طَیًّا فهو طَاوٍ و تا آخر چون رَمٰی یَرْمِیْ تا آخر ○ **ناقص واوی** از باب افتعال اَلْاِحْتِبَاءُ زانو ایستاده کردن حبوه بسته نشستن اِحْتَبٰی یَحْتَبِیْ

---

[1] وَاقٍ در اصل وَاقِیٌ بود ضمه بر یا بعد کسره دشوار داشته ساکن کردند اجتماع ساکنین شد میان یا و تنوین یا افتاد وَاقٍ شد قوله تعالیٰ وَمَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَّاقٍ نیست برائے کافران از جانب خدا کدام کس نگاه دارند

[2] ایراد لفیف مفروق دریں مقام از باب ضرب یضرب و حسب یحسب اشارت است بدانکه مفروق ازین دو باب بیشتر آید۔

[3] لفیف مقرون از دو باب آید از ضرب یضرب چون طَوٰی یَطْوِیْ و دوم از سمع یسمع چون قَوِیَ یَقْوٰی از قوت بمعنی اُستوار شدن و مصنفؒ ظاهر بنظر قلت مثال دیگر بیان نفرموده۔

[4] قوله تعالیٰ یَوْمَ نَطْوِی السَّمَآءَ كَطَیِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ۔

اِجْتِبَاءً فهو مُجْتَبٍ الامر منه اِجْتَبِ والنهی عنه لَا تَجْتَبِ الظرف منه مُجْتَبًی ○
ناقص یائی ایضًا اَلْاِجْتِبَاءُ برگزیدن اِجْتَبٰی یَجْتَبِیْ اِجْتِبَاءً فهو مُجْتَبٍ
و اُجْتُبِیَ یُجْتَبٰی اِجْتِبَاءً فهو مُجْتَبًی[1] الامر منه اِجْتَبِ والنهی عنه لَا تَجْتَبِ الظرف
منه مُجْتَبًی ○ **لفیف مقرون ایضًا** اَلْاِلْتِوَاءُ[2] پیچیده شدن ○ **ناقص**
واوی ایضًا از انفعال اِنْمِحَاءٌ[3] محو شدن ○ **یائی ایضًا** اِنْبِغَاءٌ[4] مناسب
شدن ○ **لفیف مقرون ایضًا** اِنْزِوَاءٌ[5] بگوشہ نشستن ○ **ناقص واوی**
از اِستفعال اَلْاِسْتِعْلَاءُ[6] بلند شدن ○ **ناقص یائی** اَلْاِسْتِغْنَاءُ[7] بے پروا شدن
○ **واوی** از افعال اَلْاِعْلَاءُ بلند کردن اَعْلٰی یُعْلِیْ اِعْلَاءً فهو مُعْلٍ و اُعْلِیَ
یُعْلٰی اِعْلَاءً فهو مُعْلًی الامر منه اَعْلِ والنهی عنه لَا تُعْلِ الظرف منه مُعْلًی
○ **یائی ایضًا** اَلْاِغْنَاءُ بے پروا کردن اَغْنٰی یُغْنِیْ اِغْنَاءً تا آخر ○ **لفیف**
مفروق اَلْاِیْلَاءُ قریب کردن اَوْلٰی یُوْلِیْ اِیْلَاءً فهو مُوْلٍ ○ **مقرون**
اَلْاِرْوَاءُ سیراب کردن اَرْوٰی یُرْوِیْ ○ **ایضًا** اَلْاِحْیَاءُ زنده کردن اَحْیٰی
یُحْیِیْ تا آخر ○ **ناقص واوی** از تفعیل اَلتَّسْمِیَةُ نام نهادن سَمّٰی یُسَمِّیْ
تَسْمِیَةً فهو مُسَمٍّ و سُمِّیَ یُسَمّٰی تَسْمِیَةً فهو مُسَمًّی الامر منه سَمِّ والنهی عنه لَا تُسَمِّ
الظرف منه مُسَمًّی ○ ازیں باب مصدر ناقص و لفیف و مهموز لام بر وزن تَفْعِلَةٌ[8]
می آید ○ **ناقص یائی منه ایضًا** اَلتَّلْقِیَةُ انداختن لَقّٰی یُلَقِّیْ تَلْقِیَةً فهو مُلَقٍّ

---

[1] و مجتبی از القاب آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بہمین معنی واقع شده زیرا که ذات آنحضرت برگزیده ترین جمیع موجودات است ۔

[2] صرف صغیر آن اِلْتَوٰی یَلْتَوِیْ اِلْتِوَاءً فهو مُلْتَوٍ و اُلْتُوِیَ یُلْتَوٰی اِلْتِوَاءً فهو مُلْتَوًی الامر منه اِلْتَوِ والنهی عنه لَا تَلْتَوِ الظرف منه مُلْتَوًی ۔

[3] و اِنْمَحٰی یَنْمَحِیْ اِنْمِحَاءً فهو مُنْمَحٍ الامر منه اِنْمَحِ والنهی عنه لَا تَنْمَحِ الظرف منه مُنْمَحًی ۔

[4] اِنْبَغٰی یَنْبَغِیْ اِنْبِغَاءً فهو مُنْبَغٍ الامر منه اِنْبَغِ الظرف منه مُنْبَغًی ۔

[5] و اِنْزَوٰی یَنْزَوِیْ اِنْزِوَاءً فهو مُنْزَوٍ والامر اِنْزَوِ والنهی عنه لَا تَنْزَوِ الظرف منه مُنْزَوًی مجهول و مفعول ازیں باب نمی آید زیرا که لازم است ۔

[6] اِسْتَعْلٰی یَسْتَعْلِیْ اِسْتِعْلَاءً فهو مُسْتَعْلٍ و اُسْتُعْلِیَ یُسْتَعْلٰی اِسْتِعْلَاءً فهو مُسْتَعْلًی الامر منه اِسْتَعْلِ والنهی عنه لَا تَسْتَعْلِ الظرف منه مُسْتَعْلًی ۔

[7] اِسْتَغْنٰی یَسْتَغْنِیْ اِسْتِغْنَاءً فهو مُسْتَغْنٍ الامر منه اِسْتَغْنِ والنهی عنه لَا تَسْتَغْنِ الظرف منه مُسْتَغْنًی ۔ بدانکه اِجْتِبَاءٌ و اِلْتِوَاءٌ و اِنْمِحَاءٌ و اِنْبِغَاءٌ و اِنْزِوَاءٌ و اِسْتِعْلَاءٌ و اِسْتِغْنَاءٌ در اصل اِجْتِبَاوٌ و اِجْتِبَایٌ و اِلْتِوَایٌ و اِنْمِحَاوٌ و اِنْزِوَایٌ و اِنْبِغَایٌ و اِسْتِعْلَاوٌ و اِسْتِغْنَایٌ بودند واو و یا افتاد در طرف بعد الف زائد آن واو و یا را همزه گردانیدند ۔

[8] و گاہے بر سبیل ضرورت در شعر بر وزن تفعیل نیز آید چنانکه ؎ وَهِیَ تُنَزِّیْ دَلْوَهَا تَنْزِیًّا ۔ کَمَا تُنَزِّیْ شَهْلَةٌ صَبِیًّا ۔

○ لفیف مقرون اَلتَّقْوِیَةُ قوت دادن قَوّٰی یُقَوِّیْ تَقْوِیَةً فھو مُقَوٍّ تا آخر ○ مقرون دیگر اَلتَّحِیَّةُ[1] سلام کردن حَیّٰی یُحَیِّیْ تَحِیَّةً فھو مُحَیٍّ تا آخر ○ سوال درعین لفیف تعلیل نمی شود پس حرکت عین تَحِیَّةٌ چرا نقل کرده بماقبل دادند جواب تَحِیَّةٌ لفیف ہم ہست و مضاعف ہم نقل حرکت درین بحیثیت مضاعف بودنش کرده اند و لہذا در تَقْوِیَةٌ نقل نکردند ○ ناقص واوی از مُفَاعَلَةٌ[2] مُغَالَاةٌ گران کردن مہر غَالٰی یُغَالِیْ مُغَالَاةً الخ ○ یائی مُرَامَاةٌ باہم تیراندازی کردن رَامٰی یُرَامِیْ مُرَامَاةً الخ ○ لفیف مفروق مُوَارَاةٌ پوشیدن وَارٰی یُوَارِیْ[3] الخ ○ مقرون مُدَاوَاةٌ دوا کردن دَاوٰی یُدَاوِیْ الخ ○ ناقص واوی از تَفَعُّلْ اَلتَّعَلِّیْ برتری نمودن تَعَلّٰی یَتَعَلّٰی تَعَلِّیًا[4] فھو مُتَعَلٍّ الخ ○ در مصدر واو بقاعده ۱۶ بعد کسره یا شده ساکن گشته باجتماع ساکنین درحالت رفع وجر حذف گردیده ○ ناقص یائی اَلتَّمَنِّیْ آرزو کردن تَمَنّٰی یَتَمَنّٰی تَمَنِّیًا تا آخر ○ لفیف مفروق اَلتَّوَلِّیْ دوستی نمودن ○ مقرون اَلتَّقَوِّیْ قوی شدن ○ ناقص واوی از تَفَاعُلْ اَلتَّعَالِیْ برتر شدن تَعَالٰی[5] یَتَعَالٰی تَعَالِیًا فھو مُتَعَالٍ الخ ○ یائی اَلتَّمَارِیْ[6] شک نمودن در قرآن مجید آمده است تتماری ۔ ○ لفیف مفروق اَلتَّوَالِیْ پے درپے کار کردن تَوَالٰی یَتَوَالٰی تَوَالِیًا الخ ○ مقرون اَلتَّسَاوِیْ برابر شدن

قسم پنجم در مرکبات مہموز و معتل

○ مہموز[7] فا و اجوف واوی از نَصَرَ

---

[1] قوله تعالی تَحِیَّتُھُمْ فِیْھَا سَلَامٌ ۔

[2] وصحیح ومثال اجوف درین باب بریک قیاس می آید چون ضَارَبَ و وَاعَدَ و قَاوَلَ ۔

[3] قوله تعالی فی قصۃ ہابیل وقابیل ابناء آدم علیه السلام قَالَ یَا وَیْلَتٰی اَعَجَزْتُ اَنْ اَکُوْنَ مِثْلَ ھٰذَا الْغُرَابِ فَاُوَارِیَ سَوْأَةَ اَخِیْ ترجمه قابیل گفت ای حیف که عاجز شدم ازینکه من بودم مثل این زاغ که می پوشیدم عیب برادر خود را ۔

[4] تَعَلٍّ در اصل تَعَلُّوٌ بود واو افتاده در لام کلمه اسم متمکن وماقبل آن مضموم ضمه را بر یا بعد کسره ثقیل داشته ساکن نمودند اجتماع ساکنین شد میان یا و تنوین یا افتاد تَعَلٍّ ماند چنانکه سابق در بیان قاعده گذشت ووقتیکه الف ولام بران درآمد یا ساکن شد بحال خود می ماند زیراکه درین صورت اجتماع ساکنین واقع نمی شود ۔

[5] قوله تعالی تَعَالَی اللّٰہُ عَمَّا یُشْرِکُوْنَ ترجمه برتراست خدائے تعالی از چیزیکه شریک می گردانند باد ۔

[6] تَمَارٰی یَتَمَارٰی تَمَارٍ فھو مُتَمَارٍ و تُمُوْرِیَ یُتَمَارٰی تَمَارٍ فھو مُتَمَارًی الامر منه تَمَارَ والنھی عنه لَا تَتَمَارَ الظرف منه مُتَمَارًی ۔

[7] مہموز فا و اجوف واوی از نصر اکثر آید چون اٰلَ یَؤُوْلُ واز سمع کمتر آید چون اَبَ یَاْبُ از اَوْبٌ بمعنی بازگشتن ۔

اَلْاَوْلُ رجوع کردن آلَ[1] یَئُولُ[2] اَوْلاً چون قَالَ یَقُوْلُ قَوْلاً الخ ○ درہمزہ قواعد مہموز جاری باید کرد و در واو قواعد معتل مگر جائیکہ قاعدہ مہموز و معتل باہم متعارض شود ترجیح قاعدہ معتل را باشد چنانچہ یَأُوْلُ کہ دراصل یَاْوُلُ بود قاعدہ رَاْسٌ مقتضی ابدال ہمزہ بالف ست و قاعدہ معتل مقتضی نقل حرکت واو بماقبل ہمیں را ترجیح دادند وہکذا در ءَاُوْلُ کہ دراصل اَاْوُلُ بود بقاعدہ آمَنَ مقتضی ابدال ہمزہ بالف بود بران قاعدہ معتل را کہ مقتضی نقل حرکت بود ترجیح دادند اَأُوْلُ شد بعد ازان ہمزہ دوم را بقاعدہ اَوَادِمُ واو کردند اَوُوْلُ شد ○ **مہموز[3] فا واجوف یائی** از ضَرَبَ اَلْاَیْدُ قوی شدن اٰدَ یَئِیْدُ اَیْدًا فھو اٰئِدٌ تا آخر چون بَاعَ یَبِیْعُ تا آخر ○ درین باب ہم ضابطہ[4] مرقومہ مرعی باید کرد پس در یَئِیْدُ بر قاعدہ رَاْسٌ قاعدہ یَبِیْعُ ترجیح یافتہ وہمچنیں در اَئِیْدُ صیغہ واحد متکلم لیکن بالاخر ہمزہ دوم بقاعدہ اَئِمَّۃٌ یا شدہ ○ **مہموز[5] فا وناقص واوی** از نَصَرَ اَلْاَلْوُ کوتاہی کردن اَلَا یَالُوْ ○ درہمزہ قاعدہ مہموز و در واو قاعدہ ناقص جاری باید کرد ○ **مہموز فا وناقص یائی** از ضَرَبَ اَلْاِتْیَانُ آمدن اَتٰی یَاْتِیْ چون رَمٰی یَرْمِیْ ○ از فَتَحَ یَفْتَحُ اَلْاِبَاءُ انکار کردن اَبٰی یَاْبٰی ○ **مہموز[6] فا ولفیف[7] مقرون** از ضَرَبَ اَلْاَوِیُّ جائے پناہ گرفتن اَوٰی یَاْوِیْ چون طَوٰی یَطْوِیْ ○ **مہموز[8] عین ومثال** از ضَرَبَ اَلْوَاْدُ زندہ[عہ] درگور کردن وَاَدَ یَئِدُ چون وَعَدَ یَعِدُ ○ **مہموز[9] عین وناقص یائی**

در قرآن مجید آمده اَبٰی وَاسْتَکْبَرَ

[illegible]

---

[1] آلَ دراصل اَوَلَ بود واو متحرک ماقبل آن مفتوح واو را الف گردانیدند آلَ شد و قاعدہ اعلال مہموز درین مفقود است زیراکہ ہمزہ از اول کلمہ افتادہ است و اعلال دران ممتنع ؛

[2] یَئُوْلُ دراصل یَاْوُلُ بود چون یقول واو مضموم و ماقبل او حرف صحیح ساکن حرکت واو نقل کردہ بماقبل دادند یَئُوْلُ شد درین اعلال و تخفیف معارض شدند اعلال را ترجیح دادند چنانکہ در متن مذکورست ؛

[3] مہموز فا واجوف یائی از ضرب اکثر آید چون اٰدَ یَئِیْدُ و از سمع قلیل چون اَسِ یَاْسُ ؛

[4] یعنی جائیکہ تخفیف ہمزہ و اعلال معارض شود اعلال را ترجیح دہند مثل سابق ؛

[5] مہموز فا وناقص واوی از نصر اکثر آید چون اَلَا یَالُوْ و از کرم کمتر آید چون اَمُوَ یَامُوْ ؛

[6] مہموز فا وناقص یائی از ضرب و فتح اکثری آید چون اَتٰی یَاْتِیْ و از سمع کمتر آید چون اَسِیَ یَاْسٰی گفتہ میشود اَسِیْتُ فلانا بمعنی رنجانیدم او را و از دیگر ابواب نیامدہ ؛ فصول اکبری ؛ ؛

[7] مہموز فا ولفیف مقرون غیر ازین باب نمی آید ؛

[8] مہموز عین ومثال واوی از ضرب اکثر آید و از سمع نیز می آید بر سبیل قلت چون وَاَبَ یَئِبُ و مثال یائی و مہموز از سمع و حسب می آید چون یَئِسَ یَیْئَسُ بفتح و کسر عین و ہردو شاذ اند ؛

[9] مہموز عین وناقص یائی از فتح اکثر آید و از ضرب شاذ می آید چون جَاَرَ یَجْئِیُ درین لغت اختلاف ست نزد بعضے مہموز لام است و نزد بعضے مہموز عین ؛ ؛ ؛

[عہ] در قرآن مجید آمده وَاِذَا الْمَوْءٗدَۃُ سُئِلَتْ ؛

از فتح اَلرُّؤْيَةُ دیدن ودانستن رَاٰى يَرٰى رُؤْيَةً فهو رَاءٍ ورُئِيَ يُرٰى رُؤْيَةً فهو مَرْئِيٌّ الامر منه رَ والنهی عنه لَا تَرَ الظرف منه مَرْأًى والألة منه مِرْأًى مِرْاٰةٌ مِرْاءٌ وتثنيتهما مَرْءَيَانِ ومِرْءَيَانِ والجمع منهما مَرَاءٍ ومَرَائِيُّ افعل التفضيل منه اَرْاٰى والمؤنث منه رُؤْيٰى وتثنيتهما اَرْاَيَانِ ورُؤْيَيَانِ والجمع منهما اَرَاءٍ واَرْاَوْنَ ورُاٰى ورُؤْيَيَاتٌ ○ زین پیش نوشته ایم کہ قاعدہ یسل درین باب در افعال لازم شدہ نہ در اسماء این امر را ملحوظ کردہ جملہ صیغ را بمراعات قواعد ناقص در لام می باید خواند تعلیلا صرف کبیر ہم مینویسیم کہ این باب صیغ مشکلہ[1] دارد

قوله علیه السلام المسلم مرآة المسلم ؛

○ **اثبات فعل ماضی معروف** رَاٰى رَاَيَا رَاَوْا رَاَتْ رَاَتَا رَاَيْنَ تا آخر چون رَمٰى تا آخر ○ جز اینکہ در ہمزہ[2] بین بین میتواند شد ○ **مجہول** رُئِيَ رُئِيَا رُءُوْا رُئِيَتْ تا آخر چون رُمِيَ تا آخر ○ **اثبات فعل مضارع معروف** يَرٰى يَرَيَانِ يَرَوْنَ تَرٰى تَرَيَانِ يَرَيْنَ تَرَوْنَ تَرَيْنَ تَرَيْنَ اَرٰى نَرٰى ○ يَرٰى در اصل يَرْاَىُ[3] بود حرکت ہمزہ بقاعدہ یَسَلُ بما قبل رفتہ وہمزہ حذف شدہ یَرَیُ شد یا بقاعدہ ۷ الف گشت وہمچنین در جملہ صیغ جز تثنیہ[4] کہ دران صرف بر تعمیل قاعدہ یَسَلُ اکتفا رفتہ یا بسبب مانع الف نشدہ ودر یَرَوْنَ[5] وتَرَوْنَ صیغہائے جمع مذکر الف بسبب التقائے ساکنین با واو ودر تَرَيْنَ[6] واحد مؤنث حاضر بسبب التقائے ساکنین یا حذف شد ○ **مجہول** يُرٰى يُرَيَانِ يُرَوْنَ تا آخر مثل

---

[1] زیرا کہ قواعد مختلف درین باب جاری شدہ است ؛

[2] زیرا کہ ہمزہ خود مفتوح است وما قبل نیز مفتوح وبین بین قریب وبعید ہر دو جائز چنانکہ در سأل گذشت ؛

[3] ہمزہ متحرک وما قبل آن حرف صحیح ساکن حرکت ہمزہ نقل کردہ بما قبل دادند وہمزہ را حذف نمودند یَرَیُ شد بعدہ یا متحرک وما قبل آن مفتوح یا الف گشت یَرٰی شد ؛

[4] یَرَیَانِ کہ در اصل یَرْاَیَانِ بود حرکت ہمزہ نقل کردہ بما قبل دادند وہمزہ را حذف نمودند یَرَیَانِ شد ودر یَرَیَانِ یا را بالف بدل نمودند زیرا کہ در تثنیہ اعلال ممنوع است چنانکہ در شروط قاعدہ ہفتم ذکر یافت ؛

[5] در اصل یَرْاَیُوْنَ وتَرْاَیُوْنَ بود حرکت ہمزہ بما قبل دادند وہمزہ را حذف نمودند بعدہ واو متحرک وما قبل آن مفتوح واو را الف گردانیدند اجتماع ساکنین شد میان الف وواو الف محذوف گشت یَرَوْنَ وتَرَوْنَ ماند ؛

[6] تَرَیْنَ واحد مؤنث در اصل تَرْاَیِیْنَ بودہ بعد حذف ہمزہ یا بسبب فتحہ ما قبل الف گردید دو ساکن بہم آمدند الف ویا الف محذوف گشت تَرَیْنَ ماند ومساوات است میان او ومیان جمع وبر فرق تقدیری اکتفا کردند چنانچہ در اکثر صیغ در ما سبق گذشت ؛

معروف در اعلال ○ **نفی تاکید بلن معروف ومجہول** لَنْ يَّرٰى لَنْ يَّرَيَا لَنْ يَّرَوْا تا آخر ○ در الف[1] يُرٰى واخوات اولن عمل نکرده چنانکه در لَنْ يَّخْشٰى ولَنْ يَّرْضٰى ودر دیگر صیغ نہجیکه در صحیح عمل می کند عمل کرده اعلالاتیکه در مضارع بود ہمون باقی مانده ○ **نفی جحد بلم در مستقبل معروف ومجہول** لَمْ يَرَ لَمْ يَرَيَا لَمْ يَرَوْا لَمْ تَرَ لَمْ تَرَيَا لَمْ يَرَيْنَ لَمْ تَرَوْا لَمْ تَرَيْ لَمْ تَرَيْنَ لَمْ اَرَ لَمْ نَرَ ○ لَمْ يَرَ دراصل يَرٰى بود بسبب لم الف از آخر افتاد لَمْ يَرَ شد وہکذا لَمْ تَرَ لَمْ اَرَ لَمْ نَرَ ودر باقی صیغ عملی که در مضارع صحیح میکند نموده بر اعلالاتے که در مضارع بود اعلالے نیفزوده ○ **لام تاکید بانون ثقیله در فعل مستقبل معروف و مجہول** لَيَرَيَنَّ لَيَرَيَانِّ لَيَرَوُنَّ لَتَرَيَنَّ لَتَرَيَانِّ لَيَرَيْنَانِّ لَتَرَوُنَّ لَتَرَيِنَّ لَتَرَيْنَانِّ لَاَرَيَنَّ لَنَرَيَنَّ ○ لَيَرَيَنَّ دراصل يَرٰى بود لام تاکید دراول ونون ثقیله در آخر آوردند نون ثقیله فتحه ماقبل خواست الف قابل حرکت نبود لہذا یارا که اصل الف بود باز آورده فتحه دادند لَيَرَيَنَّ شد وہمچنیں لَتَرَيَنَّ لَاَرَيَنَّ لَنَرَيَنَّ۔ لَيَرَوُنَّ دراصل يَرَوْنَ بود بعد آوردن لام تاکید ونون ثقیله وحذف نون اعرابی اجتماع ساکنین شد میان واو ونون واو غیر مده بود لہذا آنرا ضمه دادند لَيَرَوُنَّ شد وہکذا لَتَرَوُنَّ ودر لَتَرَيِنَّ[2] واحد مونث حاضر بعد حذف نون اعرابی یارا کسره دادند ○ **بانون خفیفه** لَيَرَيَنْ لَيَرَوُنْ لَتَرَيَنْ لَتَرَوُنْ لَتَرَيِنْ لَاَرَيَنْ

---

[1] زیرا که حرکت برالف ممتنع است۔

[2] دراصل تَرَيْنَ بود چون نون تاکید در آخر آن در آوردند نون اعرابی را ساقط گردانیدند یارا که ساکن بوده کسره دادند تا اجتماع ساکنین میان یا ونون ثقیله لازم نیاید۔

لَنُوْيَنْ ○ **امر حاضر معروف**[1] رَ رَيَا رَوْا رَيْ رَيْنَ ○ رَ در اصل تَرٰی بود بعد حذف علامت مضارع متحرک ماند لہذا حاجت بہمزۂ وصل نشد در آخر وقف نمودند بسبب وقف الف آخر بیفتاد رَ شد و در دیگر صیغہا بعد حذف علامت مضارع نون اعرابی حذف شده در غیر رَیْنَ[2] جمع مؤنث کہ بسبب بودن نون جمع تغیرے در آخر آن نشده ○ **امر غائب و متکلم معروف** لِیَرَ لِیَرَیَا لِیَرَوْا لِتَرَ لِتَرَیَا لِیَرَیْنَ لِاَرَ لِنَرَ ○ مثل لَمْ یُرَ اعلال باید کردند و ہکذا امر مجہول ○ **امر حاضر معروف بانون ثقیلہ** رَیَنَّ رَیَانِّ رَوُنَّ رَیِنَّ رَیْنَانِّ ○ رَیَنَّ در اصل رَ بود بعد آوردن نون ثقیلہ علت حذف حرف علت کہ وقف بود زائل شد لہذا حرف علت قابل باز آمدن شد مگر الف کہ حذف شده قابل حرکت نبود و نون ثقیلہ فتحہ ماقبل میخواہد لہذا یارا[3] کہ اصل بوده باز آورده فتحہ دادند رَیَنَّ شد و در رَوُنَّ و رَیِنَّ واو و یارا کہ غیر مدہ بودند بسبب اجتماع ساکنین حرکت ضمہ و کسره[4] دادند نون ثقیلہ امر بالام مثل نون ثقیلہ فعل مضارع است جز انیکہ لام امر مکسورست و لام مضارع مفتوح ○ **امر حاضر معروف بانون خفیفہ** رَیَنْ رَوُنْ رَیِنْ ○ و امر بالام[5] ہم برین قیاس ○ **نہی معروف و مجہول** لَا یُرَ تا آخر ○ **نہی بانون ثقیلہ** لَا یَرَیَنَّ لَا یَرَیَانِّ تا آخر ○ بقیاس صیغہائے نون ثقیلہ امر اعلال باید کرد ○ **نہی بانون خفیفہ** لَا یُرَیَنْ لَا یُرَوُنْ لَا تُرَیَنْ لَا تُرَوُنْ لَا تُرَیِنْ لَا اُرَیَنْ لَا نُرَیَنْ

---

[1] واگر اورا از اصل مضارع بنا سازند پس تعلیل آن بدین گونہ باید کہ رَ در اصل اِرْاَیْ بود ہمزه را حذف کردند چنانکہ در تَرٰی بعده یارا محذوف گردانیدند بسبب وقف اِرَ ماند بعده ازان ہمزه وصل را حذف نمودند بنا بر عدم احتیاج رَ شد۔

[2] زیراکہ نون جمع مبنی است چنانکہ سابق گذشت۔

[3] اشارت بدینکہ حرکت بر مده روا نیست۔

[4] یعنی واو را در رَوُنَّ حرکت ضمہ و یارا در رَیِنَّ حرکت کسره دادند تا دلالت کند بر حذف واو و یا کہ در مضارع یعنی در تَرْءَوُوْنَ و تَرْءَیِیْنَ بود۔

[5] یعنی امر حاضر مجہول و امر غائب بانون تاکید ثقیلہ و خفیفہ۔

○ اسم فاعل رَاءٍ[1] رَائِیَانِ رَاؤُنَ رَائِیَۃٌ رَائِیَتَانِ رَائِیَاتٌ چوں رَامٍ تاآخر ○ اسم مفعول مَرْئِیٌّ[2] مَرْئِیَّانِ تاآخرچون مَرْمِیٌّ تاآخر ○ **مہموزلام**[3] **واجوف یائی** ازضَرَبَ اَلْمَجِیْءُ آمدن جَاءَ یَجِیْءُ مَجِیْئًا فہوجَاءٍ وجِیْءَ یُجَاءُ مَجِیْئًا فہومَجِیْءٌ الامرمنہ جِئْ والنہی عنہ لَاتَجِئْ الظرف منہ مَجِیْءٌ تاآخر ○ بروضع بَاعَ یَبِیْعُ تاآخرجزآنکہ جَاءٍ اسم فاعل کہ دراصل جَایِءٌ بودچوں بطور بَائِعٌ اعلال کردند جَاءِءٌ شدپس بقاعدہ دوہمزہ متحرکہ ثانیہ رایاکردند جَائِیٌ شدآن زمان دریاکاررَامٍ کردند جَاءٍ شدجملہ صیغ صرف کبیرہم مثل صیغ صرف بَاعَ ست جزانیکہ ہرجاہمزہ ساکن شدہ دران بقاعدۂ ہمزہ ساکنہ ابدال شدہ چنانچہ درجِئْنَ جِئْتَ جِئْتُمَا تاآخرہمزہ بسبب کسرۂ ماقبل یاشدہ جوازًا ○ وہم بین بین قریب وبعید درہمزہ حسب اقتضائے قاعدہ جائزست ○ **فائدہ** شَاءَ یَشَاءُ مَشِیْئَۃً کہ ہم اجوف یائی ومہموزلام ست ہم از سَمِعَ میتواندشدوہم از فَتَحَ چہ حرف حلق بجائے لام درموجودست وکسرۂ عین ماضی ظاہرنشدہ درصیغ ماقبل شِئْنَ یاالف شدہ است واصل الف یامکسور[4]ومفتوح ہردومیتوان شدودرشِئْنَ ومابعدآن کسرہ[5] فاچنانکہ بسبب کسرعین ممکن ست ہمچنین بسبب یائی بودن باوصف فتحہ چنانکہ دربِعْنَ ولہذاصاحب صراح آنراازفَتَحَ شمردہ وبعضے لغویان از سَمِعَ ○ **فائدہ**[6] درجِئْ امرحاضرولَمْ یَجِئْ وغیرہ صیغ منجزمہ مضارع ہمزہ یامی تواندشدودرشَاءُ ولَمْ یَشَاءُ

---

[1] رَاءٍ دراصل رَائِیٌ بودضمہ بریاثقیل بودساکن نمودنداجتماع ساکنین شددرمیان یاوتنوین یاراحذف گردانیدند رَاءٍ شد **سوال** ہمزہ رادر رَاءٍ چراحذف نکردند **جواب** زیراکہ ماقبل ہمزہ الف است والف قبول حرکت نتواندکرد ؛

[2] مَرْئِیٌّ دراصل مَرْءُوْیٌ بودواوویادریک کلمہ بہم آمدندواول آنہاساکن بدل ازچیزے نبودواورایاکردہ دریاادغام نمودندوماقبل یاراِمکسورگردانیدندچنانکہ درمَرْمِیٌّ گذشت **سوال** درمَرْئِیٌّ ہمزہ راچراحذف نکردند **جواب** زیراکہ حذف ہمزہ دراسماء مشتقہ ازرویت واجب نیست چنانکہ درقواعدذکریافت ؛

[3] مہموزلام واجوف یائی ازضرب اکثرآیدچوں جَاءَ یَجِیْءُ وَقَاءَ یَقِیْءُ ازقے انداختن ازگلوواز سَمِعَ وکرم نیزمی آیدبرسبیل قلت بدانکہ مصنف رحمہ اللہ نظیرمہموزعین وناقص واوی ومہموزلام ومثال واوی واجوف واوی ومہموزلام ومہموزعین ولفیف مفروق ذکرنفرمودہ زیراکہ مثل این مرکبات کمترمی آیدامامہموزعین وناقص واوی ازفتح می آیدچوں نَاَوٗ وازنصروازضرب برطریق شاذونادرومثال واوی ومہموزلام ازفتح وکرم وسمع اکثرآیدازکرم وَضُؤَ یَوْضُؤُ وازفتح چوں وَجَاَ یَوْجَاُ وازسمع چوں وَنِیَ یَوْنَاُ وازحسب کمترچوں وَطِئَ یَوْطِئُ واجوف واوی ومہموزلام ازنصراکثرآیدچوں ضَاءَ یَضُوْءُ ازضوءبمعنی روشنی وازسمع کمترمی آیدچوں ضَاءَ یَضَاءُ ومہموزعین ولفیف مفروق ازضرب می آیدچوں وَاَیٰ یَئِیْ ؛ فصول اکبری

[4] یعنی اگرآنراازسمع قراردہندالف آن بدل ازیامکسورخواہدبودواگرازفتح خوانندازمفتوح ؛

[5] جواب سوال مقدرکہ اگرایں لغت راازفتح قراردہندپس فاراکسرہ چرادادندوتقریرجواب آنکہ کسرہ درہردوصورت برجائے خودمی نشیندزیراکہ اگرلغت مذکورازسمع قراردادہ شوددریں صورت کسرہ فادلالت برکسرعین خواہدکردواگرازفتح خوانندکسرہ مذکورمشعرخواہدبودبریائے محذوف چنانکہ دربِعْنَ کہ اصل آن بَیَعْنَ بروزن ضَرَبْنَ بودہ بعدحذف یافاکلمہ راکسرہ دادندتادلالت کندبریائے محذوف ؛

[6] زیراکہ ہمزہ ساکن است وماقبل آن مکسورودرشَاءَ ولَمْ یَشَاْ ماقبل آن مفتوح است ودراول بیاودرثانی بالف بدل شودلیکن ایں ابدال جائزاست نہ واجب چنانکہ درقاعدہ ذکریافت ؛

وغیره الف لیکن[1] این حرف علت باقی خواهد ماند حذف نخواهد شد زیرا که بدل ست اصلی نیست ○ **فائده** در مَجِيْءٌ[2] ومَشِيْئَةٌ همزه را یا کرده ادغام نتوان کرد چه اصلی ست وآن قاعده برائے مدّهٔ زائده است ودر مَجَائِيُ[3] جمع ظرف ودیگر امثالش یا بقاعده ۱۸ بسبب اصلیت[4] همزه نشده

فصل سوم در مضاعف مشتمل بر دو قسم ○ قسم اول در قواعد وصرف مضاعف

قاعده الف چون[5] از دو حرف متجانس یا متقارب اول ساکن باشد در ثانی ادغام کنند خواه در یک کلمه باشد چون مَدٌّ[6] وشَدٌّ وعَبَدْتُّمْ وخواه در دو کلمه چون اِذْهَبْ[7] بِنَا وعَصَوْا[8] وَّ كَانُوْا مگر آنکه اول مدّه باشد چون فِيْ يَوْمٍ که ادغام نکنند ○ ب اگر هر دو متحرک باشد در یک کلمه وما قبل اول متحرک[9] اول را ساکن کرده در دوم ادغام کنند چون مَدَّ[10] وفَرَّ مگر شرط این ست که اسم متحرک العین[11] مثل شَرَرٌ وسُرُرٌ نباشد ○ ج اگر ما قبل اول ساکن باشد غیر مده حرکت اول بما قبل داده ادغام کنند چون يَمُدُّ[12] ويَفِرُّ ويَعَضُّ بشرط آنکه ملحق نباشد لهذا در جَلْبَبَ این قاعده جاری نشود ○ د اگر ما قبل اول مده[عه] باشد بے نقل حرکت اول را ساکن کرده در دوم ادغام کنند چون حَاجَّ[13] ومُوْدَّ ○ ه اگر بعد ادغام بر حرف دوم وقف امر یا جزم جازم وارد شود آنجا حرف دوم را فتحه وکسره وفک هر سه[14] جائز ست چون فِرَّ فِرِّ اِفْرِرْ واگر ما قبل اول مضموم باشد ضمه

---

[1] دفع دخل مقدر که چون در جِيْءٌ وشَاءٌ همزه را بحرف علت بدل کنند باید که حرف علت بسبب وقف حذف شود تقریر جواب واضح ؛

[2] جواب سوال مقدر که بموجب قاعده خَطِيْئَةٌ در مَجِيْءٌ ومَشِيْئَةٌ همزه را یا کرده در یا ادغام نکردند ؛

[3] جواب سوال مقدر که در مَجَائِيُ یا بعد الف مفاعل واقع است پس چون عَجَائِزُ و شَرَائِفُ یا را دران بهمزه چرا بدل نکردند ؛

[4] یعنی یائے مذکور اصلی است که در مَجِيْئَةٌ بوده وشرط قاعده آن بود که واو ویائے مذکور اصلی نباشد چنانکه در مَصَائِبُ معلوم گشت ؛

[5] چون دو حرف متقارب بهم آیند آنها از یک جنس گردانیده ادغام کنند زیرا که اخراج دو حرف متحد المخرج را بدفعهٔ واحده ادغام گویند واین معنی در متقارب المخرج غیر ممکن است ؛

[6] در اصل مَدْدٌ وشَدْدٌ بود دو حرف متجانس در یک کلمه بهم آمدند واول ساکن بوده اول را دوم ادغام نمودند مَدٌّ وشَدٌّ گردید وعَبَدْتُّمْ مثال متقارب المخرج است دال را تا کرده در تا ادغام کردند عَبَتُّمْ گشت وایراد مثال عَبَدْتُّمْ اشارت بدین معنی نیز است که ضمیر متصل در حکم جزو کلمه ست وآنرا کلمه علیحده تصور نتوان کرد ؛ ....

[7] اذهب صیغه امر حاضر کلمه علیحده است وبِنَا جار ومجرور کلمه علیحده بای اول را در ثانی ادغام نمودند ؛

[8] عَصَوْا جمع مذکر غائب ماضی معروف وواو دیگر حرف عطف است وكَانُوْا يَعْتَدُوْنَ تتمه آیت است وبیان آن در خاتمه ذکر خواهد یافت ودو مثال بنابر آن ایراد فرموده که در مثال اول حرف مدغم از حروف اصول است ودر ثانی واو جمع از ضمائر متصله است ؛

[9] احتراز از مثل يَمُدُّ که قاعده ج آنرا شامل است وفرق میان هر دو قاعده آنست که در قاعده ب اسکان اول بے نقل حرکت واقع میشود ودر قاعده ج بنقل ؛

[10] در اصل مَدَدَ وفَرَرَ بود دو حرف متجانس دریک کلمه بهم آمدند وما قبل اول متحرک اول را ساکن نموده در دوم ادغام نمودند مَدَّ وفَرَّ شد ؛

[11] زیرا که اگر درین صورت ادغام کنند التباس باسم ساکن العین لازم می آمد چون شَرَرٌ وشَرٌّ ؛

[12] در اصل يَمْدُدُ بوزن يَنْصُرُ ويَفْرِرُ بوزن يَضْرِبُ ويَعْضَضُ بوزن يَفْتَحُ بود دو حرف متجانس در یک کلمه بهم آمدند وهر دو متحرک وما قبل اول ساکن غیر مدهٔ حرکت اول را نقل کرده بما قبل دادند واول را در دوم ادغام نمودند ؛

[13] در اصل حَاجَجَ بروزن قَاتَلَ ومُوْدِدَ بروزن قُوْتِلَ بود از مفاعلت دو حرف متجانس در یک کلمه بهم آمدند هر دو متحرک وما قبل آن مده اول را ساکن کرده در دوم ادغام کردند ؛

[14] فتحه جهت آنکه اخف الحرکات است وکسره بنابر آنکه مناسب سکون ست وجواز فک ادغام بحکم آنکه حرکت دوم درین جا جائز ست نه لازم ؛

[عه] ودر جریان قاعده شرط است که مده زائده باشد ؛

هم جائزست چوں لَمْ یَمْدُدْ ○ **مضاعف**[1] از نَصَرَ اَلْمَدُّ کشیدن مَدَّ یَمُدُّ مَدًّا فهو مَادٌّ و مُدَّ یُمَدُّ مَدًّا فهو مَمْدُوْدٌ الامر منه مُدَّ مُدِّ مُدُّ اُمْدُدْ والنهی عنه لَا تَمُدَّ لَا تَمُدِّ لَا تَمُدُّ لَا تَمْدُدْ الظرف منه مَمَدٌّ والاٰلة منه مِمَدٌّ و مِمَدَّةٌ مِمْدَادٌ و تثنیتهما مَمَدَّانِ و مِمَدَّانِ والجمع منهما مَمَادٌّ و مَمَادِیْدُ افعل التفضیل منه اَمَدُّ والمونث منه مُدّٰی و تثنیتهما اَمَدَّانِ و مُدَّیَانِ والجمع منهما اَمَدُّوْنَ و اَمَادُّ و مُدَدٌ و مُدَّیَاتٌ ○ در مَدَّ که اصلش مَدَدَ بود[2] بقاعده ب ادغام کردند و همچنین در مُدَّ و یَمُدُّ[3] بقاعده ج ادغام کردند و هکذا یُمَدُّ و مَادٌّ[4] اسم فاعل و مَمَادٌّ جمع ظرف و آله و اَمَادُّ جمع اسم تفضیل بقاعده د عمل کردند و در امر و نهی[5] بقاعده ه عمل شد ○ **اثبات فعل ماضی معروف** مَدَّ مَدَّا مَدُّوْا مَدَّتْ مَدَّتَا مَدَدْنَ مَدَدْتَ مَدَدْتُمَا مَدَدْتُمْ مَدَدْتِ مَدَدْتُنَّ مَدَدْتُ مَدَدْنَا ○ در مَدَدْنَ[6] و مابعد آں بسبب سکون دال دوم دال اول را ادغام نکردند مگر از مَدَدْتَّ[7] تا مَدَدْتُّ دال دوم در تا بقاعده ا ادغام یافته بسبب قرب مخرج دال با تا ○ **مجهول** مُدَّ مُدَّا مُدُّوْا مُدَّتْ مُدَّتَا مُدِدْنَ مُدِدْتَّ مُدِدْتُّمَا مُدِدْتُّمْ مُدِدْتِّ مُدِدْتُّنَّ مُدِدْتُّ مُدِدْنَا برقیاس **مضارع معروف** یَمُدُّ یَمُدَّانِ یَمُدُّوْنَ تا آخر و هکذا مجهول ○ **نفی بلن** لَنْ یَمُدَّ لَنْ یَمُدَّا لَنْ یَمُدُّوْا تا آخر ○ نهجیکه لن در صحیح عمل میکند کرده ادغام[8] مضارع بحال خود ست

---

[1] مضاعف از چهار باب می آید از نَصَرَ چوں مَدَّ یَمُدُّ و از ضَرَبَ چوں فَرَّ یَفِرُّ و از سَمِعَ چوں عَضَّ یَعَضُّ و از کرم چوں حَبَّ یَحُبُّ و ازیں باب کمتر آید ازیں وجه مصنف نیز بایراد مثال آں تعرض نفرموده ؛

[2] دو حرف متجانس دریک کلمه بهم آمدند ماقبل اول متحرک بود اول را ساکن کرده در ثانی ادغام نمودند ؛

[3] دراصل یَمْدُدُ بروزن یَنْصُرُ بود دو حرف متجانس بهم آمدند و ماقبل اول ساکن غیر مده حرکت اول نقل کرده بماقبل دادند و اول را در ثانی ادغام نمودند یَمُدُّ شد ؛

[4] مَادٌّ دراصل مَادِدٌ بروزن فَاعِلٌ و مَمَادٌّ دراصل مَمَادِدُ بروزن مفاعل و اَمَادُّ دراصل اَمَادِدُ بروزن افاعل بوده دو حرف متجانس دریک کلمه بهم آمدند و هر دو متحرک و ماقبل اول ساکن مده بے نقل حرکت اول را ساکن کرده در دوم ادغام نمودند **سوال** نقل حرکت درین جا چرا نکردند **جواب** زیرا که مده قبول حرکت نمی کند ؛

[5] مُدَّ و لَا تَمُدَّ دراصل اُمْدُدْ و لَا تَمْدُدْ بود از تَمُدُّ ساخته شدند علامت مضارع را اول دور نمودند و آخر بسبب وقف ساکن گشت چونکه ادغام بدون حرکت حرف ثانی ممتنع است بنابر آن آخر را متحرک گردانیدند و فتحه و کسره و فک ادغام هر سه صورت درین جائزست و ضم نیز زیرا که ماقبل اول مضموم است ؛

[6] جواب شبه که در مَدَدْنَ چرا ادغام ننمودند ؛

[7] دفع دخل که در مَدَدْتَّ نیز دال دوم ساکن ست ادغام چرا نمودند و تقریر جواب آنکه این ادغام در اول ساکن واقع نشده بلکه دال دوم را در تائے تانیث که متحرک ست بواسطه قرب مخرج دریک دیگر ادغام نموده اند ؛

[8] تنبیه بر اینکه از فقرهٔ سابق گمان شود که تصریف آن نیز بعینه مثل صحیح است ؛

وہمچنیں[1] مجہول ○ **نفی جحد بلم معروف** لَمْ یَمُدَّ لَمْ یَمُدِّ لَمْ یَمُدُّ لَمْ یَمْدُدْ لَمْ یَمُدَّا لَمْ یَمُدُّوْا لَمْ تَمُدَّ لَمْ تَمُدِّ لَمْ تَمُدُّ لَمْ تَمْدُدْ لَمْ تَمُدَّا لَمْ یَمْدُدْنَ لَمْ تَمُدُّوْا لَمْ تَمُدِّیْ لَمْ تَمْدُدْنَ لَمْ اَمُدَّ لَمْ اَمُدِّ لَمْ اَمُدُّ لَمْ اَمْدُدْ لَمْ نَمُدَّ لَمْ نَمُدِّ لَمْ نَمُدُّ لَمْ نَمْدُدْ ○ در لَمْ یَمُدَّ[2] واخواتش اعمال قاعدہ کا شدہ و قِسْ[3] علیہ المجہول ○ **لام تاکید بانون ثقیلہ درفعل مستقبل معروف** لَیَمُدَّنَّ لَیَمُدَّانِّ لَیَمُدُّنَّ تا آخر ○ طوریکہ در صحیح میباشد بودہ است ادغام مضارع بحال خود ماند وہمچنیں مجہول ○ **نون خفیفہ معروف** لَیَمُدَّنْ لَیَمُدُّنْ تا آخر وہکذا المجہول ○ **امر حاضر معروف** مُدَّ مُدِّ مُدُّ اُمْدُدْ مُدَّا مُدُّوْا مُدِّیْ اُمْدُدْنَ ○ در تثنیہ وجمع مذکر وواحد مؤنث حاضر فک ادغام جائز نیست زیراکہ موقع جزم ووقف دال دوم نیست ولہذا اُكْفُفَا را در شعر قصیدہ بُردہ[4] ع فَمَا لِعَیْنَیْکَ اِنْ قُلْتَ اُكْفُفَا هَمَتَا غلط قرار دادہ اند امر بالام معروف ومجہول بقیاس لم ست ○ **امر حاضر معروف بانون ثقیلہ** مُدَّنَّ مُدَّانِّ مُدُّنَّ مُدِّنَّ اُمْدُدْنَانِّ ○ در مُدَّنَّ ہم کہ وقف باقی نماندہ جز حالت واحدہ یعنی فتحہ دال فک ادغام وضمہ وکسرہ جائز نیست[5] ○ **امر حاضر معروف بانون خفیفہ** مُدَّنْ مُدُّنْ مُدِّنْ ○ امر بالام ہم[6] برین قیاس ○ **نہی معروف** لَایَمُدَّ لَایَمُدِّ لَایَمُدُّ لَایَمْدُدْ لَایَمُدَّا لَایَمُدُّوْا تا آخر ○ نون ثقیلہ وخفیفہ بوضعی کہ

---

[1] یعنی در مجہول آن نیز مثل معروف از دخول لن تغیرے جدید از جہت اعلال بظہور نیامدہ ؛

[2] ماخوذ از یَمُدُّ چوں لم جازم برآن درآمد و آخر را ساکن گردانید لہذا حرف دوم را حرکت فتح یا کسرہ دادند وفک ادغام یعنی اگر لَمْ یَمْدُدْ خوانند نیز جائز ست زیراکہ حرف دوم ساکن ست ادغام دریں حال جائز است نہ واجب چنانکہ در ماسبق مکرر تحریر یافت ؛

[3] ای اندازہ کن بران مجہول را قِسْ ماخوذ است از تَقْیِیْسٌ کہ مصدر آن قیاس ست یا بسبب اجتماع ساکنین افتادہ ؛

[4] مصرعہ ثانی ایں شعر این ست وَمَا لِقَلْبِکَ اِنْ قُلْتَ اِسْتَفِقْ یَهِمِ ؛ وچیست دل ترا کہ اگر می گوئی باز آئی بہوش متحیر می شود بدانکہ نام مصنف این قصیدہ شیخ محمد بوصیری از اکابر دین وصاحب مقامات عالیہ بودہ است گویند کہ در سابق حال آزار برص داشت بہ نیت حصول صحت ایں قصیدہ را با خلاص تمام نظم فرمودہ چنانچہ بعد انجام قصیدہ در عالم رویا بزیارت آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مشرف گشت و قصیدہ در حضور پرنور بعرض رسانید وآنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم بدرجہ غایت محظوظ شدہ دست مبارک را بر بدن وے مَسْ فرمودہ بُرْد خاص خود باو عنایت کرد ---- چوں بیدار شد آزار مذکور زائل شدہ بود حتی کہ اثرے ازاں بدین محسوس نے گشت وبُرْد خاص کہ در عالم رویا عنایت فرمودند در دست خود داشت وجہ تسمیہ ایں قصیدہ بہ بردہ ہمین است واللہ اعلم ؛

[5] زیراکہ بسبب اتصال نون ثقیلہ دال دوم دریں صیغ مفتوح آید وبس ؛

[6] یعنی دریں ہم بجز فتحہ وجہ دیگر رواست ؛

علم الصیغہ
5/2

درامر دانستی در نہی ہم بیار ○ **اسم فاعل** مَادٌّ مَادَّانِ مَادُّوْنَ مَادَّةٌ مَادَّتَانِ مَادَّاتٌ ○ طریق ادغامش گفتہ شده ○ **اسم مفعول** مَمْدُوْدٌ تا آخر بوضع صحیح[1] ○ **مضاعف** از ضَرَبَ اَلْفِرَارُ گریختن فَرَّ یَفِرُّ فِرَارًا فهو فَارٌّ الامر منه فِرَّ فِرِّ اِفْرِرْ والنهی عنه لَا تَفِرَّ لَا تَفِرِّ لَا تَفْرِرْ الظرف منه مَفِرٌّ تا آخر ○ **مضاعف** از سَمِعَ اَلْمَسُّ دست رسانیدن مَسَّ یَمَسُّ مَسًّا فهو مَاسٌّ و مُسَّ یُمَسُّ مَسًّا فهو مَمْسُوْسٌ الامر منه مَسَّ مَسِّ اِمْسَسْ والنهی عنه لَا تَمَسَّ[2] لَا تَمَسِّ لَا تَمْسَسْ الظرف منه مَمَسٌّ تا آخر ○ بقواعدیکہ دانستہ بقیاس مَدَّ و فَرَّ کہ گردانیده صیغ این باب ہم باید خواند ○ **مضاعف** از افتعال اَلْاِضْطِرَارُ بجبر بجانبے کشیدن اِضْطَرَّ[3] یَضْطَرُّ اِضْطِرَارًا فهو مُضْطَرٌّ و اُضْطُرَّ یُضْطَرُّ اِضْطِرَارًا فهو مُضْطَرٌّ الامر منه اِضْطَرَّ اِضْطَرِّ اِضْطَرِرْ والنهی عنه لَا تَضْطَرَّ لَا تَضْطَرِّ لَا تَضْطَرِرْ الظرف منه مُضْطَرٌّ ○ درین باب فاعل و مفعول و ظرف بیک صورت شده لیکن اصل فاعل بکسر عین ست و مفعول و ظرف بفتح عین[4] ○ از انفعال اَلْاِنْسِدَادُ بند شدن اِنْسَدَّ یَنْسَدُّ تا آخر ○ از اِستفعال اَلْاِسْتِقْرَارُ قرار گرفتن اِسْتَقَرَّ یَسْتَقِرُّ اِسْتِقْرَارًا فهو مُسْتَقِرٌّ و اُسْتُقِرَّ یُسْتَقَرُّ اِسْتِقْرَارًا فهو مُسْتَقَرٌّ الامر منه اِسْتَقِرَّ اِسْتَقِرِّ اِسْتَقْرِرْ والنهی عنه لَا تَسْتَقِرَّ لَا تَسْتَقِرِّ لَا تَسْتَقْرِرْ الظرف منه مُسْتَقَرٌّ ○ از اِفعال اَلْاِمْدَادُ مدد کردن اَمَدَّ یُمِدُّ اِمْدَادًا فهو مُمِدٌّ و اُمِدَّ

---

[1] بسبب فاصل شدن واو مفعول درمیان ہر دو دال ادغام دران راه نیافت۔

[2] قولہ تعالیٰ لَا یَمَسُّہٗٓ اِلَّا الْمُطَهَّرُوْنَ دست نرساند قرآن را مگر آنکہ پاک باشد از حدث و نجاسات۔

[3] اَمَّنْ یُّجِیْبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاهُ وَیَكْشِفُ السُّوْٓءَ آیا کدام است کہ بقبول رساند مضطر را ہرگاه دعا کند و دور کند بدی را از وے۔

[4] و ثبوت اصل آنها از اوزان باب آن می شود تقریر ادغام ہر دو ازان بریک منوال است کہ دو حرف متجانسین در یک کلمہ بہم آمدند و ہر دو متحرک اول را ساکن کرده در دوم ادغام نمودند۔

يُمَدُّ اِمْدَادًا فهو مُمَدٌّ الامرمنه اَمِدَّ اَمِدِّ اَمْدِدْ والنهى عنه لَا تُمِدَّ لَا تُمِدِّ لَا تُمْدِدْ الظرف منه مُمَدٌّ ○ **مضاعف تَفْعِيْل[1] وتَفَعُّل** بہمہ وجوہ مثل صحیح[2] ست چون جَدَّدَ يُجَدِّدُ تَجْدِيْدًا[3] وتَجَدَّدَ يَتَجَدَّدُ تَجَدُّدًا ○ **مفاعلة** اَلْمُحَاجَّةُ باہم حجت پیش کردن یکے مرد دیگرے را حَاجَّ[4] يُحَاجُّ مُحَاجَّةً فهو مُحَاجٌّ و حُوْجَّ يُحَاجُّ مُحَاجَّةً فهو مُحَاجٌّ الامرمنه حَاجَّ حَاجِّ حَاجِجْ والنهى عنه لَا تُحَاجَّ لَا تُحَاجِّ لَا تُحَاجِجْ الظرف منه مُحَاجٌّ ○ درجمیع این باب بقاعدہ دٌ[5] ادغام شدہ ○ **تَفَاعُلٌ** اَلتَّضَادُّ باہم ضد شدن تَضَادَّ يَتَضَادُّ تا آخر مثل[عہ] مفاعلة ست

قسم دوم در مرکبات مضاعف با مہموز ومعتل

○ **مہموز[6] فا و مضاعف** اَلْاِمَامَةُ امام شدن اَمَّ يَؤُمُّ اِمَامَةً فهو اٰمٌّ واُمَّ يُؤَمُّ اِمَامَةً فهو مَاْمُوْمٌ الامرمنه اُمَّ اُمِّ اُمَّ اُوْمُمْ والنهى عنه لَا تَؤُمَّ لَا تَؤُمِّ لَا تَؤُمَّ لَا تَاْمُمْ الظرف منه مَاَمٌّ تا آخر ○ درہمزہ بقواعد[7] مہموز ودرمتجانسین بقواعد مضاعف عمل خواہند کرد مگر بوقت تعارض قاعدہ مضاعف را ترجیح خواہند داد پس[8] در يُؤُمُّ بقاعدہ رَاْسٌ عمل نکنند بلکہ بقاعدہ يَمُدُّ ودر اٰوُمٌّ بر قاعدہ اٰمَنَ قاعدہ يَمُدُّ را ترجیح دادند لیکن بعد ادغام بقاعدہ ہمزتین متحرکتین ہمزہ دوم را واؤ کردند ○ **مثال ومضاعف** از سَمِعَ[9] اَلْوُدُّ دوست داشتن وَدَّ يَوَدُّ وُدًّا فهو وَادٌّ ووُدَّ يُوَدُّ وُدًّا فهو مَوْدُوْدٌ الامرمنه وَدَّ وَدِّ اِيْدَدْ والنهى عنه لَا تَوَدَّ لَا تَوَدِّ

---

[1] صیغ این ہر دو باب بر نہج ابواب ما سبق است ؛

[2] در عدم ادغام زیراکہ عین تفعیل وتفعل مدغم است اگر در لام آن نیز ادغام واقع شود در لفظ ثقل عظیم لازم آید ؛

[3] تجدید بمعنی نو کردن وپستان شتر بریدن وتَجَدُّد نو شدن ورفتن وخشک شدن شیر در پستان ؛ از منتخب۔

[4] قولہ تعالیٰ اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِيْ حَاجَّ اِبْرَاهِيْمَ فِيْ رَبِّهٖ ترجمہ آیا نمی بینی جانب آن کسے کہ حجت کرد ابراہیم را در پروردگار او ؛

[5] یعنی در ہر یکے ما قبل حرف اول تضعیف مدہ واقع است لہذا اول را بدون نقل حرکت ساکن کردہ در دوم ادغام نمودند ؛

[6] مہموز فا ومضاعف ثلاثی از نصر اکثر آید اَمَّ يَؤُمُّ واز ضرب وسمع کمتر آید چون اَجَّ واَبَّ واَنَّ ؛

[7] در ماضی معروف ومجہول وامر ونہی وظرف صرف بقاعدہ مضاعف عمل دادند زیراکہ درین صیغ ہیچ قاعدہ از قواعد تخفیف محقق نشدہ ودر مضارع تعارض واقع است وطریق عمل دران در متن مذکور ودر اسم فاعل بقاعدہ آمن ودر اسم مفعول بقاعدہ راسٌ واُوْمُمْ بقاعدہ اومن ولا تُؤْمُمْ بقاعدہ یُوْسٌ اعمال نمودہ اند ودر اسم فاعل ومفعول ومضارع تخفیف وادغام ہر دو جمع گردیدہ ؛

[8] تفریع است بر ضابطہ مذکورہ زیراکہ در يَؤُمُّ ہمزہ متحرک وما قبل آن در اصل ساکن درین صورت قاعدہ رَاْسٌ ابدال ہمزہ بالف میخواہد وقاعدہ يَمُدُّ مقتضی است کہ حرکت میم اول را ما قبل دادہ میم را ادغام سازند بحکم تعارض بقاعدہ ثانی عمل نمودند ؛

[9] مثال واوی ومضاعف ثلاثی از سمع می آید وبس ومثال یائی نیز از ہمین باب می آید چون يَمَّ يَيَمُّ ومثال تصریف مضاعف رباعی بسبب قلت ورود مصنف رح در رسالہ ایراد نساخت اما مثال مہموز عین ومضاعف رباعی مجرد چون طَاْطَاَ سرپست کرد ومہموز فا ومضاعف رباعی مزید چون تَكَاْكُؤ ومثال واوی ومضاعف رباعی مجرد چون وَهْوَهَ ومثال واوی ومضاعف ورباعی مزید چون تَوَهْوُهَ ؛

[عہ] زیراکہ درین ہر دو باب الف مدہ قبل حرف اول تضعیف واقع است ؛

لَا تَوْدَدْ الظرف منه مَوَدٌّ والاٰلة منه مِوَدٌّ مِوَدَّةٌ مِيْدَادٌ وتثنيتهما مَوَدَّانِ و مِوَدَّانِ والجمع منهما مَوَادُّ و مَوَادِيْدُ افعل التفضيل منه اَوَدُّ والمؤنث منه وُدّٰى وتثنيتهما اَوَدَّانِ ووُدَّيَانِ والجمع منهما اَوَدُّوْنَ واَوَادُّ و وُدَدٌ و وُدَّيَاتٌ ○ در متجانسین بقواعد مضاعف عمل ست ودر واو بقواعد معتل مگر حین تعارض[1] چنانکہ در مِوَدٌّ[2] آلہ کہ قاعدہ معتل مقتضی ابدال واو بیا بود وقاعدہ مضاعف مقتضی نقل حرکت دال اول بواو قاعدہ مضاعف را ترجیح دادہ اند ○ **مہموز و مضاعف** از افتعال اَلْاِیْتِمَامُ اقتدا نمودن اِیْتَمَّ یَأْتَمُّ اِیْتِمَامًا فهو مُؤْتَمٌّ واُوْتُمَّ یُوْتَمُّ اِیْتِمَامًا فهو مُؤْتَمٌّ الامر منه اِیْتَمَّ اِیْتَمِّ اِیْتَمِمْ والنهی عنه لَا تَأْتَمَّ لَا تَأْتَمِّ لَا تَأْتَمِمْ الظرف منه مُؤْتَمٌّ ○ **فائدہ** نون[3] ساکن[عـہ] چون قبل یکے از حروف یَرْمَلُوْنَ واقع شود در دو کلمہ دران حرف ادغام یابد در ر و ل بی غنّہ[4] ودر باقی با غنہ چون مِنْ رَّبِّكَ مِنْ لَّدُنَّا مَنْ يَّرْغَبُ رَؤُفٌ[5] رَّحِيْمٌ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ نہ در یک کلمہ چون دُنْيَا وصِنْوَانٌ ○ **فائدہ** لام تعریف در د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ل ن[6] ادغام یابد چون وَالشَّمْسِ واین حروف را حروف شمسیہ گویند ودر دیگر حروف مدغم نشود چون وَالْقَمَرِ این حروف را حروف قمریہ[7] گویند وجہ تسمیہ ہمین ست کہ این ہر دو لفظ در قرآن مجید

صحات را دران مدخل نہ ÷ [عـہ] احتراز است از نون متحرک کہ ادغام آن در حروف یَرْمَلُوْنَ بعد اسکان جائز است نہ واجب زیراکہ مجاورت حرف ساکن مابعد خود اقوی است از مجاورت متحرک چراکہ حرکت جزو حروف لین ست

دریں صورت از بعد منزلہ فاصل واقع است ÷

---

[1] یعنی اگر قاعدہ ادغام واعلال متعارض شوند ادغام را ترجیح دادہ شود زیراکہ مقصود از تخفیف است واین امر در ادغام بیشتر اصل است از اعلال ÷ [2] زیراکہ اصل آن مِوْدَدٌ است بروزن مِفْعَلٌ واو ساکن است وما قبل آن مکسور قاعدہ میزان ابدال واو بیا میخواہد واجتماع دو حرف متجانس مقتضی است کہ حرکت اول را بما قبل نقل کردہ در دیگر ادغام سازند ÷ [3] بدانکہ مخرج نون از خیشوم است واخراج آن مودی برفع صوت میشود لہذا اظہار آنرا مکروہ داشتہ در یکے از حروف یَرْمَلُوْنَ ادغام سازند ÷ [4] زیراکہ را ولام با نون متقارب المخارج اند ودر صفت مجہوریت نیز مشترک اند دریں صورت دو سبب داعی برائے غایت اخفا بہم رسیدند یکے قصد اخفا، دوم مقاربت مخرج کہ داعی ادغام است لہذا غنہ را کہ از امارت اظہار بود ترک نمودند وبعض عرب در را ولام نیز ادغام مع غنہ جائز میدارند وبریں تقدیر ادغام تام حاصل نمی شود واین مذہب غیر افصح است ومذہب سیبویہ واکثر نحات آنست کہ ادغام معہ غنہ نیز ادغام تام ست زیراکہ غنہ مذکور بسبب نون نیست چراکہ نون مذکور از حرف مابعد مقلوب گردیدہ بلکہ غنہ مذکور بعد ادغام صوت را بی غنہ گردانیدہ تا دلالتی بر وجود نون در اصل پیدا آید ÷ [5] نون تنوین کہ در آخر رَؤُفٌ بودہ را شدہ در را کہ مابعد آنست ادغام یافت وہمچنین در مثال پنجم نون تنوین بہ میم بدل شدہ در میم کلمہ ثانی مدغم گشت **سوال** مصنف ؒ بر پنج مثال چرا اقتصار فرمودہ باوجودیکہ در یَرْمَلُوْنَ شش حرف ست پس شش مثال می باید **جواب** ادغام نون در نون مستغنی از بیان ست زیراکہ ہر دو حروف متجانس ومتماثل اند وادغام دران از پیشتر معلوم ست ÷ [6] تاء مثناۃ وثاء مثلثہ نیز دریں حکم شامل ست چون قولہ تعالیٰ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيْمُ فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ وجوب ادغام این حرف در لام تعریف بدو وجہ است یکے آنکہ لام تعریف در کلام عرب بکثرت می آید ودوم حروف مذکور بالام در مخرج موافق زیراکہ جمع آن از طرف لسان برمی آید ولام نیز از ہمیں مخرج برمی آید وضاد وشین اگرچہ بہ نسبت دیگر حروف بعید واقع است تاہم اورا در احوال خود از حروف مذکور مقاربت حاصل ست زیراکہ ضاد بسبب رخاوت بمخرج لام وہمچنین سین بمخرج طا اتصال بہم میرساند **سوال** مصنف ؒ ادغام این حروف را بلام تعریف چرا مقید گردانیدند باوجودیکہ ادغام مذکور در غیر لام تعریف در مثل بَلْ رَانَ بر مذہب اکثر قراء واجب ست **جواب** زیراکہ ادغام غیر لام تعریف در حروف مذکورہ قاعدہ ندارد در مثل بَلْ رَانَ ادغام واجب ست ودر بعض آن حسن ودر بعضے قبیح چنانچہ در رضی ودیگر رسائل مذکور است وادغام در مثل بَلْ رَانَ نیز مشروط است بدیں کہ بر را سکتہ نباشد والا ادغام ممتنع است ÷ [7] واین اصطلاح قراء ست اہل تصریف و

واقع اند اول بادغام وثانی بے ادغام پس حروفے که درآنها ادغام میشود با لفظ شمس مناسبت دارند ودیگر بالفظ قمر۔

باب چهارم درافادات نافعه ◯ جناب استاذی مولوی سید محمد صاحب بریلوی اَعْلَی اللّٰهُ دَرَجَاتِهٖ فِی الْجَنَّةِ ذهنے ثاقب داشتند وهمتے بعلم صرف هم می گماشتند شذوذ اکثر شواذ صرفیه را بتقریر قاعده بوجه انیق دفع میفرمودند ومطالب دیگر هم به بیان بدیع ارشاد می نمودند بعضے ازان تقاریر افادةً حواله قلم می کنم ◯ **افاده** درمعتل اِفْعَال و اِسْتِفْعَال اعلال آمده چون اَقَامَ اِقَامَةً واِسْتَقَامَ اِسْتِقَامَةً و تصحیح هم آمده چون اَزْوَحَ اِزْوَاحًا واِسْتَصْوَبَ اِسْتِصْوَابًا و تصحیح[1] بکثرت آمده ◯ صرفیان بسبب قصور باع در تقریر قاعده همه الفاظ کثیره را شاذ قرارداده اند جناب استاذی المرحوم المغفور رفع اللّٰه درجاته تقریر قاعده بنهجے فرمودند که شذوذ بالکل دفع شده وهمه کلمات صحیحه بر قاعده نشسته ◯ وآن اینست که هرواو ویائے متحرک که ماقبلش حرف صحیح ساکن باشد ودر مصدر ملاقی الف[2] ساکن نباشد حین تحقق شروط دیگر حرکت آن واو ویا بماقبل دهند واگرآن حرکت فتحه باشد واو ویا الف[3] شود واز اِفْعَال واِسْتِفْعَال چنانکه مصدر برین دو وزن آید بروزن اِفْعَلَةٌ واِسْتِفْعَلَةٌ هم می آید اِقَامَةٌ واِسْتِقَامَةٌ وهمه مصادر اِفْعَال مُعَلَّلَه ایں هردو باب برهمین وزن بوده اند وایں وزن خاص دراجوف[4] آمده چنانکه وزن فُعَلٌ مصدر ثلاثی مجرد مختص بناقص ست ودر غیر ناقص[5] نیامده ونهجیکه ناقص را اختصاص

---

[1] حتی که بعضے قائل شده اند که تصحیح از خواص باب افعال واستفعال است ۔

[2] ازقید الف ساکن شذوذ که بسبب عدم اعلال در مثل اَزْوَحَ واِسْتَزْوَحَ عارض بوده زائل گشت زیراکه در مصادر آن که اِزْواح واِسْتِزْواح است واو ملاقی الف ساکن واقع اند وایں مانع اعلال است ۔

[3] بحکم آنکه قاعده مقتضی اعلال است وکدام مانع موجود نیست ۔

[4] دفع دخل مقدر که در وزن اِفْعَلَةٌ اِسْتِفْعَلَةٌ دراجوف چرا مختص گردانیدند اگر ایں وزن صحیح است می باید که از هر قسم بیاید ۔

[5] درمیان وزن فعلٌ وناقص نسبت عموم وخصوص است بیانش آنکه ناقص عام است وفُعلٌ خاص زیراکه هرجاکه ناقص یافته شود بودن مصدر آن بر وزن فعلٌ ضرور نیست بخلاف فعلٌ که هرجاکه ایں وزن یافته شود ناقص بودن آن ضرور است وهمچنین ست حال وزن اِفْعَلَةٌ واِسْتَفْعَلَةٌ نسبت به اجوف باب افعال واستفعال چنانکه مصنف ؒ بآں اشارت فرموده ۔

بوزن فُعَلٌ نیست مصدر ناقص بر دیگر اوزان ہم می آید فُعَلٌ را البتہ اختصاص بناقص ست کہ در غیر ناقص نمی آید، ہمچنین اجوف اِفْعَال واِسْتِفْعَال را اختصاص باین دو وزن نیست مصدر اجوف این ہر دو باب بروزن اِفْعَال واِسْتِفْعَال ہم می آید چنانچہ در جمیع صیغ مصحح این ہر دو باب البتہ اِفْعَلَةٌ واِسْتِفْعَلَةٌ در غیر اجوف نمی آید ○ پس در مصدر اَرْوَحَ واِسْتَصْوَبَ وامثالش کہ بروزن اِفْعَال واِسْتِفْعَال آمدہ واو ویا ملاقی الف ساکن ست لہذا در جمیع باب اعلال ننمودند ودر مصدر اَقَامَ واِسْتَقَامَ وامثالش کہ بروزن اِفْعَلَةٌ واِسْتِفْعَلَةٌ ست واو ویا ملاقی ساکن نیست لہذا در جمیع باب اعلال نمودند پس ہیچ کلمہ برخلاف قاعدہ نیست ○ **سوال** فعل را در اعلال اصل قرار دادہ اند ومصدر را فرع چنانکہ در قَامَ قِيَامًا وقَاوَمَ قِوَامًا نوشتہ اند واینجا عکس آن لازم می آید کہ فعل در اعلال تابع مصدر شدہ ○ **جواب** این اصالت وفرعیت سخنی ست سرسری اصل در اعلال وہمچو احکام اینست کہ وحدت حکم باب منظور می باشد تا صیغ غیر متناسب نشود پس اگر در یک صیغہ وجہے مقتضی قوی اعلال شود در ہمہ صیغ اعلال می کنند واگر در یک صیغہ مقتضی قوی تصحیح یافتہ شود ہمہ صیغ را صحیح میدارند مراعات این معنی کہ مقتضی در اصل یافتہ شد یا در فرع ہرگز ملحوظ نیست مثلاً بودن واو میان یائے مفتوحہ وکسرہ ثقیل ست ومقتضی حذف واو لہذا در یَعِدُ واو را حذف کردند ودر دیگر صیغ برعایت تناسب یا مثلاً اجتماع دو ہمزہ زائدہ در اول مضارع ثقیل ست ومقتضی حذف

ہمزۂ دوم لہذا در اُکْرِمُ[1] کہ دراصل اُاَکْرِمُ بود ہمزہ دوم حذف شدہ ودر یُکْرِمُ و تُکْرِمُ و نُکْرِمُ ایں علت موجود نیست صرف برعایت تناسب حذف کردند بے لحاظ ایں معنی کہ یَعِدُ اصل ست و تَعِدُ وغیرہ فرع آں یا اُکْرِمُ اصل است و تُکْرِمُ وغیرہ فرع آں والا اگر غائب را اصل قرار دہند تابع کردن یُکْرِمُ مر اُکْرِمُ را بےجای شود واگر متکلم اصل باشد اتباع اَعِدُ نَعِدُ مر یَعِدُ را نازیبا می گردد ○ **سوال** ازیں تقریر واضح شد کہ اصل قاعدہ در یَعِدُ یافتہ می شود و تَعِدُ و اَعِدُ و نَعِدُ تابع آں ہستند پس آنچہ کہ دریں رسالہ نوشتہ کہ تقریر قاعدہ در مطلق علامت مضارع می باید صرف در یا تقریر قاعدہ نمودن و دیگراں را تابع قرار دادن تطویل لاطائل ست غلط می شود ○ **جواب** در تحریر قواعد دو مقام ست یکے تقریر قاعدہ دیگر بیان نکتہ وسبب حکم قاعدہ در تقریر قاعدہ بیان کلی باید کہ شامل جمیع جزئیات باشد ودر بیان نکتہ وسبب شرح نمودہ شود کہ علت حکم چنیں یافتہ شد در فلاں صیغہ ودیگراں را تابع کردہ اند در اصل تقریر تفریق نمودند موجب انتشار ذہن می شود ولہذا عادت محققین ہمچنین است کَمَا تَرٰی فِی اَلْفُصُوْلِ الْاَکْبَرِیَّةِ وَالْاُصُوْلِ الْاَکْبَرِیَّةِ وسائر کتب اولی التحقیق وتحقیق اصالت وفرعیت فعل ومصدر بعد ازیں درہمیں باب حسب افادات جناب استاذی خواہد آمد

○ **افادہ** اَبٰی یَاْبٰی را کہ از فَتَحَ یَفْتَحُ بے آنکہ عین یا لامش حرف حلق باشد آمدہ شاذ گفتہ اند وکلمات دیگر مثل قَلٰی یَقْلٰی و عَضَّ یَعَضُّ[2] و بَقٰی یَبْقٰی علی بعض اللغات ہم از فَتَحَ

---

[1] **سوال** اُکْرِمُ کہ دراصل اُءَکْرِمُ بود ہمزۂ دوم را حذف کردند بواو چرا ابدال نکردند باوجودیکہ قاعدہ ابدال موجود است **جواب** ابدال بواو در جائے واجب ست کہ ہمزہ دوم اصلی باشد وایں ہر دو ہمزہ زائدہ است لہذا برائے کثرت استعمال وتخفیف ہمزہ دوم را محذوف گردانیدند

[2] اشارت است بآنکہ بعضے ایں لغات را از باب سمع یسمع نیز خوانند دریں صورت تردد باقی نماند وصاحب صراح نیز عض یعض را از باب سمع آوردہ ودر قاموس گفتہ کہ از فتح ہم آمدہ **سوال** در قول تعالیٰ وَیُہْلِکُ الْحَرْثَ بفتح لام از باب فتح وارد است باوجودیکہ صحیح است وبموضع عین یا لام کدام حرف از حروف حلقی موجود نیست **جواب** بر تقدیر ایں قرارت ایں لغت از باب تداخل خواہد بود ومعنی تداخل آنست کہ ماضی از باب دیگر ومضارع از باب دیگر باشد وہر دو از یک باب استعمال کردہ شود واز ہمین قبیل ست رَکَنَ یَرْکَنُ کہ نزد بعضے از باب نصر ونزد بعضے از سمع آمدہ است پس ماضی آنرا از نصر ومضارع را از سمع گرفتہ از باب فتح گردانیدند ۔

بے شریطہ مذکور آمده برائے دفع شذوذ اینہا حضرت استاذی تقریر قاعده برین نہج نمودند کہ ہر کلمہ صحیح کہ از باب فَتَحَ یَفْتَحُ آید باید کہ عین یا لامش حرف حلق باشد قید صحیح در قاعده افزودند پس شذوذ آں کلمات کہ بعضے ناقص وبعضے مضاعف ہستند لازم نیاید ○ **دفع شذوذ کُلْ وخُذْ ومُرْ** ○ افاده در کُلْ وخُذْ ومُرْ کہ در اصل اُؤْکُلْ واُؤْخُذْ واُؤْمُرْ بوده حذف ہمزتین را شاذ گفته اند حضرت استاذی دفع شذوذ اینہا بایں نہج فرمودند کہ دریں صیغہا قلب[1] مکانی واقع شده کہ فا را بجائے عین بردند وعین را بجائے فا پس اُکُوْلُ[2] اُخُوْذُ اُمُوْرُ شد پس بقاعده یَسَلُ ہمزه را حذف کردند وہمزه وصل باستغناء بیفتاد ○ **سوال** قاعده یَسَلُ جوازی ست وحذف در کُلْ وخُذْ وجوبی ○ **جواب** ما تقریر قاعده برین نمط میکنیم کہ ہر ہمزهٔ متحرک بعد ساکن غیر مده زائده ویاء تصغیر باشد حرکت آں ہمزه بماقبل رود وہمزه حذف شود وجوباً[3] اگر وقوع ہمزه بعد ساکن بسبب قلب باشد یا در فعلے از افعال قلوب باشد والا جوازاً پس وجوب حذف ہمزه در افعال رُؤْیَت ہم بقاعده است ودریں ہر سہ صیغہ ہم بقاعده وامتناع حذف ہمزه در اسمائے رؤیت ہم بقاعده است ○ ودر مُرْ قلب وعدم قلب ہر دو آمده بر تقدیر قلب ہمزه وجوباً حذف میشود ولہذا اُمُوْرُ نیامده وبر تقدیر عدم قلب حذف نمی شود وقلب[4] مکانی در لغت عرب بسیار واقع میشود گاہے بردن فا بجائے عین وعین بجائے فا مثل آدُرٌ در اَدْؤُرٌ جمع دَارٌ کہ در اصل اَدْوُرٌ

---

[1] قلب مکانی عبارت است از تقدیم وتاخیر وترتیب حروف وکدام علت وقاعده برائے آں مقرر نگردیده طریق معرفت آں در کتب ورسائل مرقوم وبعضے از آں جناب مصنفؒ ہم درہمیں افاده یاد فرموده ؛

[2] ہمزه متحرک وماقبل آں حرف صحیح ساکن حرکت ہمزه را نقل کرده بماقبل دادند ہمزه را حذف نموده اُخُذُ شد بعده ہمزه وصل را نیز حذف کردند بنا بر عدم احتیاج زیرا کہ حرف اول بسبب نقل حرکت متحرک گردید واحتیاج ہمزه وصل نماند ؛

[3] افعال قلوب حسب اصطلاح نحاة عبارت است از افعال ہفتگانہ ظَنَنْتُ وحَسِبْتُ وخِلْتُ وزَعَمْتُ وعَلِمْتُ ورَاَیْتُ ووَجَدْتُّ ست ووجہ تسمیہ ایں افعال بافعال قلوب آنست کہ تعلق اینہا بقوی وحواس باطن است بخلاف دیگر افعال کہ آنہا بحواس ظاہر علاقہ دارند یا آنکہ محل ایں افعال قلوب است ومنحصر بودن امثال در عدد ہفتگانہ بحسب اصطلاح است نہ باعتبار عقل زیرا کہ عرفت واعتقدت نیز از افعال قلوب ست لیکن در استعمال دریں ہر دو فعل احکام افعال قلوب جاری نمی شود **سوال** قاعدهٔ مذکور در افعال قلوب غیر افعال رویت جاری میشود بخلاف توجہ قلب کہ افعال رویت ومقلوبات ہر دو را شامل ست پس در بیان ایں قاعده توجیہ ثانی را چرا اختیار فرموده **جواب** مراد مصنفؒ آنست کہ بر تقدیر ہر دو توجیہ شائبہ شذوذ ازیں الفاظ ارتفاع می یابد نہ آنکہ ہر دو توجیہ را اختیار باید ساخت ؛

[4] بدانکہ قلب مکانی در ثلاثی بر شش وجہ ودر رباعی بر بست وچہار وجہ متصور می شود مثال ثلاثی فَعَلَ حسب ترتیب معین دوم قَلَعَ عین بجائے لام ولام بجائے عین سوم عَفَلَ فا بجائے عین وعین بجائے فا چہارم عَلَفَ عین بجائے فا وفا بجائے لام پنجم لَفَعَ لام بجائے فا وفا بجائے عین وعین بجائے لام ششم لَعَفَ لام بجائے فا وفا بجائے لام ومثال رباعی چوں ١ دَحْرَجَ
٢ دجرح ٣ درجح ٤ دحجر ٥ دجحر ٦ وحدرج ٧ حردج ٨
٩ حجرد ١٠ حرجد ١١ حجدر ١٢ حدجر ١٣ ردجح ١٤ رحدج ١٥ ردحج
١٦ رجدح ١٧ رحجد ١٨ رجحد ١٩ دجرح ٢٠ جدرح ٢١ جرحد ٢٢ جحرد ٢٣ جحدر
٢٤ جدحر وعلی ہذا القیاس در اسم خماسی صد وبست وجہ حاصل می شود وقاعده دریں باب آنست کہ ہر قدر حروف کلمہ باشد اعداد اسم الیہ آنرا باہم دریکدیگر ضرب کنند واز حاصل آں اعداد مراتب قلب دریافت سازند واللّٰہ اعلم ؛

بود واو بقاعدہ وُجُوْہٌ ہمزہ شد وبقلب مکانی بجائے فا رفتہ بقاعدہ آمَنَ الف شد پس آدُرٌ بروزن اَعْفُلٌ شد ○ وگاہے بردن عین بجائے لام چوں قِسِیٌّ در قُوُوْسٌ جمع قَوْسٌ سین را بجائے واو بردند واو را بجائے سین قُسُوْوٌ شد پس بقاعدہ ۱۵ مثل دُلِیٌّ گشت ○ وگاہے بردن لام بجائے فا وفا بجائے عین وعین بجائے لام چوں اَشْیَاءُ[1] کہ دراصل شَیْئَاءُ بود اسم جمع شَیْءٌ مثل نَعْمَاءُ اسم جمع نِعْمَتٌ واَشْیَاءُ بروزن اَفْعَالُ نمی تواند شد زیرا کہ اشیاء غیرمنصرف[2] ست وبر تقدیر بودنش بروزن افعال سببے برائے منع صرف آں یافتہ نمی شود لہذا اصلش بروزن فَعْلَاءُ[3] قرار دادند کہ ہمزہ ممدودہ سبب منع صرف ست قائم مقام دو سبب وبعد قلب اَشْیَاءُ بروزن لَفْعَاءُ شدہ ○ نوشتہ اند کہ قلب بدیگر اخوان[4] اشتقاقی آں کلمہ شناختہ میشود مثل آدُرٌ کہ بلفظ دَارٌ واحد ودُوْرٌ جمع دُوَیْرَۃٌ تصغیر معلوم میگردد کہ در آدُرٌ عین بجائے فا رفتہ وہمچنیں در قِسِیٌّ از لفظ قَوْسٌ وتَقَوُّسٌ مدرک میگردد کہ اصل قِسِیٌّ قُوُوْسٌ بودہ وہمچنیں قلب شناختہ میشود باین کہ اگر قائل بقلب نشوند منع صرف بے سبب لازم آید چنانکہ در اَشْیَاءُ ○ جناب استاذی می فرمودند کہ ہمچنیں قلب شناختہ میشود باینکہ اگر قلب را اعتبار نکنند شذوذ لازم آید چنانکہ در کُلْ خُذْ مُرْ چنانکہ منع صرف بے سبب خلاف قیاس ست ودَاعی اعتبار قلب گردیدہ[5] ہمچنیں تخفیف ہمزہ یا اعلال بے تحقق علت خلاف قیاس است ودَاعی برائے اعتبار قلب میتواند شد

○ بیان افادات

○ افادہ در لَمْ یَکُنْ واِنْ یَکُنْ گاہے نون را حذف کردہ

---

[1] ایں تعریض ست بر مذہب کسائی کہ قائل است کہ در اشیاء قلب واقع نشدہ بلکہ بر اصل خود بروزن افعال بودہ است ومنع صرف آں محض بنا بر توہم آں بروزن فعلاء واقع گردیدہ است۔

[2] غیر منصرف اسمیست کہ دو سبب از اسباب منع صرف درو باشد واسباب منع صرف نہ است عدل ووصف وتانیث ومعرفہ وعجمہ وجمع وترکیب ووزن فعل والف ونون زائدتان وتعریف ہر یکے در نحو مذکور ست ومثال آں چوں عمر واحمر وطلحہ وزینب وابراہیم ومساجد ومعدیکرب واحمد وعمران واز جملہ اسباب تانیث را کہ بالف مقصورہ وممدودہ باشد وہمچنیں جمع اقصی را کہ قائم مقام دو سبب گردانیدہ اند وحکم غیر منصرف آنست کہ جر وتنوین براں نمی آید۔

[3] نزد خلیل وسیبویہ اصل اشیا شیآء بروزن فعلاء بودہ است لام را بر فا مقدم گردانیدند برائے کراہت اجتماع ہمزتین۔

[4] وایں قاعدہ در معرفت قلب بتحقیق وتصحیح شیخ رضی موافق ومطابق است کہ معرفت جمیع مقلوبات را از اصل آں باید فہمید۔

[5] تا منع صرف خلاف قیاس لازم نیاید وداعی دیگر نیز موافق مذہب خلیل دریں جا موجود است زیرا کہ یکے از طرق معرفت قلب نزد خلیل آنست کہ اگر قلب را دراں لفظ اعتبار نکنند مودی باجتماع ہمزتین شود ودر اُمْ خُذْ نیز ہمچنیں ست۔

لَمْ یَکُ وَاِنْ تَکُ میگویند وایں حذف را خلافِ[1] قیاس گفتہ اند جناب استاذی غفر اللہ لہ تقریر قاعدہ برائے آں فرمودند وآں ایں کہ ہر نون کہ در آخر فعل ناقص واقع شود حین دخول جوازم جائز است کہ حذف گردد ہرچند کہ ایں قاعدہ منحصر در ہمیں یک فرد است لیکن کلیت را انحصار در فرد واحد مضر نیست تخلف بعضے جزئیات در حکم مضر ست وبس ونظیر ایں تقریر بعضے محققین ست قاعدہ را در لفظ یا اللہ کہ باثبات ہمزہ با حرف ندا می آید یعنی ایں کہ ہر الف ولام کہ در اسمی از اسمائے الٰہی بعد حذف ہمزہ بجایش قائم شدہ باشد بوقت دخول حرف ندا ہمزۂ آں قطعی شدہ باقی ماند ایں کلیہ ہم منحصر در لفظ اللہ[2] است وبس

دفع شذوذ اتخذ ○ **افادہ** یائے مبدل از ہمزہ چوں فائے اِفْتِعَال باشد تا نمی شود چوں اِیْتَکَلَ و اِیْتَمَرَ لہٰذا اِتَّخَذَ کہ دراں یا تا شدہ شاذ گفتہ اند جناب استاذنا المرحوم برائے دفع شذوذ آں می فرمودند کہ تا در اتخذ اصلی است مجرد آں تَخِذَ یَتْخَذُ بودہ است نہ اَخَذَ یَاْخُذُ وبودن تخذ بمعنی اخذ از بیضاوی واضح می شود پس اِتَّخَذَ مثل اِتَّبَعَ ست کہ ماخوذ از تَبِعَ وتا در آں اصلی است ○ **تحقیق اصالت وفرعیت مصدر** ○ **افادہ** فیما بین بصریین وکوفیین اختلاف است دریں کہ فعل اصل ست یا مصدر کوفیان باول قائل اند وبصریان بثانی واصل اختلاف در ہمین ست کہ آیا فعل ماضی را مادہ واصل قرار دادہ مشتق منہ باید گفت ومصدر را فرع ومشتق ازاں یا بالعکس[3] پس بصریاں بامر معنوی استدلال می کنند کہ معنی مصدری مادہ واصل برائے معانی جمیع

---

[1] بعضے مبتدیاں را در آیہ وَاِنْ تَکُ مِثْقَالَ حَبَّۃٍ خدشہ وارد میشود کہ حذف نون اصلی از لم یک خلاف قاعدہ عرب است زیراکہ بجز حروف علت وہمزہ کدام حرف اصلی در کلام اسقاط نمی یابد ایں شبہ محض بسبب قلت تتبع لغت عرب وارد میشود والا از معائنہ کتب عربیہ بتحقیق میرسد کہ در اکثر اسماء وافعال وحروف حذف غیر حروف علت وہمزہ در بعضے ازاں بروفق قیاس ودر بعضے بروفق سماع واقع است چوں حذف تا در باب تفعل وتفاعل وماننده ظَلْتُ و لَبِتُّ و اَحَسْتُ و قَرْنَ کہ دراصل ظللت ولبست واقْرَرْنَ بودہ در مثال اول لام اصلی ودر دوم وسوم سین ودر چہارم را محذوف گردیدہ وہمچنیں در اسما چوں ناسٌ وسَہٌ ودَدٌ کہ دراصل اناس وستہ وددن بودہ است ودر حروف چنانچہ در من اسماء علماء وعلی الماء علماء میخوانند ودر منذ مذ ومنذ ہر دو مستعمل است وہمچنیں در دیگر کلمات حذف حرف اصلی در غیر حرف علت وہمزہ واقع شدہ وعلماء صرف آنرا در مقام خود بہ ضبط آوردہ اند وازیں قبیل در لم یک نون را بروفق قاعدہ مذکور در متن حذف گردانیدہ اند وسیبویہ دریں باب شرط کردہ کہ حرف ساکن بعد نون نباشد والا نون مذکور البتہ اسقاط نخواہد یافت چوں قولہ تعالیٰ لَمْ یَکُنِ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا مِنْ اَہْلِ الْکِتَابِ وفصحاء عرب قدیمًا وجدیدًا استعمال لم یک در کلام خود نمودہ اند چنانچہ امرء القیس بن حجر کندی کہ چہل سال قبل از زمان سعادت توامان آنحضرت افصح شعرائے عرب بودہ است در قصیدہ معلقہ خود گفتہ وَاِنْ تَکُ قد ساءتکِ منی خلیقۃ ۔ فسلی ثیابی من ثیابک تنسل ۔

[2] بدانکہ دراصل لفظ اللہ سہ مذہب است اول آنکہ دراصل اِلَاہٌ بود بمعنی معبود ہمزہ را حذف کردند لاہ شد بعدہ الف ولام تعریف را قائم مقام ہمزہ محذوف گردانیدند ولام را در لام ادغام نمودند اللہ گشت دوم آنکہ اصل آں الالہ بود وحرکت ہمزہ نقل کردہ بماقبل دادند وہمزہ را حذف نمودہ ولام اول را ساکن گردانیدہ در دوم ادغام نمودند اللہ شد وسوم آنکہ اصلش لاہا بودہ وایں لفظ سریانی است بعدازاں چوں معرَّب کردند الف آخر را حذف نمودند بعدہ در اول آں الف لام درآوردند لام را در لام ادغام نمودند اللہ شد ومذہب اول اصح است چنانکہ از بیان مصنفؒ ثابت میشود ۔

[3] یعنی مصدر را مشتق منہ قرار دہند وفعل ماضی را مشتق زیراکہ معنی مصدری در جمیع افعال واسمائے مشتقہ یافتہ میشوند پس مصدر را اصل آنہا خواہند گفت وفعل را فرع ودیگر وجہ استدلال شان آنکہ مفہوم مصدر واحد است ومفہوم فعل متعدد از جہت دلالت آں برحدوث وزمان وواحد قبل متعدد است دیگر آنکہ مصدر اسم است واسم مستغنی از فعل است وافعال برائے اسناد بجانب او محتاج اند جواب ایں استدلالات نیز از جانب کوفیاں در مطولات بمقام خود مذکور ۔

اَفْعَال و اسمائے مشتقه است پس لفظ مصدر ہم ماده و اصل برائے جمیع مشتقات باشد و کوفیاں بامور لفظیه استدلال می کنند مثلاً اکثر مصدر تابع فعل در اعلال میباشد و اعلال از امور لفظیه است پس مصدر را فرع فعل در لفظ و مشتق ازاں می باید گفت ○ جناب استاذنا المرحوم مذہب کوفیین را ترجیح میدادند و فی الواقع دلائل قویه بر رجحان مذہب کوفیین قائم ست اول اینکه گفتگو در اشتقاق[1] ست و اشتقاق از امور لفظیه است اگرچه علاقه بمعنی ہم دارد پس در لفظ فعل ماضی و مصدر تامل باید کرد که آیا لفظ فعل ماضی لیاقت ماده بودن میدارد یا لفظ مصدر و عند التامل مدرک میگردد که لفظ فعل لیاقت مادیت دارد نه لفظ مصدر زیراکه جمله حروفے که در فعل ماضی یافته می شود بالضرورت در مصدر یافته می شود ولا عکس ○ وہم جز ہفت[2] وزن مصادر ثلاثی یعنی قَتْلٌ فِسْقٌ شُکْرٌ طَلَبٌ خَنِقٌ صِغَرٌ ہُدًى و تَفَاعُلٌ و تَفَعُّلٌ و تَفَعْلُلٌ در ہمه اوزان حروف مصدر را از حروف فعل ماضی زائد ست ○ و ظاہر ست که لیاقت مادیت ہمون میدارد که در جمله فروع یافته شود نه آنکه یافته نشود و ہم مزید علیه اَحَق و اَلْیَق ست باصالت و[3] مادیت نه مزید ○ و بودن ہمه حروف فعل ماضی در جمله مصادر عیان ست در اِخْشِیْشَان و اِدْہِیْمَام که واو موجود در اِخْشَوْشَنَ و الف موجود در اِدْہَامَّ یافته نمی شود وجہش اینکه واو و الف در مصدر بسبب کسره ماقبل حسب اقتضائے قاعده یا گردیده پس بالاصل واو و الف در مصدر موجود ست ○ و اگر مصدر ماده بودے ماضی اِخْشَیْشَنَ و اِدْہَیْمَ آمدے[4]

---

[1] معنی اشتقاق در لغت برآوردن چیزے و در اصطلاح اہل تصریف عبارت از وجدان تناسب است میان دو لفظ و آن بر سه قسم است یکے صغیر و آن تناسب دو لفظ در حروف و ترتیب است چون ضَرَبَ از ضَرْبٌ دوم کبیر و آن تناسب لفظ است بدون لحاظ ترتیب چون جَبَذَ از جَذَبَ سوم اکبر و آن تناسب و اتحاد مخرج است بدون لحاظ ترتیب و حروف چون نَہَقَ از نَعَقَ زیراکه ہا و عین ہر دو از حروف حلق اند لہذا نہق را مشتق و نعق را مشتق منه خوانند و مراد اہل تصریف از اشتقاق اشتقاق صغیر ست و از قسمین اخیرین مقصود نه ؛

[2] این حصر بر سبیل استقراست والا اوزان مصادر ثلاثی قاعده مقرر ندارد ؛

[3] جواب سوال مقدر که یا که در اخشیشان و ادہیام است در اِخْشَوْشَنَ و اِدْہَامَّ یافته نمیشود و واو که در اخشوشن و الفیکه در ادہام ست و در مصدر غیر موجود است و تقریر جواب در متن مذکور اخشیشان در اصل اِخْشِوْشَانٌ بود واو ساکن و ماقبل آن مکسور واو یا شد و ہمچنین اِدْہِیْمَامٌ بکسر ہا و اثبات الف بوده الف ساکن و ماقبل آن مکسور الف یا گردید اخشیشان و ادہیام گشت ؛

[4] زیراکه در مصادر آن یا موجود ست و ہمچنین در دیگر افعال و اسمائے مشتقات وجود ...... یا مذکور می باید ؛

[5] و از ہمین قبیل است شعر ضابئ ابن حرث البرجمی

وَمَنْ یَکُ اَمْسٰی بِالْمَدِیْنَةِ رَحْلُهٗ
فَاِنِّیْ وَقَیَّارٌ بِهَا لَغَرِیْبٌ

وہمچنیں ہمہ افعال واسمائے مشتقہ زیراکہ قاعدہ[1] ووجہے برائے ابدال یا بواو در اِخْشَوْشَنَ وبالف در اِدْہَامَّ یافتہ نمی شود ○ ودر مصدر تفعیل[2] کہ حرف مکرر ماضی یافتہ نمیشود محققان گفتہ اند کہ اصل یائے تفعیل آں حرف مکرر بودہ مثلاً تَحْمِیْدٌ در اصل تَحْمِمْدٌ بود میم دوم[3] را بیا بدل کردند اکثر در مضاعف حرف دوم را برائے دفع ثقل بحرف علت بدل میکنند چنانچہ[4] در دَسّٰہَا کہ اصلش دَسَّسَہَا بود سین آخر را بالف بدل کردند ○ **سوال** اینکہ گفتی بہ تَبْصِرَۃٌ وتَسْمِیَۃٌ وسَلَامٌ وکَلَامٌ مصادر تَفْعِیل وقِتَّالٌ وقِیْتَالٌ مصدر مفاعلۃ منتقض می شود چہ دریں مصادر جملہ حروف ماضی موجود نیست ○ **جواب** گفتگو دراصل مصادر ست کہ کُلِّیَۃً درباب باشد مصادر قلیلۃ الوجود اعتبار را نشاید وسَلَامٌ وکَلَامٌ را اسم مصدر گفتہ اند واصل وزن تَفْعِلَۃ تَفْعِیْل برآوردہ اند وگفتہ کہ تَسْمِیَۃٌ مثلاً دراصل تَسْمِیْوٌ[5] بود یا را حذف کردہ تا در آخر عوض دادند وواو بسبب رابعیت یا شدہ ودر قِیْتَالٌ الف کہ در ماضی بود بسبب کسرۂ ماقبل یا شدہ وقِتَّال مخفف آنست پس در جملہ مصادر ہمہ حروف فعل ماضی ولو تقدیراً موجود ست ○ دوم آنکہ فعل بے مصدر یافتہ میشود مثلاً لَیْسَ وعَسٰی پس اگر مصدر اصل باشد وجود فرع بے وجود اصل لازم آید مصدر بے فعل نیامدہ وبعضے مصادر را کہ عقیمہ[6] گفتہ اند مثل مَتْن[7] وتقسیم[8] کہ ازیں ہر دو جز فاعل نیامدہ پس بودن اینہا ایں چنیں مسلّم نیست چنانچہ از قاموس[9] واضح میشود ○ سوم ایں کہ بصریاں بودن معنے مصدری را مادہ برائے معانی افعال ومشتقات دلیل بر اشتقاق لفظ فعل از لفظ

---

[1] دفع دخل کہ گفتہ شود جائز است کہ یا در اخشیشان وادہیمام است در اخشوشن وادہام بواو والف ابدال یافتہ باشد برایں تقدیر تخلف فعل از مصدر لازم نمی آید ۔

[2] جواب سوال مقدر از طرف بصریاں بر کوفیاں وارد میشود کہ بر مذہب آنہا جمیع حروف کہ در فعل ماضی ست وجود آں در مصدر کہ فرع آنست می باید وحالانکہ عین مکرر کہ در فعل ماضی باب تفعیل ست در مصدر آں یافتہ نمی شود پس ہرچہ توجیہ شما بہ نسبت ایں باب خواہد بود ہموں توجیہ در اخشیشان وادہیمام نیز معتبر باید ساخت ۔

[3] وتوجیہ دیگر نیز دریں باب می تواند شد کہ نزد سیبویہ اصل تفعیل فعّال بودہ است حرف مکرر را حذف نمودہ تائے عوض در آوردہ والف بعد عین ملحق گردانیدند چنانکہ قبل ازیں ترقیم یافت ۔

[4] وازیں قبیل است لفظ قیراط کہ در اصل قِرّاط بکسر قاف وتشدید را بودہ زیرا کہ جمع آں قراریط آمدہ است حرف تضعیف آنرا بیا بدل نمودند قیراط گشت ۔ ہکذا فی الصراح

[5] **سوال** یا را در تسمیو وغیر آں چرا حذف نمودند **جواب** زیرا کہ اگر یا را حذف نمی کردند واو بقاعدہ تداعی یا شدہ در یا ادغام می یافت ودریں صورت بسبب تشدید یا ثقل عظیم می آید واما تخصیص بر حذف یائے تفعیل ازاں جہت نمودہ اند کہ مدہ است وقابلیت حرکت نمیدارد پس اگر یائے ثانی را حذف کنند برایں تقدیر بسبب الحاق تائے تانیث مدہ را متحرک باید گردانید وایں امر ممنوع است ۔

[6] عقیمہ در لغت زنے را گویند کہ بچہ نزاید ودر اصطلاح عبارت ست از مصدر یکہ فعل ازاں ماخوذ نشود ۔

[7] مَتْنٌ بمعنی نکاح وحلف وضرب ورفتن بر روئے زمین وکشیدن وہر چیزیکہ از زمین سخت شود وفعل آں چوں کرم وگفتہ میشود مَتَنَ الْکَبْشُ ہرگاہ صفن اورا شگافتہ خصیہ ہا ازاں بیروں آرند ۔

[8] دفع شبہ کہ از فقرہ سابق پیدا گردیدہ ۔

[9] در قاموس ست قسمہ یقسمہ وقسمہ جزاہ ای پارہ گردانید او را وقسم چوں کرم ومقسم چوں مکرم ومصدر آں قسمت ست ۔

مصدر قرار داده اند ⬭ این معنی بعد تامل در حقیقت اشتقاق لفظی محض باطل می گردد و حقیقت اشتقاق لفظی این ست که در دو لفظ تناسب باشد لفظاً و معنیً و هرجا از لفظے اعتبار بناء لفظ دیگر سهل باشد لفظ دوم را مبنی و مشتق از لفظ اول قرار دهند صورت صَوْغ اَوَانی و حُلِی از ذهب و فضه که ماده ذهب و فضه علیحده اولاً موجود ست و دران تصرف کرده اَوَانی و حُلِی می سازند این[1] جا نیست که مشتق منه علیحده اولاً موجود بود و دران تصرف کرده مشتق را ساخته اند تحقق مشتق منه و مشتق باعتبار وضع واستعمال در زمان واحد ست ⬭ پس در دلیل اشتقاق فعل از مصدر کَصَوْغِ[ع] الْاَوَانِیْ وَالْحُلِیِّ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ ذکر نمودن قیاس[2] مع الفارق است ⬭ **فائده** غیر محققین در بیان این اختلاف و تحریر دلائل طرفین عجیب خبط می کنند تقریرا[3] اختلاف در مطلق اصالت و فرعیت می کنند و در بیان استدلال می گویند که بصریان بایں جهت مصدر را اصل می گویند که فعل از مصدر مشتق است و کوفیان بایں جهت فعل را اصل می گویند که مصدر تابع فعل است در اعلال باز محاکمه می کنند که مصدر من حیث الاشتقاق اصل است و فعل من حیث الاعلال اصل است و اصل حقیقت آنست که تحریر نمودیم ⬭ **بالجمله** نزد بصریان شش اسم مشتق اند اسم[1] فاعل و اسم[2] مفعول و اسم[3] ظرف و اسم[4] آله و صفت[5] مشبهه و اسم[6] تفضیل و نزد کوفیان هفت شش مذکور و یک مصدر و اصل اختلاف در اشتقاق ست که فعل از مصدر مشتق است یا مصدر از فعل و دلائل قویه مقتضی ترجیح ثانی ست که مذهب کوفیان ست ⬭ **افاده** واو در جمع مذکر غائب و

---

[1] این کلام مبنی است بر رد تقریر بصریان که اشتقاق فعل از مصدر بر طریق صَوْغ اَوَانِیْ و حُلِیٌّ از ذَهَبْ و فِضَه قرار داده اند یعنی چنانکه ظروف و زیور که از ذهب و فضه سازند دران اصل فضه و قیمتش باقی می ماند و بهائی و قیمتی دیگر بر آن زیاده می شود همچنیں لفظیکه از مصدر ساخته شود ماده و معنی مصدر در آن باقی ماند و صورت و معنیٔ دیگر دران بوجه اشتقاق حادث گردد چنانچه در اضرب که مشتق از ضرب است حروف ضرب و معنی آن باقی است معنی و هیئت دیگر دران حادث گردید و حاصل این تقریر آنست که اگر فعل را اصل و مصدر را از فرع قرار دهند معنی فعل بعینه در مصدر باقی نمی ماند بلکه نقصان وارد می شود زیرا که فعل دلالت بر دو معنی دارد یعنی حدث و زمان و مصدر صرف دلالت بر حدث می دارد و معنی دیگر دران مفقود است درین صورت تخلف فرع از اصل در معنی لازم می آید و آن ممتنع است ؛

[2] قیاس کردن چیزے را بر چیزے بلا مناسبت و اشتراک میان هر دو چوں خواص انسان را بر فرس قیاس نمودن ؛

[3] و برایں تقریر اصل و فرع بودن کلمۂ واحد لازم می آید ؛

[ع] ای مانند ساختن ظروف و زیورات از زر و نقره ؛

حاضر و یا در مؤنث حاضر که با نون ثقیله حذف می شود بصریاں می گویند که بسبب اجتماع ساکنین و کوفیاں می گویند که بسبب اجتماع ثقیلین و لهذا الف[1] ساقط نمی شود که ثقیل نیست و بصریاں در بیان وجه عدم حذف الف در تثنیه گویند که اگر حذف می کردند واحد و تثنیه باهم ملتبس می شدند[2] جناب استاذنا المرحوم درین امر هم ترجیح مذهب کوفیاں میفرمودند و بر بصریاں از جانب کوفیه اعتراض وارد می نمودند که اگر این اجتماع ساکنین مقتضی حذف است بایست نهجیکه نون خفیفه در مواقع الف نمی آید نون ثقیله[3] هم نمی آید تحریر کلام[4] درین مقام آنست که اجتماع[5] ساکنین که دران ساکن اول مده باشد و ساکن دوم حرف مشدد و اگر در یک کلمه باشد جائز است و مده را حذف نکنند چوں ضَالِّیْنَ و اَتُحَاجُّوْنِّیْ و این را اجتماع[6] ساکنین علی حده می گویند و اگر در دو کلمه باشد اول را که مده است حذف کنند چوں یَخْشَی اللّٰهَ و اُدْعُوا اللّٰهَ و اُدْعِي اللّٰهَ و نون ثقیله با فعل مضارع در حقیقت کلمه علیحده است مگر بسبب شدت امتزاج هر دو بمنزله کلمه واحده شدند پس می گوئیم که اگر وحدت کلمه را اعتبار کنند باید که واو و یا را هم حذف ننمایند لَیَفْعَلُوْنَّ و لَتَفْعَلِیْنَّ گویند و اگر اثنینیت را اعتبار کنند الف را هم حذف کنند[7]

وشدت اتصال را از نظر اندازند

و حدیث التباس سخنی است که طفلان را بآں فریب توان داد ورنه از التباس تا کجا خواهند گریخت هزار جا التباس بسبب اعلال گردیده است مثلاً تَدْعِیْنَ واحد مؤنث حاضر بسبب اعلال با جمع مؤنث حاضر ملتبس شده و در جمیع ابواب ناقص مکسور العین و مفتوح العین چه مجرد و چه مزید این

---

[1] زیراکه اگر حذف واو و یا در صیغ مذکوره بسبب اجتماع ساکنین بود در اضربان نیز الف را حذف می نمودند ۞ [2] و توجیه دیگر نیز درین باب از بصریاں منقول است و آں اینکه در الف نسبت بواو و یا مد بیشتر یافته میشود و مد در حروف قائم مقام حرکت است لهذا در تثنیه اجتماع ساکنین جائز داشتند بخلاف واحد و جمع که دران این ترجیح مفقود است ۞ [3] و برین تقدیر کلمه از لزوم اجتماع ساکنین و هم از التباس محفوظ می ماند ۞ [4] تمهید ست برائے مقدمه آینده ۞ [5] سوال درین صورت اجتماع ساکنین چرا جائز ست جواب مدغم و مدغم فیه هر دو در حکم حرف واحد اند و مدغم فیه متحرک است پس مدغم نیز بمنزله متحرک گشت برین تقدیر اجتماع ساکنین لازم نمی آید و منشاء اتحاد مدغم و مدغم فیه آنست که تحریک زبان در لفظ حرف مدغم و مدغم فیه هر دو بدفعهٔ واحده واقع میشود ۞ [6] بنا بر آنکه یعنی این قسم اجتماع ساکنین بر حد خود است و از حد خود تجاوز ننموده ۞ **سوال** اجتماع ساکنین علی حده را در دو کلمه چرا جائز نمی دارند **جواب** زیراکه اجتماع ساکنین علی حده اگرچه در دو کلمه نیز حاصل است لیکن تاهم خالی از کلفت نیست هرچند شروط اجتماع ساکنین علی حده در دو کلمه نیز است لیکن تاهم نفس اجتماع ساکنین خالی از کلفت نیست لهذا چوں احد الساکنین در آخر کلمه که موضع تغیر و تخفیف است واقع شود حذف آں اولیٰ است ۞ [7] زیراکه واو و یا را کلمه علیحده اعتبار کردن و الف را جزو کلمه قرار دادن ترجیح بلا مرجح ۞

التباس موجودست پس این التباس چرا مانع اعلال نشد و نہجیکہ تثنیہ با واحد مغایرت دارد دال بر تعدد، ہمچنیں جمع ہم جواز التباس در یکے و عدم جواز در دیگرے تحکم[1] محض ست ○ وبعد التنزل[2] میگوئیم کہ برائے تحاشی[3] از التباس اجتماع ساکنین جائز می گردد یا نہ بر شق[4] اول بایستے کہ نون خفیفہ ہم بالف[5] بیاید و بر شق[6] ثانی بایستے کہ نہجے کہ نون خفیفہ بالف نمی آید نون ثقیلہ ہم نمی آید ○ وآیں کہ اگر نون ثقیلہ ہم نمی آمد سبیل تاکیدی برائے تثنیہ باقی نمی ماند کلامے ست نہایت سخیف سبیل تاکید منحصر در نون نیست بطریق دیگر تاکید می تواں کرد نہ بینی کہ افعل التفضیل از لون و عیب و مزید و رباعی نمی آید دراں جا ادائے معنی تفضیل بطریق دیگر میکنند[7] بالجملہ مذہب کوفیاں کہ حذف واو و یا با نون ثقیلہ بسبب اجتماع ثقیلین ست بے غبار ست[8] و مذہب بصریان بہیچ وجہ راست نمی نشیند ○

خاتمہ در صیغ مشکلہ

مناسب معلوم شد کہ در خاتمہ کتاب صیغ مشکلہ قرآن مجید درج کردہ شود چہ مقصود بالذات از تعلم صرف و نحو ادراک معانی قرآن مجید ست و بیان آں صیغ موجب تذکر و تعلم اکثر قواعد صرف خواہد شد ○ وقاعدہ چنین است کہ در مقام سوال صیغہ را برسم خط نمی نویسند بلکہ بوضع تلفظ تا اشکال پیدا کند و دریں جا صیغہ کہ قابل استفسار ست بعد حرف **ص**[9] می نویسیم و بیان آں بعد حرف **ب** ○ **ص** فَتَقُوْنِ[10] **ب** صیغہ جمع مذکر امر حاضر معروف است فَاتَّقُوْنِ ہمزہ وصل اِتَّقُوْا بسبب درآمدن فا بیفتاد و نون کہ در آخر ست نون اعرابی نیست بلکہ نون وقایہ است کہ میان فعل و یائے متکلم برائے نگاہ داشتن آخر فعل از کسرہ

---

[1] تحکم بر کسے بے سبب حکم راندن و در اصطلاح عبارت است کہ بے اقامت دلیل و برہان بر دعوی خود اصرار ورزیدن ؛

[2] یعنی بعد از فرود آمدن از تقریر التباس کہ سقم ایں دعوی مبرہن گشت ؛؛

[3] تحاشی بیک سو شدن از کشف و کنز؛ غیاث اللغات یعنی اگر گویند کہ اجتماع ساکنین اگرچہ ناجائز است لیکن بسبب خوف التباس آنرا اختیار باید کرد ؛؛

[4] زیرا کہ موجب عدم دخول خفیفہ ہمین ست کہ اگر نون خفیفہ مع الف بیاید الف بجہت اجتماع ساکنین ساقط شود بر ایں تقدیر التباس بمفرد لازم آید پس می گوئیم بر تقدیریکہ بسبب احتراز از التباس اجتماع ساکنین ناجائز می پندارند بر ایں تقدیر چار و ناچار برائے دفع التباس نون خفیفہ را بالف نیز جائز باید داشت ؛

[5] چنانکہ مذہب کوفیین ست زیرا کہ یونس و کوفیین دخول نون تاکید خفیفہ در محال الف نیز جائز میدارند و اختلاف یونس و کوفیین درین ست کہ یونس قائل بہ بقائے سکون ست و کوفیاں مجوز کہ نون بدلیل قولہ تعالیٰ وَلَا تَتَّبِعَانِ بتخفیف نون و بصریاں گویند کہ در آیہ نون تاکید نیست بلکہ نون تثنیہ است واللہ اعلم ؛

[6] یعنی اگر گویند کہ اجتماع ساکنین در ہیچ حال خواہ خوف التباس باشد یا نہ جائز نباید بود ؛؛

[7] در ایں چنیں محال یعنی اسم تفضیل را باتصال لفظ اشد و مثل آں ادا می نمایند چنانچہ گوئی اشد بیاضا و اشد عمیانا چنانکہ سابق گذشت ؛

[8] یعنی مبرا از شائبہ تردد و انکار است کہ مخالف دراں دست نتواند یافت ؛

[9] زیرا کہ در اول لفظ صیغہ حرف صاد واقع است و ابتدا لفظ بیان از بائے موحدہ میشود ؛

[10] در آیہ کریمہ تَشْتَرُوْا بِاٰیٰتِیْ ثَمَنًا قَلِیْلًا وَّاِیَّایَ فَاتَّقُوْنِ در رکوع چہارم پارہ الٓمٓ و جا بجا در دیگر آیات نیز ایں لفظ در قرآن مجید وارد است ؛

می آید اصل فَاتَّقُوْنِیْ بوده یائے متکلم راحذف کرده برکسره نون وقایه[1] اکتفا کردند که اکثر چنیں می کنند بعد ازاں کسره بسبب وقف ساقط شد فَاتَّقُوْنِ گشت واین صیغه ناقص ست ازباب افتعال حسب معمول از تَتَّقُوْنَ آں راساخته اند و تَتَّقُوْنَ دراصل تَتَّقِیُوْنَ بوده ضمه یا بعد ازاله حرکت ماقبل بماقبل داده یارا واو کرده باجتماع ساکنین بینداختند تَتَّقُوْنَ شد ◯ **ص** فَرْهَبُوْنِ[2] **ب** مثل فَاتَّقُوْنِ است جز انکه صحیح است از فَتَحَ یَفْتَحُ ◯ **فائده** اکثر بسبب لحوق نون وقایه بعد افعال موقوفه یا منجزمه که بعد حذف یائے متکلم برنون وقف می آید صیغه اشکال پیدا می کند طالب علم متحیر میشود که باوصف جزم ووقف نون اعرابی چگونه آمده وہمچنیں افتادن ہمزه در درج کلام موجب اشکال صیغه میشود بالخصوص که حرف کلمه دیگر راکه اتصال آں سبب سقوط ہمزه شده باصیغه ضم کرده بپرسند چوں تَرْجِعِیْ از یٰۤاَیَّتُهَا[3] النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِیْ[4]

اے نفس مطمئنه بازگرد بسوئے رب خود

وهکذا سَعْبُدُوْا از یٰۤاَیُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوْا و لَرْجِعُوْا از قِیْلَ ارْجِعُوْا و بِرْجِعُوْنِ از رَبِّ ارْجِعُوْنِ[5] ◯ وما ولا که بر ماضی ابواب ہمزهٔ وصل در می آید الف ایں ہر دو ہم می افتد پس مَجْتَنَبَ[6] مَنْفَطَرَ لَنْفَجَرَ مَسْتَوَرِدَ وامثال آں میشود و باعث اشکال میگردد بالخصوص درباب انفعال که لاصورت لن بر ماضی وماصورت من پیدا می کند مَحْلَوْلِیْنَ علاوه جمع مذکر مفعول که پرسیده شود بہمیں قاعده برمی آید که مَا احْلَوْلَیْنَ[7] صیغه جمع مؤنث غائب نفی ماضی مجہول ست ناقص از باب افعیعال ◯ والکثر مَضْرُوْبِیْنَ می پرسند وآں ہمیں صیغه

اے آدمیان پرستید

گفته شد بازگردید

---

[1] وقایه درلغت بمعنی نگاه داشتن است واین نون رانون وقایه ازاں گویند که آخر فعل را از کسره که بسبب یائے متکلم عارض گردیده است نگاه میدارد ✤ [2] درآیه یٰبَنِیْۤ اِسْرَآءِیْلَ اذْكُرُوْا نِعْمَتِیَ الَّتِیْۤ اَنْعَمْتُ عَلَیْكُمْ وَاَوْفُوْا بِعَهْدِیْۤ اُوْفِ بِعَهْدِكُمْ وَاِیَّایَ فَارْهَبُوْنِ رکوع چهارم پاره الٓمّٓ ودر دیگر مواضع نیز ایں لفظ وارد است ✤ [3] تمه آیه این است اِلٰى رَبِّكِ رَاضِیَةً مَّرْضِیَّةً فَادْخُلِیْ فِیْ عِبٰدِیْ وَادْخُلِیْ جَنَّتِیْ ترجمه اش اینکه اے نفس مطمئنه بازگرد بسوئے رب خود حالیکه خوشنود باشی وخوشنود دارنده پس داخل شو در بندگان من و داخل شو در جنت من درپاره عم سوره والفجر ✤ [4] درآیه قِیْلَ ارْجِعُوْا وَرَآءَكُمْ فَالْتَمِسُوْا نُوْرًا قال فما خطبکم رکوع دوم سوره حدید ✤ [5] ای رب من بازگردان مرا رجوع لازم ومتعدی بمعنی بازگشتن وبازگردیدن ہر دو آمده کذا فی الصراح ✤ حَتّٰۤى اِذَا جَآءَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُوْنِ قد افلح المؤمنون سوره مؤمنون رکوع ششم ✤ [6] اصل آنها اجتنب وما انفطر ولا انفجر وما استورد ہست ہمزهٔ وصل و الف ما ولا بسبب اتصال مابعد ساقط گشت ✤ ✤

[7] احلولی یحلولی احلیلا یا چوں اخشوشن یخشوشن اخشیشانا ✤ [8] درآیه یٰۤاَیُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوْا رَبَّكُمُ الَّذِیْ خَلَقَكُمْ وَالَّذِیْنَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُوْنَ پاره الٓمّٓ سوره بقره رکوع سوم ✤

است از افیلال بہمین قاعدہ ○ ص۳ فَدَّارَأْتُمْ[1] ب فَادَّارَأْتُمْ صیغہ جمع مذکر حاضر اثبات ماضی معروف مہموز لام از اِفَّاعُلْ اِدَّارَأْتُمْ بودہ بسبب آمدن فا ہمزہ وصل افتادہ ○ ص۴ لَانْفَضُّوا[2] ب صیغہ جمع مذکر غائب اثبات ماضی معروف ست مضاعف از انفعال چون لام تاکید بران درآمد ہمزہ وصل بیفتاد لَانْفَضُّوا شد ○ ص۵ اَسْتَغْفَرْتَ[3] ب بسبب آمدن ہمزہ استفہام ہمزہ وصل افتادہ وہمزہ مفتوحہ در موضع ہمزہ وصل موجب اشکال صیغہ گردیدہ اصل صیغہ اِسْتَغْفَرْتَ است کہ اشکال ندارد ○ ص۶ تَظَاهَرُوْنَ[4] ب صیغہ جمع مذکر حاضر اثبات فعل مضارع معروف ست از تَفَاعُلْ تَتَظَاهَرُوْنَ بود یک تا بقاعدہ معلومہ حذف شدہ ○ ص۷ لِتُكْمِلُوا[5] ب صیغہ جمع مذکر حاضر اثبات فعل مضارع معروف است صحیح از افعال نون اعرابی بسبب اَنْ کہ بعد لام جارہ مقدر ست ساقط شدہ در ہمچو صیغ وجہ اشکال اینست کہ لام را لام امر پنداشتہ طالب علم متحیر می شود کہ در حاضر معروف لام امر چگونہ آمد ○ ص۸ وَلْتَأْتِ[6] ب باید کہ بیاید؛ صیغہ واحد مؤنث امر غائب معروف مہموز فا و ناقص یائی از ضَرَبَ لام امر بسبب درآمدن واو ساکن شدہ وقاعدہ چنین ست کہ لام امر بعد واو وجوبًا ساکن میشود وبعد فا جوازًا وسببش اینکہ عرب ہر جا وزن فَعِلٌ باشد بالاصالت یا بالعرض وسط را ساکن میکنند در كَتِفٌ كَتْفٌ میگویند وما بعد لام متحرک میباشد پس بدخول فا صورتِ فَعِلٌ بالعرض پیدا میکند پس لام را ساکن میکنند ووجہ وجوب در واو کثرت استعمال ست وَلْتَأْتِ را از تَأْتِيْ مضارع گرفتہ اند یائے آخر

---

[1] پس اختلاف کردید ورفع کردید شما بعض شما بر بعض در آیۂ وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ فِيْهَا وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَّا كُنْتُمْ تَكْتُمُوْنَ پارہ الم سورہ بقرہ رکوع نہم؛

[2] در آیہ فَبِمَا رَحْمَةٍ مِّنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ ج وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيْظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوْا مِنْ حَوْلِكَ؛

[3] در آیہ سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ يَّغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ إِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِيْنَ پارہ قد سمع اللّٰہ سورہ منافقون رکوع اول؛

[4] ثُمَّ أَنْتُمْ هٰؤُلَاءِ تَقْتُلُوْنَ أَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُوْنَ فَرِيْقًا مِّنْكُمْ مِّنْ دِيَارِهِمْ تَظَاهَرُوْنَ عَلَيْهِمْ بِالْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ الی آخر الآیہ پارہ الم سورہ بقرہ رکوع دہم؛

[5] وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُوْنَ پارہ سیقول سورہ بقر رکوع بست وسوم؛

[6] وَلْتَأْتِ طَائِفَةٌ أُخْرٰى لَمْ يُصَلُّوْا فَلْيُصَلُّوْا مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوْا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ پارہ والمحصنات سورہ نساء رکوع پانزدہم آیۂ طویل است؛

بسبب لام امر افتاده ○ **ص** ٩ وَيَتَّقْهِ **ب** صیغه واحد مذکر غائب اثبات مضارع معروف ناقص از افتعال يَتَّقِيْ بود بسبب جزم که بعطف ماقبلش آمده یا حذف شده صیغه ماقبلش چنین ست وَمَنْ يُّطِعِ[۱] اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ وَيَخْشَ اللّٰهَ وَيَتَّقْهِ بسبب مَنْ يُّطِعْ وَيَخْشَ وَيَتَّقْهِ هر سه مجزوم گشتند دریں دو حرف علت بسبب جزم افتاده و در يُطِعْ عین که لام کلمه است ساکن شده بود چوں با لام مابعد آں اجتماع ساکنین شد عین را کسره دادند وَيَتَّقِهِ بعد حذف یا بسبب لحوق ضمیر مفعول صورت وزن فَعِلٌ پیدا کرده لهذا قاف را ساکن کردند يَتَّقْهِ شد ○ **ص** ١٠ اَرْجِهْ[۲] **ب** اَرْجِ صیغه واحد مذکر امر حاضر معروف ناقص از افعال بلحوق ضمیر واحد مذکر غائب مفعول اَرْجِهْ شد چوں در قرآن مجید بعد آں لفظ وَاَخَاهُ واقع شد جِهِ و صورت وزن فِعِلٌ چوں اِبِلٌ پیدا کرده قاعده عرب ست که دریں وزن هم وسط را ساکن میکنند پس ها را ساکن کردند اَرْجِهْ وَاَخَاهُ شد ○ **ص** ١١ عَصَوْا[۳] **ب** صیغه عَصَوْا جمع مذکر غائب ماضی معروف است چوں رَمَوْا واو عطف بعد آں آمده در بِمَا عَصَوْا وَّكَانُوْا يَعْتَدُوْنَ و قاعده چنین ست که واو غیر مده در واو عطف ادغام می یابد لهذا عَصَوْا وَّكَانُوْا شد ○ **ص** ١٢ اَنْ نَّمُنَّ[۴] **ب** اَنْ نَمْنُنَ صیغه متکلم مع الغیر مضارع معروف است منصوب باَنْ مضاعف از نصر مثل نَمُدُّ نون اَنْ در نون متکلم ادغام شده ○ **ص** ١٣ لُمْتُنَّنِيْ[۵] **ب** صیغه در اصل لُمْتُنَّ بود جمع مؤنث حاضر اثبات ماضی معروف اجوف از نصر مثل قُلْتُنَّ نون وقایه و یائے متکلم درآخرش آمد لُمْتُنَّنِيْ شد ○ **ص** ١٤ اِمَّا تَرَيِنَّ[۶] **ب** صیغه واحد مؤنث حاضر اثبات مضارع معروف بانون ثقیله مهموز عین وناقص ست از

---

[۱] وکسیکه اطاعت کند خدا و رسول او و بترسد از خدا در انچه صادر شده از وے و بترسد از خدائے تعالیٰ و تقوی کند در بقیه عمر خود ÷ تتمه آیه اینست وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْفَآئِزُوْنَ پاره قد افلح المؤمنون سوره نور رکوع هفتم ÷

[۲] در آیه قَالُوْٓا اَرْجِهْ وَاَخَاهُ وَاَرْسِلْ فِي الْمَدَآئِنِ حٰشِرِيْنَ ۙ يَاْتُوْكَ بِكُلِّ سٰحِرٍ عَلِيْمٍ ○ پاره قال الملأ الذین سوره اعراف رکوع چهاردهم و در پاره و قال الذین همیں بتغیر بعض کلمات وارد گردیده سوره شعراء ÷

[۳] در آیه وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَآءُوْ بِغَضَبٍ مِّنَ اللّٰهِ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوْا يَكْفُرُوْنَ بِاٰيٰتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُوْنَ النَّبِيّٖنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَّكَانُوْا يَعْتَدُوْنَ ○ پاره الم آخر رکوع هفتم ÷

[۴] در آیه وَنُرِيْدُ اَنْ نَّمُنَّ عَلَى الَّذِيْنَ اسْتُضْعِفُوْا فِي الْاَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ اَئِمَّةً وَّنَجْعَلَهُمُ الْوٰرِثِيْنَ ○ پاره امن خلق السموات سوره قصص رکوع اول ÷

[۵] در آیه قَالَتْ فَذٰلِكُنَّ الَّذِيْ لُمْتُنَّنِيْ فِيْهِ وَلَقَدْ رَاوَدْتُّهٗ عَنْ نَّفْسِهٖ فَاسْتَعْصَمَ وَلَئِنْ لَّمْ يَفْعَلْ مَآ اٰمُرُهٗ لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُوْنًا مِّنَ الصّٰغِرِيْنَ ○ وما من دابة سوره یوسف رکوع چهارم حکایة عن قول زلیخا فی الزام نساء مصر ÷

[۶] در آیه فَكُلِيْ وَاشْرَبِيْ وَقَرِّيْ عَيْنًا ج فَاِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ اَحَدًا فَقُوْلِيْٓ اِنِّيْ نَذَرْتُ لِلرَّحْمٰنِ صَوْمًا فَلَنْ اُكَلِّمَ الْيَوْمَ اِنْسِيًّا ج پاره قال الم اقل لک سوره مریم رکوع دوم ÷

فَتَحَ دراصل تَرَيْنَ بودہ بسبب نون ثقیلہ نون اعرابی حذف شدہ ویا راکہ غیر مدہ بود بسبب اجتماع ساکنین بانون ثقیلہ کسرہ دادند تَرَيِنَّ شد وتَرَيْنَ دراصل تَرْأَيِيْنَ بود ہمزہ بقاعدہ يَسَلُ کہ درافعال رویت وجوبیست بیفتاد ویا بقاعدہ تُرْمِيْنَ وپیش ازیں نوشتہ ام کہ چنانچہ نون تاکید درآخر مضارع مثبت بعد لام تاکید می آید ہمچنیں بعد اما شرطیہ ہم می آید بہمیں جہت اِمَّا تَرَيِنَّ شد ○ ص ۱۵

اَلَمْ تَرَ[1] **ب** صیغہ لَمْ تَرَ ست واحد مذکر حاضر نفی جحد بلم درفعل مستقبل معروف ازرویت کہ اعلالات جملہ صیغ آں در تصاریف افعال دانستہ بسبب آمدنِ ہمزہ استفہام اَلَمْ تَرَ شد ○ ص ۱۶

قَالِيْنَ **ب** صیغہ جمع مذکر اسم فاعل ناقص از ضَرَبَ بمعنی دشمن دارندگان قَالِيِيْنَ بود بقاعدہ رَامِيْنَ اعلال کردند ہرچند کہ ایں صیغہ اشکال ندارد ولیکن اکثر صیغہ بسبب اشتراک با اسمی دگر در دیگر زبان اجنبیت پیدا میکند قالین فرشی میباشد بایں جہت ایں صیغہ را اشکال پیدا شدہ ○

حکایت یکے از طلبائے بریلی بزمانے کہ رامپور بودم وارد رامپور بود وشرح مُلّا ازمن میخواند وکتب صرف زیں پیش ازمن دربریلی خواندہ بود حسب عادت خود مشق بیان صیغہ ازو کنانیدہ بودم و صیغہائے مشکلہ محفوظ داشت یکے از طلبائے منتہی رامپور مستعد مناظرہ باایں طالب علم شد ہرچند ایں بیچارہ عذر عدم مساوات وتباین بین الدرجتین[2] کالمشرقین پیش کرد رامپوری نشنید ایں بیچارہ حسب دستور طلبہ عاقلین کہ در[3] ہیچو موقع ابتدائے استفسار ازجانب خود مصلحت میدانند ○ آغاز مناظرہ بایں وضع کرد کہ از رامپوری پرسید کہ آسمان چہ صیغہ است بمجرد استماع عقل رامپوری بچرخ[4] آمد وہرچند فکر خود را گردش[5] داد سیرش ببرجے از بروج ایں صیغہ نرسید وچوں خمسہ متحیرہ[6]

---

[1] درآیہ اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِأَصْحٰبِ الْفِيْلِ وایں لفظ درکلام مجید بکثرت وارد است ؛

[2] درجہ بمعنی مرتبہ است وایں لفظ دریں مقام برسبیل ایہام واقع است زیراکہ ارباب ہیئت دوائر فلک را بر سہ صد وشصت حصہ منقسم ساختہ اند وہر حصہ را ازاں درجہ خوانند ومشرقین مراد از مشرق ومغرب ومغرب را مشرق ومشرق را مغرب گفتن بنابر تغلیب ست وتغلیب آنرا گویند کہ یک شئ غالب را از دو شئ کہ باہم مقابل باشند غلبہ دادہ اطلاق آں بر دیگرے ہماں اسم شئ غالب را تثنیہ نمایند چنانکہ مشرق ومغرب را مشرقین گویند بلحاظ شرافت طلوع از مشرق وہمچنیں لفظ والدین بلحاظ آنکہ والد بنسبت والدہ غالب واشرف است وبدانکہ ایراد لفظ درجتین ومشرقین دریں مقام بمناسبت لفظ آسمان است ولطف آں واضح ؛

[3] کہ طرف مقابل را دراستعداد از خود زیادہ وخود را ازاں کم معاینہ نمایند زیراکہ دریں صورت اگر ابتدا مناظرہ از طرف ثانی واقع شود شاید کہ بجواب آں تامل وتقصیر بظہور آید وچوں آغاز مناظرہ ازایں طرف کنند اگر جانب دیگر از جواب آں فروماند فہو المطلوب والا در تقریر ومناظرہ فرصت ووسعت ظہور خواہد یافت ؛

[4] لفظ چرخ دو معنی دارد یکے آنکہ مرادف آسمان است ودوم بمعنی گردش ومراد دریں مقام معنی ثانی ست ولطف ایراد ایں لفظ دریں مقام بر ارباب ذکا روشن است وایں صنعت دراصطلاح بلاغت ایہام خوانند ؛

[5] الفاظ گردش سیر بروج ہمہ درایں مقام برحسب مناسبات لفظ آسمان ایراد یافتہ است وبروج صیغہ درایں جا مراد از تصریفات صیغ کہ بوسیلہ آں صیغہ را بیروں آرند ؛

[6] پنج کواکب سیارہ سوائے قمر وشمس وآں عطارد وزہرہ ومریخ ومشتری وزحل باشد ومتحیرہ ازاں گویند کہ اینہارا گاہ گاہ رجعت میشود یعنی سیر معمولی واگذاشتہ بجانب عقب خود سیر میکنند وباز ازاں طرف گردیدہ بسیر معمولی خود می آیند ؛ غیاث اللغات

حیران بماند ○ سببش ہمون اشتراک لفظی ست ورنہ صیغہ مشکل نیست بروزن اَفْعَلَان تثنیہ اسم تفضیل ست نون بسبب وقف ساکن شدہ ○ وممکن کہ صیغہ تثنیہ مذکر غائب ماضی معروف باشد از باب افعال کہ در آخر نون وقایہ ویائے متکلم بودہ یاحذف شدہ وکسرہ[1] نون بسبب وقف بیفتاد ○ ولفظ قَالِیْنَ دو احتمال دیگر دارد یکے آنکہ جمع مؤنث امر حاضر معروف باشد ناقص از مُفَاعَلَۃ قَالٰی یُقَالِیْ ماخوذ از قِلًی بمعنی دشمن داشتن دیگر آنکہ واحد مؤنث حاضر معروف باشد از ہمون باب نون وقایہ ویائے متکلم در آخر آں لاحق شدہ یاحذف گشتہ وکسرہ نون وقایہ بسبب وقف بیفتادہ لیکن این ہر دو احتمال در قرآن مجید جاری نمی تواند شد زیراکہ معرف باللام واقع شدہ اِنِّیْ لِعَمَلِکُمْ مِّنَ الْقَالِیْنَ[2] ○ قُوْلِیْنَ کہ اول صیغہ جوانا موئی کتاب مشہور ست از ہمیں باب ست جمع مؤنث غائب اثبات ماضی مجہول

○ **فائدہ** در کتاب مذکور اکثر صیغہا با علالات غیر صحیحہ قائم کردہ لہذا آں کتاب مقبول اہل تحقیق نیست ○ **ص ۱۷** اَشُدَّہٗ[3] کہ در بَلَغَ اَشُدَّہٗ واقع است **ب** جمع شدت ست بمعنی قوت چوں اَنْعُمْ جمع نعمت کذا فی البیضاوی ودر قاموس احتمال بودن جمع شَدٌّ کہ ہم بمعنی قوت ہست ہم نوشتہ ○ **ص ۱۸** لَمْ یَکُ[4] **ب** در اصل لم یکن بود بموجب قاعدہ کہ از فعل ناقص نون آخر بوقت دخول جوازم جائز الحذف ست نون را حذف کردند لَمْ اَکُ لَمْ نَکُ اِنْ یَّکُ[5] ہم در قرآن مجید وارد شدہ اند ○ **ص ۱۹** یَھِدِّیْ[6] **ب** صیغہ واحد مذکر غائب اثبات مضارع معروف ناقص از افتعال در اصل یَہْتَدِیْ بود چوں دال عین افتعال واقع

---

[1] اَکْرَمَنْ و اَھَانَنْ صیغہ واحد مذکر غائب اثبات ماضی معروف بہمیں وضع ہستند۔

[2] قَالَ اِنِّیْ لِعَمَلِکُمْ مِّنَ الْقَالِیْنَ گفت ہر آئینہ من برائے عمل شما از دشمن دارندگانم۔ پارۂ قال الذین سورہ شعراء رکوع نہم۔

[3] وَلَمَّا بَلَغَ اَشُدَّہٗ اٰتَیْنٰہُ حُکْمًا وَّعِلْمًا وَکَذٰلِکَ نَجْزِی الْمُحْسِنِیْنَ پارہ ومامن دابۃ سورہ یوسف رکوع سوم۔

[4] فَلَمْ یَکُ یَنْفَعُھُمْ اِیْمَانُھُمْ لَمَّا رَاَوْا بَاْسَنَا پارہ فمن اظلم سورۂ مؤمن رکوع نہم۔

[5] وَاِنْ یَّکُ صَادِقًا یُّصِبْکُمْ بَعْضُ الَّذِیْ یَعِدُکُمْ اِنَّ اللّٰہَ لَا یَھْدِیْ مَنْ ھُوَ مُسْرِفٌ کَذَّابٌ پارہ فمن اظلم سورہ مؤمن رکوع چہارم۔ قَالُوْا لَمْ نَکُ مِنَ الْمُصَلِّیْنَ پارہ تبارک الذی سورہ مدثر رکوع دوم حکایۃ عن اہل السقر قَالَتْ اَنّٰی یَکُوْنُ لِیْ غُلٰمٌ وَّلَمْ یَمْسَسْنِیْ بَشَرٌ وَّلَمْ اَکُ بَغِیًّا پارہ قال الم اقل لک سورۂ مریم حکایۃ عنہا رکوع دوم۔

[6] در آیہ اَفَمَنْ یَّھْدِیْ اِلَی الْحَقِّ اَحَقُّ اَنْ یُّتَّبَعَ اَمَّنْ لَّا یَھِدِّیْ اِلَّآ اَنْ یُّھْدٰی فَمَا لَکُمْ کَیْفَ تَحْکُمُوْنَ پارہ یعتذرون سورۂ یونس رکوع چہارم آیہ طویل است۔

شد تارا دال کردہ در دال ادغام کردند و فارا کسرہ دادند یَہِدِّیْ شد و فتحہ ہم جائز است یَہَدِّیْ
ہم میتوان گفت ○ ص ۲۰ [۱] یَخِصِّمُوْنَ ب دراصل یَخْتَصِمُوْنَ بودہ بسبب وقوع صاد بجائے
عین افتعال کار بطور یَہِدِّیْ کردند و شرح قاعدہ ایں ہر دو صیغہ در تصاریف ابواب گذشتہ است
○ ص ۲۱ [۲] وَدَّکَرَ ب دراصل اِذْتَکَرَ بودہ بسبب وقوع ذال فائے افتعال تارا دال کردند
و ذال را دال نمودند در دال ادغام کردند ○ ص ۲۲ [۳] مُدَّکِرٌ ازیں باب ست و در تصاریف
ابواب دانستہ کہ دریں جا اِذْذَکَرَ بفک ادغام و اِذَّکَرَ بابدال دال بذال و ادغام ہم آمدہ ○
ص ۲۳ [۴] تَدَّعُوْنَ ب صیغہ جمع مذکر حاضر اثبات مضارع معلوم ست ناقص واوی از
افتعال دراصل تَدْتَعِیُوْنَ بودہ تا بسبب فا بودن دال دال شدہ و در دالِ اول ادغام یافتہ
و یا بقاعدہ تَرْمُوْنَ حذف گشتہ ○ ص ۲۴ [۵] مُزْدَجَرٌ ب مصدر میمی ست صحیح از افتعال
دراصل مُزْتَجَرٌ بودہ بسبب زا بودن فا تا دال شدہ و باعتبار وزن صیغہ مفعول و ظرف ہم
میتواند شد شرح قاعدہ در تصاریف ابواب گذشتہ ○ ص ۲۵ [۶] فَمَنِ اضْطُرَّ ب اُضْطُرَّ
صیغہ واحد مذکر غائب اثبات ماضی مجہول مضاعف از افتعال ہمزہ وصل بسبب درج
افتادہ و نون ساکن بقاعدہ اَلسَّاکِنُ اِذَا حُرِّکَ حُرِّکَ بِالْکَسْرِ کسر یافتہ و تائے افتعال بسبب
ضاد طا شدہ ○ ص ۲۶ [۷] مَضْطُرِرْتُمْ ب در قرآن مجید اِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ اِلَیْہِ واقع است
اُضْطُرِرْتُمْ صیغہ جمع مذکر حاضر اثبات ماضی مجہول ست مضاعف از افتعال ہمزہ وصل بسبب
درج افتاد و الف ما بساکنین و تائے افتعال بسبب ضاد طا شدہ ○ ص ۲۷ فَمَسْطَاعُوْا

---

[۱] در آیہ مَا یَنْظُرُوْنَ اِلَّا صَیْحَةً وَّاحِدَةً تَاْخُذُهُمْ وَهُمْ یَخِصِّمُوْنَ ○ پارہ و مالی سورہ یٰسٓ رکوع دوم ؛ [۲] در آیہ وَقَالَ الَّذِیْ نَجَا مِنْهُمَا وَادَّکَرَ بَعْدَ اُمَّةٍ اَنَا اُنَبِّئُکُمْ بِتَاْوِیْلِهٖ فَاَرْسِلُوْنِ ○ پارہ وما من دابۃ سورہ یوسف رکوع سوم ؛ [۳] وَلَقَدْ یَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّکْرِ فَهَلْ مِنْ مُّدَّکِرٍ ○ قال فما خطبکم سورۂ قمر و در مقام متعدد ایں لفظ وارد بلکہ در ہمیں سورہ تمام آیہ چند جا ورود یافتہ ؛ [۴] در آیہ فَلَمَّا رَاَوْهُ زُلْفَةً سِیْٓئَتْ وُجُوْهُ الَّذِیْنَ کَفَرُوْا وَقِیْلَ هٰذَا الَّذِیْ کُنْتُمْ بِهٖ تَدَّعُوْنَ ○ تبارک الذی سورہ ملک رکوع دوم ؛ [۵] وَلَقَدْ جَآءَهُمْ مِّنَ الْاَنْبَآءِ مَا فِیْهِ مُزْدَجَرٌ ○ قال فما خطبکم سورۂ قمر رکوع اول ؛ [۶] فَمَنِ اضْطُرَّ غَیْرَ بَاغٍ وَّلَا عَادٍ فَلَآ اِثْمَ عَلَیْهِ ؕ اِنَّ اللّٰهَ غَفُوْرٌ رَّحِیْمٌ ○ سیقول سورہ بقر رکوع بست ویکم ؛ [۷] در آیہ وَمَا لَکُمْ اَلَّا تَاْکُلُوْا مِمَّا ذُکِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَیْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَکُمْ مَّا حَرَّمَ عَلَیْکُمْ اِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ اِلَیْهِ ؕ وَاِنَّ کَثِیْرًا لَّیُضِلُّوْنَ بِاَهْوَآئِهِمْ بِغَیْرِ عِلْمٍ ؕ اِنَّ رَبَّکَ هُوَ اَعْلَمُ بِالْمُعْتَدِیْنَ ○ ولو اننا سورہ انعام رکوع چہار دہم ؛

ب دراصل فَمَا[1] اسْتَطَاعُوْا بوده صیغہ جمع مذکر غائب نفی ماضی معروف اجوف واوی از استفعال تائے استفعال را حذف کردند وہمزه وصل بدرج افتاده والف لفظ ما باجتماع ساکنین فَمَسْطَاعُوْا شده ○ ص ۲۸ لَمْ تَسْطِعْ[2] ب دراصل لَمْ تَسْتَطِعْ بود تا را حذف کردند و اعلال دران مثل لَمْ يَسْتَقِمْ شده ○ ص ۲۹ مُضِيًّا[3] ب مصدر است ناقص از مَضٰى يَمْضِيْ دراصل مُضُوْيًا بوده بقاعده مَرْمِيٌّ اعلال کردند ودرین کسرهٔ فا ہم جائز ست ○ ص ۳۰ عِصِيَّهُمْ[4] عِصِيٌّ جمع عصا ست دراصل عُصُوْوٌ بود بقاعده دِلِيٌّ ہر دو واو یا شده ضمہ ہائے ماقبل کسرہ گشتہ ○ ص ۳۱ لَنَسْفَعًا[5] ب لَنَسْفَعَنْ بروزن لَنَفْعَلَنْ صیغہ متکلم مع الغیر لام تاکید بانون خفیفہ است گاہے نون خفیفہ را بمشاکلت تنوین بصورتش می نویسند بہمون وضع نوشتند لہذا صیغہ اشکالی پیدا کرده ○ ص ۳۲ نَبْغِ[6] ب نَبْغِيْ مثل نَرْمِيْ ست یا را باین قاعده کہ در حالت وقف از آخر ناقص حذف حرف علت جائز ست حذف کردند ومحققین علم الصرف نوشتہ اند کہ علی الاطلاق محاوره عرب است کہ بے جزم ووقف ہم در يَدْعُوْ يَرْمِيْ يَدْعُ يَرْمِ میگویند ○ ص ۳۳ غَوَاشٍ[7] ب جمع غاشیہ است بقاعده جَوَارٍ کاربند شدند در اعلال امثال این صیغہ بحثے طویل است مناسب می نماید کہ تتمیمًا للافادة سر کنیم در امثال جوارٍ بحالت رفع وجر یا حذف شده عند عدم الاضافة واللام تنوین می آید وبحالت نصب مطلقًا یا مفتوح میباشد میگویند جَاءَتْنِيْ جَوَارٍ وَمَرَرْتُ بِجَوَارٍ ورَاَيْتُ جَوَارِيَ وبوقت اضافت ولام یائے ساکن در آخر می باشد رفعًا وجرًا مثل جَاءَتْنِي الْجَوَارِيْ وَمَرَرْتُ بِالْجَوَارِيْ ○ پس اشکال وارد

---

[1] آیہ کریمہ فَمَا اسْطَاعُوْا اَنْ يَّظْهَرُوْهُ وَمَا اسْتَطَاعُوْا لَهٗ نَقْبًا○ قال الم اقل لک سوره کہف رکوع یازدہم؛

[2] وَمَا فَعَلْتُهٗ عَنْ اَمْرِيْ ذٰلِكَ تَاْوِيْلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَّلَيْهِ صَبْرًا○ پاره قال الم اقل لک سوره کہف رکوع دہم حکایۃ عن خضر علیہ السلام؛

[3] در آیۂ لَوْ نَشَاءُ لَمَسَخْنٰهُمْ عَلٰى مَكَانَتِهِمْ فَمَا اسْتَطَاعُوْا مُضِيًّا وَّلَا يَرْجِعُوْنَ○ پاره ومالی سورهٔ یٰس رکوع چہارم؛

[4] در آیہ فَاَلْقَوْا حِبَالَهُمْ وَعِصِيَّهُمْ وَقَالُوْا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ اِنَّا لَنَحْنُ الْغٰلِبُوْنَ○ پاره وقال الذین سوره شعراء رکوع سوم؛

[5] لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ○ پاره عم سوره علق؛

[6] در آیہ قَالَ ذٰلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِ فَارْتَدَّا عَلٰى اٰثَارِهِمَا قَصَصًا○ سبحٰن الذی سوره کہف رکوع نہم؛

[7] در آیہ لَهُمْ مِّنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَّمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ ۭ وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الظّٰلِمِيْنَ○ پاره ولو اننا سورهٔ اعراف رکوع پنجم؛

میکنند کہ ایں وزن صیغہ منتہی[1] الجموع است کہ از اسباب[2] قویہ منع صرف است بایستے کہ تنوین دریں مطلقاً[3] نمی آمد یا گاہے حذف نمی[4] شد چنانچہ در اولیٰ[5] و اعلیٰ وغیرہ اسم تفضیل بایں جہت کہ بسبب منع صرف کہ علت آں وزن فعل و وصف بودہ تنوین دراں نیامدہ الف ہیچگاہ حذف نشدہ ○ وجوابِ ایں اشکال چنیں دادہ اند کہ اصل در اسماء انصراف است پس اصل ہر اسم منصرف بر می آید لہذا دریں جا اصل با تنوین برآمدہ در حالت نصب کہ یا حسب قاعدہ قاض نمی افتد در وزن منتہی الجموع خللے نیامدہ لہذا کلمہ غیر منصرف شدہ تنوین حذف گردیدہ و در حالت رفع و جر چوں یا بقاعدہ قاضٍ افتادہ جوارٍ بر وزن مفرد مثل سَلَامٍ و کَلَامٍ ماندہ وزن منتہی الجموع باطل شدہ و مدار منع صرف ایں جا صرف برہمیں وزن ست پس کلمہ منصرف باقی ماندہ با تنوین و حذف یا قائم ماندہ و در اَعْلٰی و امثال آں اصل با تنوین برآوردہ بودند لیکن بعد اُفتادن الف بالتقائے ساکنین با تنوین ہم سبب منع صرف زائل نمی شود چہ سبب منع صرف ایں جا دو چیز ست وصف کہ دراں ہیچگونہ خللے واقع نشدہ ○ و وزن[6] فعل کہ دریں مقام معتبر ازاں بودن یکے از حروف اتین در ابتدا است بے قبول[7] تا و ایں معنی با وصف سقوط الف ہم موجود است پس بقائے علت منع صرف موجب منع صرف کلمہ گردیدہ تنوین را برانداخت ○ صاحب فصول اکبری برائے تفصی ازیں اشکال راہے دیگر بیہودہ کہ ایں جمع را از معیت قاضی برآوردہ برائے ایں قاعدہ دیگر قرار دادہ یعنی اینکہ در جمع ناقص کہ بر وزن صوری فَوَاعِلُ باشد بحالت رفع و جر یا را حذف کردہ تنوین می آرند چونکہ در تقریر صاحب

---

[1] یعنی وزن جمعے کہ باز آں را جمع تکسیر نتواں ساخت چنانچہ وزن مَفَاعِلُ و مَفَاعِیْلُ کہ ایں ہر دو وزن را بار دیگر جمع تکسیر نیاید بخلاف دیگر اوزان جمع چنانچہ اَکَالِیْبُ جمع اَکْلُبُ و اَکْلُبُ جمع کَلْبٌ است ؛

[2] اسباب منع صرف نہ است چنانچہ در حاشیہ سابق ذکر یافت و ازاں جملہ صیغہ منتہی الجموع و تانیث بالف مقصورہ و ممدودہ بمنزلہ دو سبب چرا گردانیدہ اند وجہش آنست کہ در صیغہ منتہی الجموع و تانیث بالف مقصورہ و ممدودہ ہموارہ بحال خود باقی ماندہ ہیچگونہ تغیر دراں راہ نمی یابد پس ایں لزوم و استحکام قائم مقام دو سبب منع صرف گردانیدہ اند ؛

[3] زیرا کہ غیر منصرف قبول جر و تنوین نمی کند چنانکہ پیشتر معلوم گشت ؛

[4] بنائے ایں اشکال بریں مذہب است کہ منع صرف بر اعلال مقدم است و مذہب مصنف رح برخلاف ایں فریق است چنانکہ از تقریر جواب واضح میشود و عند التحقیق استحکام ایں مذہب بہ ثبوت می پیوندد ؛

[5] در اصل اَوْلَیُ و اَعْلَیُ بودند یا متحرک و ما قبل آں مفتوح یا الف گردید اَوْلٰی و اَعْلٰی گشت ؛

[6] زیرا کہ از افتادن الف در وزن فعل آں خللے وارد نگردیدہ ؛

[7] زیرا کہ در صورت الحاق تا در آخر مضارع وزن فعل باقی نمی ماند چوں یَعْمَلَۃ کہ بمعنی ناقہ شتر است ؛

فصول اکبری از اصل اشکال وارد نمی شود و تخفیف مؤنت بسیار ست لہذا قاعده را دریں کتاب بہمیں نہج نوشتیم ⬭ **ص ۳۴** فَقَدْ رَاَيْتُمُوْهُ[1] **ب** صیغہ رَاَيْتُمْ بروزن فَعَلْتُمْ فائے تعقیب و قد تحقیق در ابتدایش آمده چوں ہائے ضمیر مفعول در آخر آں لاحق شده واو بر تُمْ افزوده ⬭ و قاعده چنین ست کہ بعد كُمْ و هُمْ و تُمْ ہرگاه ضمیرے لاحق میشود بعد میم واو می فزاید و میم مضموم میشود چوں قَتَلْتُمُوْهُمْ اَكَلْتُمُوْهَا اَكْرَهْتُمُوْنِيْ طَلَّقْتُمُوْهُنَّ بلکہ در تائے مکسوره واحد مؤنث حاضر حین لحوق ضمیر گاہے یائے ساکنہ زیاده میشود در صحیح بخاری در قول ابن مسعودؓ[2] وارد شده لَوْ قَرَاْتِيْهِ لَوَجَدْتِيْهِ ⬭ **ص ۳۵** اَنُلْزِمُكُمُوْهَا[3] **ب** صیغہ نُلْزِمُ است مثل نُكْرِمُ ہمزه استفہام برسرش آمده و كُمْ ضمیر مفعول در آخرش و بعد آں بسبب ہا ضمیر مفعول دوم بعد میم واو افزوده میم مضموم شده اَنُلْزِمُكُمُوْهَا گشتہ ⬭ **ص ۳۶** اَنْ سَيَكُوْنُ[4] **ب** صیغہ يَكُوْنُ ست مثل يَقُوْلُ اشکال بسبب عدم نصب ست و وجہش اینکہ این اَنْ ناصبہ نیست بلکہ مخففہ است از اَنَّ مشبہ بالفعل بعد عَلِمَ و ظَنَّ ایں اَنْ می آید و نصب نمی کند ⬭ **ص ۳۷** مِتْنَا[5] **ب** صیغہ متکلم مع الغیر ست چوں خِفْنَا و وجہ اشکال دریں صیغہ این ست کہ مضارع آں در قرآن مجید مضموم العین مستعمل شده چوں يَمُوْتُ و يَمُوْتُوْنَ پس باید کہ صیغہ از نَصَرَ يَنْصُرُ باشد و مُتْنَا آید چوں قُلْنَا جوابش اینکہ اہل تفسیر نوشتہ اند کہ ایں لفظ از سَمِعَ آمده مَاتَ يَمَاتُ چوں خَافَ يَخَافُ و از نَصَرَ ہم آمده چوں مَاتَ يَمُوْتُ و در قرآن مجید ماضی از سَمِعَ مستعمل شده و مضارع از نَصَرَ ⬭ **ص ۳۸** فَانْبَجَسَتْ[6] **ب** فَانْبَجَسَتْ

---

[1] درآیہ وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَلْقَوْهُ فَقَدْ رَاَيْتُمُوْهُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُوْنَ پاره لن تنالوا سوره آل عمران رکوع چہاردہم ؛

[2] قصہ ایں قول ابن مسعودؓ چنین است کہ حضرت ابن مسعودؓ بیان لعنت فرمودند بر بعضے زنانِ مثل واصلہ یعنی زنیکہ موہائے دیگر را بر موئے سر پیوندد و متواصلہ یعنی زنیکہ ایں کار از زنان دیگر کناند زنے آمده بحضرت ابن مسعودؓ گفت کہ تو بر فلاں فلاں لعنت کردی و من قرآن مجید خوانده ام دراں لعنت برایں قسم زناں یافتہ نمی شود حضرت رضی اللہ عنہ بجوابش عبارت مذکور فرمودند یعنی اگر تو قرآن میخواندی البتہ لعنت برایں قسم زناں در قرآن می یافتی باز گفتند کہ خدائے تعالیٰ فرمود وَمَا اٰتٰكُمُ الرَّسُوْلُ فَخُذُوْهُ وَمَا نَهٰكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوْا ہر چہ پیغمبر شما دہد بگیرید و از آنچہ باز دارد باز مانید پس بحکم جناب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم برایں قسم زناں لعنت کردم پس بحکم قرآن مجید لعنت براینہا لازم شده ؛ منہ

[3] قَالَ يٰقَوْمِ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كُنْتُ عَلٰى بَيِّنَةٍ مِّنْ رَّبِّيْ وَاٰتٰنِيْ رَحْمَةً مِّنْ عِنْدِهٖ فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْ اَنُلْزِمُكُمُوْهَا وَاَنْتُمْ لَهَا كٰرِهُوْنَ پاره وما من دابة سوره ہود رکوع دوم ؛

[4] درآیہ عَلِمَ اَنْ سَيَكُوْنُ مِنْكُمْ مَرْضٰى وَاٰخَرُوْنَ يَضْرِبُوْنَ فِي الْاَرْضِ يَبْتَغُوْنَ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ الى آخر الآیہ پاره تبارک الذی سوره مزمل ؛

[5] درآیہ ءَاِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا ذٰلِكَ رَجْعٌ بَعِيْدٌ پاره حٰمٓ سوره قاف رکوع اول و در سورة واقعہ نیز واقع است ؛

[6] درآیہ وَاَوْحَيْنَا اِلٰى مُوْسٰى اِذِ اسْتَسْقٰهُ قَوْمُهٗ اَنِ اضْرِبْ بِّعَصَاكَ الْحَجَرَ فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًا الى آخر الآیہ پاره قال الملأ الذین سوره اعراف رکوع بستم ؛

صیغہ واحد مؤنث غائب ماضی معروف است مثل اِنْفَطَرَتْ ہمزہ بسبب درج افتادہ ونون کہ ساکن بود بسببِ وقوع بابعد آں میم شدہ بایں جہت در صیغہ اشکالے آمدہ ○

ص ۳۹ اَلدَّاعِ[1] ب صیغہ اسم فاعل است دَاعِیْ یا بموجب قاعدہ کہ یائے آخر اسم معرف باللام را گاہے حذف میکنند ساقط شدہ ○ ص ۴۰ اَلْجَوَارِ[2] ب اَلْجَوَارِیْ بودہ بقاعدہ کہ اینک ذکر کردیم یارا حذف کردند ○ ص ۴۱ اَلتَّنَادِ[3] ب اَلتَّنَادِیْ مصدر باب تفاعل است اَلتَّنَادُیُ بودہ بقاعدہ معلومہ ضمہ دال کسرہ شدہ یا ساکن گشتہ وبقاعدہ مذکورہ حال افتادہ ○ ص ۴۲ دَسّٰھَا[4] ب صیغہ دَسّٰی است کہ دراصل دَسَّسَ بودہ حرف آخر تضعیف را بحرف علت بدل کردند اکثر عرب چنیں می کنند ○ ص ۴۳ فَظَلْتُمْ[5] ب صیغہ فَظَلِلْتُمْ بودہ جمع مذکر حاضر ماضی معروف مضاعف از سَمِعَ بقاعدہ عرب کہ از دو حرف تضعیف یکے را گاہے حذف میکنند لام اول را حذف کردند گاہے فَظِلْتُمْ می گویند بکسر ظا بنقل حرکت لام اول بظا ○ ص ۴۴ قَرْنَ[6] ب حسب بیان یعنی بعضے مفسرین دراصل اِقْرَرْنَ بودہ حسب قاعدہ مذکورہ آنفاً رائے اول را بعد نقل حرکتش حذف کردند حاجت ہمزہ وصل نماندہ لہٰذا بیفتاد قَرْنَ شد ودر بیضاوی[7] یک توجیہ آں قَرْنَ مثل خَفْنَ از قَارَ یَقَارُ مثل خَافَ یَخَافُ ومعنی آں مقارب بمادہ قرار نوشتہ ○ ص ۴۵ حُجُرٰتٌ ب جمع حُجْرَۃٌ است در واحد عین ساکن است در جمع حسب قاعدہ کہ عین فُعْلٌ بالضم مؤنث و فُعْلَۃٌ را بوقت جمع بالف وتا ضمہ میدہند جیم را ضمہ دادند وفتحہ ہم دریں صورت جائز ست

---

[1] در آیہ فَتَوَلَّ عَنْهُمْ یَوْمَ یَدْعُ الدَّاعِ اِلٰی شَیْءٍ نُّكُرٍ ○ پارہ قال فما خطبکم سورہ قمر رکوع اول ؛

[2] در آیہ وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنْشَئٰتُ فِی الْبَحْرِ كَالْاَعْلَامِ ○ پارہ قال فما خطبکم سورہ رحمٰن رکوع اول ؛

[3] در آیہ وَیٰقَوْمِ اِنِّیْۤ اَخَافُ عَلَیْكُمْ یَوْمَ التَّنَادِ ○ پارہ فمن اظلم سورہ مومن رکوع سوم ؛

[4] در آیہ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰىهَا پارہ عم سورہ والشمس ؛

[5] در آیہ لَوْ نَشَآءُ لَجَعَلْنٰهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُوْنَ ○ پارہ قال فما خطبکم سورہ واقعہ رکوع دوم ؛

[6] آیہ کریمہ وَقَرْنَ فِیْ بُیُوْتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِیَّةِ الْاُوْلٰی وَاَقِمْنَ الصَّلٰوةَ وَاٰتِیْنَ الزَّكٰوةَ وَاَطِعْنَ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ الیٰ آخر الآیہ پارہ ومن یقنت سورہ احزاب رکوع چہارم ؛

[7] در بیضاوی است ویحتمل ان یکون من قار یقار اذا اجتمع پس معنی قَرْنَ فِیْ بُیُوْتِكُنَّ اِجْتَمِعْنَ فِیْ بُیُوْتِكُنَّ باشد یعنی مجتمع باشید در خانہائے خود ؛ منہ عـہ

وددر فعلٌ بالکسر مؤنث و فِعْلَۃٌ چوں کِسْرَۃٌ عین راکسرہ میدہند و گاہے فتحہ و در امثال تَمْرَۃٌ تَمَرَاتٌ گویند بفتح عین برائے تعلیم ایں قاعدہ ایں صیغہ نوشتہ شد ◯ الحمدللہ کہ ایں رسالہ بانجام رسید بفضلہٖ جلت آلاؤہٗ محتوی بر قواعدے شدہ کہ نافع مبتدی و منتہی است بالخصوص باب افادات و خاتمہ مشتمل بر فوائدیست کہ اکثر کتب صرف ازاں خالی ست و ادراک آں نہایت نافع مقصود بالذات از تحصیل علم صرف علم قرآن مجید ست و در خاتمہ صیغ قرآن مجید مذکور شدہ کہ ادراک اکثر آں بے مراجعت کتب تفسیر دشوار ست ازیں انفع چہ خواہد بود و بہمیں جہت و بسبب اختتام ایں رسالہ در سنہ ۱۲۷۶ھ نامش[1] عِلْمُ الصِّیْغَہ گذاشتہ آمد و بسبب ظہور ایں قوانین جزیلۃ التحقیق بپاس خاطر شفیق حقیق حافظ وزیر علی صاحب سلمہ رب المواہب ملقب **بقوانین جزیلہ حافظیہ** کردہ شد خدائے تعالیٰ قبول فرماید و حقیر گنہگار نامہ سیاہ تباہ روزگار از مکارہ دنیویہ برآوردہ عافیت تامہ عنایت فرمودہ بر آستانہ خود و آستانہ حبیب خود برساند[2] و محبی محسنی شفیقی حافظ وزیر علی صاحب باعث تصنیف ایں کتاب را بہمہ وجوہ مرفہ الحال و مقضی المرام و فائز بمرادات دینی و دنیوی وارد وَاٰخِرُ دَعْوَانَا اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰہِ رَبِّ الْعٰلَمِیْنَ وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی حَبِیْبِہٖ سَیِّدِ الْمُرْسَلِیْنَ وَاٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ اَجْمَعِیْنَ اٰمِیْنَ ۔ تمت

خاتمۃ الطبع

اَلْحَمْدُ لِلّٰہِ الَّذِیْ اَنْزَلَ عَلٰی عَبْدِہِ الْکِتَابَ وَعَلَّمَنَا عِلْمَ الصِّیْغَۃِ وَالْاِعْرَابِ وَالصَّلٰوۃُ وَالسَّلَامُ عَلٰی مَنْ اُوْتِیَ جَوَامِعَ الْکَلِمِ وَعَلٰی اٰلِہٖ وَاَصْحَابِہٖ مَصَابِیْحِ الظُّلَمِ امّا بعد ایں کتاب برکت انتساب جامع اکثر قوانین علم صرف بوجہ تحقیق و تقریر انیق کہ از افادات حضرت مولی الانام الامام الہمام جامع الفضائل والفواضل فخر الاماجد والاماثل قدوۃ المحققین زبدۃ المدققین سیدی مولائی مولانا مفتی **محمد عنایت احمد** تغمدہ اللہ برحمتہ الکاملۃ و نعمتہ الشاملۃ بتحشیہ مورد فیوضات لم یزلی مولانا مولوی سید محمد علی صاحب کانپوری باہتمام قدیمی کتب خانہ کراچی رونق انطباع یافت ۔

قدیمی کتب خانہ ۔ مقابل آرام باغ ۔ کراچی

---

[1] تاریخ اختتام ایں رسالہ دوازدہ صد و ہفتاد و شش است از حروف تسمیہ بحساب اعداد جمل برمی آید و ضبط اعداد ایں بدیں طریق ست کہ از الف ابجد تا طا از حطی مرتبہ آحاد است و از یائے حطی تا صاد سعفص عشرات و از قاف تا ظا از ضظغ مآت و غین معجمہ بمرتبہ الف واقع ست و محاسبان عرب در اعداد حساب برہمیں چہار مراتب اقتصار نمودہ اند مافوق ازیں را بہمیں الفاظ عشرات و مآت والوف نیز سازند ۔

[2] ازاں جاکہ دعائے مومنین صالحین بالخصوص علمائے اہل یقین را اجابت و قبول ست در اقرب زمان اثر ظہور اجابت ایں دعا بمنصہ ظہور جلوہ گرفت کہ جناب مصنفؒ در اواخر سنہ ۱۲۷۷ھ بعد تصنیف ایں رسالہ از جزیرہ انڈمین کہ حسب تقدیرات حضرت بیچون دراں مقام تشریف فرما شدند مستخلص گردیدہ بعد رسیدن وطن تمنائے خاطر و شفقت باطن بزیارت حرمین شریفین گریبان گرفت چنانچہ در ہمون ایام بمعاضدت توفیق عزیمت سفر حجاز فرمودند چونکہ تمام ہمت ایں فلک نیلگوں ہنگیں بر اعدام و انہدام اساس علم و فضل معروف است در اثنائے سفر دریا بادِ مخالف جہاز و جہازیان را در معرض تلف انداخت و قاصدان سفر حجاز را بیک نگاہ مستغرق رحمت الٰہی ساخت جناب مصنف کہ سرگروہ قافلہ بودند مع کاروان خود متوجہ دیار وصال گردیدند و از منزل صالحین قدم فراز نہادہ بمقام شہداء در رسیدند ۔